

Béres Norbert
A KLASSZIKUS SZÁZADFORDULÓ
NÉPSZERŰ PRÓZAIRODALMA

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

63.

SOROZATSZERKESZTŐK:

Bényei Péter
Bódi Katalin
Fazakas Gergely Tamás
Szirák Péter

Béres Norbert

A KLASSZIKUS SZÁZADFORDULÓ
NÉPSZERŰ PRÓZAIRODALMA

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2023

Készült a Debreceni Egyetem BTK Tudományos Alap,
a Debreceni Egyetem BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet,
valamint az MTA TABT Debreceni Területi Bizottsága támogatásával.

A kötetet lektorálta
SZAJBÉLY MIHÁLY

A borítón Gottfried Franz egyik Münchhausen-illusztrációja látható a
Die überraschenden Abenteuer des Barons Münchhausen
című kötetből (1896).

© Béres Norbert, 2023
© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2023

ISSN 1217-0380
ISBN 978-963-615-113-3

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Tördelés: Juhászné Marosi Edit
A nyomdai műveletek
a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében készültek, 2023-ban
www.dupress.unideb.hu

Feleségemnek

TARTALOM

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	9
BEVEZETÉS	11
1. „Entrée”	11
1.1. Alakulástörténetek.....	11
1.2. Kutatástörténet (a teleologikus paradigma)	16
2. Lehetséges perspektívák	27
2.1. Szempontok keresztmetszetében	27
AZ IDEOLOGIKUS RÉTEG	31
1. Kártigámnak emlékezetes történetei (heroikus mintázatok).....	32
1.1. Hagyatékrekvízió.....	32
1.2. „Közegellenállás”.....	40
1.3. Identitásmintázatok.....	44
2. Analógiák, párhuzamok (hibriditás az <i>Etelkában</i>).....	52
2.1. Tradíciók metszéspontjában.....	52
2.2. Etelka „bűvöletében”	59
3. Lezárás.....	62
A FUNKCIONALITÁS RÉTEGE	65
1. Télemakhosz magyarországi utazása	66
1.1. Nevelési direktívák.....	70
1.2. „Eleven örökség” (hagyományozódás).....	74
2. Kódolt dualitás (az első magyar nyelvű robinzonádok)	80
2.1. Robinson Crusoe, a civilizátor (történeti olvasat)	80
2.2. Robinson Crusoe, a gyarmatosító (posztkoloniális olvasat).....	84
2.3. „Importált” idegenség (exkúrus)	88
2.4. Szöveghatárok	93
2.5. „Bildungsroman” pietista etikával.....	97
2.6. Kalandirodalom heroikus ornamentikával	103
3. Lezárás.....	110

A SZERELMI DISKURZUS ALAKZATAI.....	113
1. Elmozdulások, átmenetek, „hibridek”	113
1.1. Siegwart – Szigvárt – Szegvári.....	114
1.2. Az érzékeny hős tanulságai.....	118
1.3. „Mintakövetés” a szerelmi diskurzusban.....	128
1.4. Azonosulási lehetőségek (?).....	142
2. Lezárás.....	148
KIADÁSI, NÉPSZERŰSÍTÉSI STRATÉGIÁK.....	151
1. Eltérő sorozatkoncepciók a századfordulón.....	151
1.1. Reprezentativitás, „közhasznúság”	154
1.2. Fókuszváltás	162
1.3. Koncepciók, struktúrák.....	165
2. Propagálási gyakorlatok a szerialitás kontextusában	177
2.1. „Hasznos Multságok” (ideologikum)	179
2.2. „Literátori” és/vagy „Tudománybéli” Tudósítások (pragmatikum)	189
A PRAGMATIKUS RÉTEG.....	201
1. A kísértethistóriától a példázatig (a „gótikus irodalom”) ..	203
1.1. Genezis, kontextus.....	203
1.2. „Változatok” (ál)kísértet-históriákra.....	211
1.3. Szövegvariancia és/vagy homogenizáció.....	217
2. Báró de Mánx „diadalmenete” (a hazugságtörténetek variációi)	223
2.1. Forrás(vidék), szöveg(világ)	223
2.2. „Lügendimension” (kontextusok, kontaktusok).....	230
2.3. Eulenspiegel helyzete (exkurzus)	239
KÁDENCIAKÉNT (ZÁRSZÓ).....	245
BIBLIOGRÁFIA.....	251
1. Primer források	251
2. Szakirodalom	268
Summary	295
Névmutató.....	299

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, mesteremnek, Debreczeni Attilának, akinek szakmai útmutatása és emberi támogatása nélkül a jelen kötet, valamint az alapjául szolgáló doktori értekezés nem készült volna el. Köszönöm opponenseim, Bényei Péter és Hites Sándor; bírálóim, Bódi Katalin, Imre László és Szajbély Mihály; valamint Bodrogi Ferenc Máté, Csörsz Rumen István, Doncsecz Etelka, Gönczy Monika, Hovánszki Mária, Orbán László, S. Varga Pál, Szilágyi Márton, Tüskés Gábor hasznos tanácsait, értékes észrevételeit.

Végtelen hálával tartozom családomnak, hogy megteremtették azt a nyugodt közeget, amelynek oltalmában képes voltam elérni e hosszadalmas munka végére.

BEVEZETÉS

1. „Entrée”

1.1. ALAKULÁSTÖRTÉNETEK

Közismert, hogy a klasszikus századforduló¹ a magyar nyelvű széppróza térhódításának, a regények számszerű gyarapodásának kiemelkedő időszaka, mégis meglepő, hogy a témát tárgyzó szakirodalmi feldolgozásokban ez az időszak rendre hiátusként, jelentéktelen, előkészítő periódusként, a korpusz nivótlan szöveguni-verzumként, szükségszerűen meghaladandó előzményként jelenik meg. Hogyha a szövegek a romantikus irodalomszemlélet felől, az eredetiség kritériumát előtérbe helyezve ítéltetnek meg, márpedig a szakirodalmi feldolgozások döntő részében ilyenén értelmezési perspektíva tapasztalható, presztízszük, irodalmi értékük, az irodalmi hierarchiában elfoglalt helyük óhatatlanul alulértékelődik, ti. a korabeli alkotások szinte mindegyike valamely külföldi előzményszöveghez képest határozta meg magát, legyen szó fordításról, magyarításról vagy átdolgozásról. Vizsgált korszakunkban azonban fordítás és eredeti közé még nem voltak nagy fokú opozíciót, sőt bizonyos esetekben az előszövegek szándékos azonosítása, címbéli megnevezése a szöveg poétikai értelmezésében, a meghonosítani kívánt szövegtípus eredetének láthatóvá tételében játszott szerepet.² Más esetben, ahol épp az elfedés, az elhallgatás technikáival találkozhatunk, vagyis a fordítás egyetlen peritextuális elemében sem hivatkozik előzményszövegére, az eredetiség–fordí-

¹ Már a címválasztás is jelzi, hogy dolgozatunk egy rugalmas korszakfogalmat alkalmaz a *klasszikus századforduló* periodizációs terminusával, amely tágan értelmezi a XVIII–XIX. század fordulóját, nem rögzít konstans korszakhatárokat, az időkoordinátán előre-hátra elmozduló jelenségeknek egyenértékű relevanciát tulajdonít. Centruma a XIX. század első évtizedére pozicionálható, a magyarországi románok kiadásának csúcsideszakára. Vö. GINTLI 2010, 313; TÜSKÉS 2019, 369–392.

² GINTLI 2010, 371.

tás vita kérdéseire nem reflektáló gyakorlat működésével számolhatunk, amely nem tulajdonított jelentőséget a forrás megnevezésének, az előzmény feltüntetése helyett fontosabbnak bizonyult maga az anyanyelvi közegbe való átültetés, a magyarul való megszólaltatás, a magyar irodalomban való meghonosítás gesztusa (a befogadói elvárásoknak megfelelően, egyszersmind azokat alakítva, olvasmányélményt kívánt szolgáltatni). „Ebben az esetben viszont nem egyszerűen helyettesíti az originált a fordítás, hanem kiszorítani látszik, eredetinek olvasható, mint ahogy még a szakmabeliek is úgy fogadják be, mintha originális lenne.”³ Reflektálatlan értelmezési konstrukciók alapzatául szolgálhat, így félrevezető esztétikai értékítéletet implikálhat, ha a XVIII–XIX. századi magyarországi regényirodalom tekintetében kizárólag a mintakövető, utánpótló szerepről, az esztétikai „másodrangúságról” beszélünk. Minthogy a műfordítás mint tevékenységsor elméleti-gyakorlati kritériumai csak a XIX. század folyamán alakultak ki, a korabeli szövegek „önálló elemzésre méltó, s önálló esztétikai megítélésre felkínálkozó” műveknek tekinthetők.⁴ Másrészt az idegen, nyugat-európai nyelvi-kulturális közegből való áthonosítások sem változatlanul léptek át a magyar nyelv terebélyesítésére, „hiszen valamely irodalmi forma a kultúraközi átvételt vélhetően nem is vészelteti át érintetlenül”.⁵

Címadás, témaválasztás, poétika tekintetében a regények egyaránt átmenete(ke)t képeznek – a XVIII–XIX. század „egyidejű egyidejűtlenségei”. Míg a szépprózai fordítások nagy részében a címadás még erősen kötődik a barokk címadási technikához, a bonyolult sémák alkalmazásához, már párhuzamosan feltűnik, később pedig végérvényesen uralomra jut a letisztultságot mutató, egyszerűsége törekvő címadási gyakorlat. A címbéli műfajmegjelölés régi hagyománya még az egyszerűsödési, rövidülési tendencia időszakában is tovább él, amikor már jóval modernebb, rövidebb, lényegretörőbb címek jelennek meg, érzékeltetve a műfaji meghatározásban tapasztalható egykorú bizonytalanságot.⁶ Tehát

³ FRIED 1997, 288.

⁴ *Uo.*

⁵ HITES 2011a, 147.

⁶ J. SOLTÉSZ 1965, 175–178; LABÁDI 2014b, 323.

a redukálódás a műfaj öntudatosulásának hosszú folyamatát teszi láthatóvá. Manapság, amikor a címadás ökonomikus, a nyelvi takarékoság, az egyediség, az összetéveszthetetlenség körül koncipiálódó gyakorlata követendő, a barokk címadás archaikus praxisában egy antropológiai előfeltevést feltételezhetünk, amely a cím általános szintagmatikus struktúra szerint felépülő részletgazdagságával, a főcímek, alcímek, mellékcímek tekervényes hálózatával, a reklámszerűség integrálásával teremt érdeklődést a szöveg iránt. Mindenkor izgalmasnak, szenzációt keltőnek kell lennie.⁷ Rendszerint a főszereplő „történetei”, „cselekedetei”, „élete”, „tanításai”, „utazásai”, „vélekedései”, „bölcsekedései”, „szenvedései”, „bujdosásai”, „titkai”, „levelei”, „írásai”, „munkái”, „históriái”, „beszédei”, „viszontagságai”, „esetei”, „tettei”, „viselt dolgai”, „gyötrelmei” jelenik meg a címdalton, amely egyszersmind a cselekmény kivonataként is funkcionál. Amennyiben a cím tekintetvezető rendeltetése elégtelen a komplex orientációhoz, a szöveg paratextusa veszi át vagy egészíti ki a funkciót. „Amikor egy paratextus (cím, alcím, előszó, utószó, fűlszöveg) bejelenti, hogy a szöveg ehhez vagy ahhoz a műfajhoz sorolandó, akkor nemcsak a szöveget helyezi el, hanem meg is határozza azt a szabályrendszert, amelynek figyelembevételével a szöveg olvasandó, és meg is változtatja azt a mezőt, amelybe a szöveg belép: gyarapítja, kicsit át is rajzolja. A szöveg önmeghatározása nem feltétlenül ártatlan, szerény jelzés, hanem olyan húzás, ami az értelmezőt lépéskényszerbe hozza: afirmálja vagy vonja kétségbe a paratextus sugallatát, tegye témájává a műfaj megjelölését.”⁸ Rendeltetése hasonló, orientálni az olvasót, kinek, milyen megfontolásból és célkitűzésből készült az aktuális szövegmű.

Bahtyin vonatkozó gondolatmenete szerint a regény egy kialakulatlan, szimultán keletkező műfaj, sohasem ér véget az alakulástörténete, nem kanonizálódik, létmódja az átmenetiségben, a változásban ragadható meg.⁹ Magyarországon a keletkezés, a formálódás a műfaj poétikai variációit, tematikus, motivikus készletét, világképét, ideologikus sokszínűségét, legitimációs fo-

⁷ LÖWENTHAL 1973, 110.

⁸ KÁLMÁN 2016, 353.

⁹ Vö. BAHTYIN 1997.

lyamatát egyaránt meghatározta, sőt a perspektívát a terminológia területére szélesítve a fogalomhasználatot is. Mint tudható, a XVIII–XIX. század fordulója az egymásra torlódó nemzedékek, irodalom- és nemzetszemléletek időszaka, amely irodalomfogalmaink rendszerét is érintette, hangalaki és jelentésbeli átrendeződéseket egyaránt előidézve. Amikor a magyar irodalomtörténetírás reflektáltan elkülöníti egymástól a *román* és a *regény* rendezőfogalmait, a terminológiai különbségtétel – a román rovására – óhatatlanul értékítéletet közvetít, mintha a román alkalmazása valamiféle látens korszerűtlenséget sugalmazna. Szerdahely György Alajos *fabula Romanensis* latin *terminus technicus*a óta a román döntő változásokon, bővülésen, átértelmezésen ment keresztül, idővel pejoratív értelművé, kvalitásúvá vált.¹⁰ Irodalomtörténeti fogalomként még a XXI. század érkezői körében sem tekinthető túlságosan népszerűnek. Munkánk az értékminőség vonatkozásában nem tesz különbséget az antikvitásból örökölt román és a specifikusan magyar, nyelvújításkori regény¹¹ között, a két terminus ekvivalensként kerül értelmezésre, egyenértékűként felhasználásra, így vizsgálódásunk nem válik „egy utólagos nézetből megkonstruált történeti folyamat sajátos előtörténetévé”.¹²

Alapvető módosulás tapasztalható a románok legitimálódásában is. *Poesis narrativa* című traktátusában Szerdahely György Alajos részletesen értekezik a regények bírálói és pártfogói közt feszülő nézeteltérésekről, szemléleti diszkrepanciákról, hangsúlyozván, hogy mindkét fél körültekintés nélkül, egyoldalúan ítélkezik. Míg az ellenzők az erkölcsökre leselkedő veszélytől félve, túlbuzgóságuktól hajtva túlságosan szigorúak, a támogatók olvasói elragadtatásukban, élvezetükben nem képesek elfogulatlanul közelíteni a szövegtípushoz. Szerdahely egyik táborhoz sem csatlakozik, mind az elítélőktől, mind a pártolóktól objektív távolságot tart, az egy-

¹⁰ HITES 2005, 171.

¹¹ Sokatmondó, hogy magyar nyelvterületen a nyelvújításkor alkotott szó milyen gyorsan kiszorította a nagyprózai alkotásokat megnevező, gazdag nyugat-európai hagyományú eredeti fogalmat, milyen könnyedén átvette a helyét a szóhasználatban.

¹² GINTLI 2010, 370.

mástól radikálisan eltartó nézeteket egyenlőképpen szólaltatva meg, jelezvén, hogy mértéktartó, a józan ész szabályait követő értékítélet csakis az ízlés, másrészt a horatiusi *prodesse et delectare* elve felől szavatolható.¹³ Széles körben ismeretes, hogy az egykorú literátori, egyházi értelmiségi diskurzusokban a román rendszerint erkölcs-, ízlés- és/vagy nyelvromboló minőségben,¹⁴ a műfajhierarchia alantas szövegtípusaként, a poézishoz méltatlan, nemkívánatos matériaként tűnt fel, meglehetősen sokáig, ti. még az 1834-es *Közhasznu Esmeretek Tára* vonatkozó szócikke is a vádcsoport archaikus (tartalmatlan, redundáns) kliséivel írt a románról: „ugy ellenben azon utálatos románolvasást, mely mindig csak a’ legújabbban kapkod, ’s célja csupán a’ szív csiklandozásában, ’s a’ képzelődésnek ezerféle változó alakokkal előntésében áll, némi szellemi bujálkodásnak tartjuk, ’s boszuságunkat mind azok ellen, kik illyeket firkálnak, mind azok ellen, kik ezeket mohon olvassák, eléggé ki nem fejezhetjük. Míg a’ románolvasás szerényebb választással nem történik, mindig olly valódi méregkeverés az, mely az emberiség legnemesebb véréit megvesztegeti, ’s az emberiség elerőtlenítését ’s elpuhítását siettető minden eszközök közt legártalmasabb, legveszedelmesebb.”¹⁵ Mint az erkölcsi romlást, a testi restséget, a lelki elpuhulást kiváltó¹⁶ olvasmány elítélendő, ami azért problematikus, mert (amint azt a szakirodalom már aránylag korán exponálta) a külső és belső cenzúra hatására épp a románirodalom „őrizte paradox módon a legkitartóbban a tanulság-cégért”.¹⁷ Mindezekről az értekezés vonatkozó részében még szó lesz.

Átrendeződésekről, (át)alakulásokról, „keletkezésekről” tehát a klasszikus századforduló prózairodalmának történeti-poétikai,

¹³ SZERDAHELY 1784, 41–49. Online a Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport *Opera Szerdahelyana* című elektronikus kritikai kiadásában érhető el: http://deba.unideb.hu/deba/szerdahely/text.php?id=szerdahely_3_k. [Letöltés: 2022. 09. 30.] Vö. TÓTH 2009, 105–121.

¹⁴ Budai Ézsaiásnál például még a XIX. század első évtizedében is a „nyelvromás szimptomájaként” jelenik meg a román. BUDAI 1802, 166–167. Vö. HEGEDÜS 2017, 803–815.

¹⁵ *Közhasznu* 1834, 222.

¹⁶ Vö. SZERDAHELY 1784, 43.

¹⁷ WALDAPFEL 1935, 175.

irodalomszociológiai, eszmetörténeti vonatkozásaiban egyaránt beszélhetünk. Megítélésünk szerint az időszak regénykorpusza különösen alkalmas hasonló karakterű módosulási processzusok leírására.

1.2. KUTATÁSTÖRTÉNET (A TELEOLOGIKUS PARADIGMA)

Az elmúlt évtizedek regénytörténeti értekezéseiben a klasszikus századforduló szépprózai művei rendre csupán helyi értékű funkcióval bíró, partikuláris jelentőségű alkotásokként, a fordítások silány, irodalomtörténetileg értékelhetetlen fércmunkaként tételeződtek. Románirodalmunk kései megítélését nagymértékben meghatározta az utólagosan, főként az irodalomkritikusi és történészi praxisban konstruált „megelőlegező”, „előkészítő” „előzmény” szerep, amely idővel, a később publikált, az aktuális irodalomszemlélet(ek)hez igazodó művek árnyékából a „meghaladottság” képzetét implikálta. Mindazonáltal fontos hangsúlyoznunk, hogy nem az „előzménység” tekinthető problematikusnak, hiszen az irodalom diakrón folyamatában minden jelenség valamiféle előzmény(ek)re tekint, mígnem maga is hasonló funkciót vesz fel, hanem az, ahogyan az előzménystátuszt az irodalomtörténet artikulálta. Míg Jósika, Jókai, Kemény vagy Mikszáth életműve önértékükön, a korszak irodalmi, esztétikai tendenciáinak, lehetőségeinek és elvárásainak megfelelően kerültek megítélésre, a klasszikus századforduló prózairodalmáról mindez nem mondható el.

Hites Sándor mélyrehatóan elemezte az *Abafi* korszakképző jelentőségét, valamint a publikálásának dátumát (1836) „alapítási” esztendőként konstruáló műveletsort, amely kvázi negligálta, a regény alakulástörténetén kívülre (jobb esetben alárendelt pozícióba) számúzta a „kezdőpontot” időrendben megelőző szövegeket (olykor egész életműveket).¹⁸ Jósika epochális jelentősége már az egykorú, közel kortárs megnyilatkozásokból kiolvasható, de

¹⁸ HITES 2005.

Abafi Olivér történetének publikálása Toldy Ferenc irodalomtörténeti rendszerezésében kap végleges formát mint „alapító aktus”. Ez a kanonizációs procedúra szakadást lát a századfordulót környező években megélénkülő romántermés, valamint a XIX. század harmincas éveiben lendületet vevő regényírás között, amely a mesterségesen konstruált „alapító aktusok”, a semmiből teremtet(őd)és önellentmondásos gesztusaival ellehetetleníti a magyarországi regénytörténetet egységes folyamatként szemlélő megközelítést.¹⁹

Elsőként Beöthy Zsolt nagyszabású kísérlete próbált átfogó képet adni a magyar regény történetéről. Kétkötetes értekezése²⁰ egy intézményi kezdeményezésnek köszönhetően valósult meg – a Magyar Tudományos Akadémia az egyes tudományterületeken tapasztalható hiányokat tudományos munkák fordításával, szerkesztésével, írásával, publikálásával célozta „kitöltetni”, e program keretében írt ki pályázatot 1877. január 31-én a magyar regénytörténeti összefoglaló elkészítésére.²¹ Mivel egyetlen pályaművet sem küldtek, a következő évben²² és 1879. február 2-án ismét kitétték a pályázatot,²³ de végül csupán egyetlen munka érkezett, a Beöthyé.²⁴ Sokatmondó, hogy a szépprózai elbeszélés történeti-poétikai vizsgálata, a hiátus felismerésén túl, mennyire kívül állt az egykorú irodalomtörténeti érdeklődés homlokterén (már Bajza nagy ívű elméleti értekezése is úgy beszélt a románirodalomról, hogy konkrét vizsgálati tárgyát, ti. a magyar regényt, hiátusként regisztrálta, *A' Románköltésről*²⁵ „pontosan a majdani gyakorlat kereteit, a teljesítendő követelményeket kívánta rögzíteni”²⁶). Beöthy szavá is teszi, hogy előmunkálatok, irodalomtörténeti feldolgozások nélkül csupán a saját kutatásaira, anyaggyűjtésére támaszkodhatott, ami értelemszerűen a munka elhúzódnását von-

¹⁹ BÉNYEI 2019, 209.

²⁰ BEÖTHY 1886–1887.

²¹ A Kisfaludy Társaság Évtapirjai, 1876–77, 30.

²² A Kisfaludy Társaság Évtapirjai, 1877–78, 28.

²³ A Kisfaludy Társaság Évtapirjai, 1878–79, 24.

²⁴ GYULAI–GREGUSS–CSIKY 1879–80, 19–22.

²⁵ BAJZA 1833.

²⁶ HITES 2005, 153.

ta maga után. Tárgytörténeti primátusát már a kortárs reflexiók kiemelték.²⁷

Beöthy az értekezés első kötetében a régi magyarországi prózairodalmat tekinti át, széles perspektívával e tárgykörbe vonva a legendákat, a példázatokot, a keleti meséket, a novellákat, a históriás énekeket, az ezópusi meséket, a népkönyveket, valamint a lovag- és heroikus románokat. Fókuszát a XVIII. századra közelítve a szatmári béke és a testőrírók indulása közti időszakot a széppróza területének legterméketlenebb periódusaként kezeli, ahonnan kizárólag Haller László fordítói érdemei említhetők, persze a distancia szükséges hangsúlyozásával – a Bessenyei Györgyhöz, Báróczi Sándorhoz hasonló géniuszokhoz viszonyítva tevékenysége óhatatlanul ódivatúnak, marginálisnak minősül. Beöthy szerint a sok évtizedes „tespedtség” a *Kártigám* publikálásával szakadt meg. Mészáros fordításáról szólván (a cselekmény felvázolásán túl) részletesen értekezik a mű egykori népszerűségéről, a kortárs reflexiókról, a román heroikus mintáiról, az erkölcsstani problematika ideologikus vonatkozásáról.²⁸ Általános koncepcionális alapvonásokat észlel a századfordulót közvetlenül megelőző időszak prózai alkotásaiban, felismervén, hogy a művek döntő részében elsősorban a(z) oktatásban, az erkölcsnemesítésben, a hazafiúi nevelésben manifesztálódó haszonelvűség érvényesül, a szórakoztató funkció (egyelőre) másodlagos.²⁹

Összefoglalásának második kötetében Beöthy a bécsi testőríróktól indul, Báróczival és Bessenyeivel a fókuszban. Báróczi életművében főként a fordításokban elért stilisztikai nívót, a kultivált nyelvhasználatot értékeli, párhuzamot vonva a nyelv- és stílusreform, valamint Báróczi származása közé, az erdélyi nyelvhasználatnak valamiféle ősi, kulturális, stílárís kvalitásokat tulajdonítva: „Az erdélyi előkelő világ tovább és hívebben ragaszkot-

²⁷ „Nekünk magyaroknak igazi esemény; első nagyobb szabású munka, mely egy speciális irodalmi ág történetét ily kimerítően, ily vonzón és alaposan tárgyalja, a szétfolyó anyagot egy keretbe fogva, világos kultúrképet adjon, a laza kapcsolatokat fölmutassa, a hézagokat kitöltse s egy rendszer fonalán át világítsa meg a sivár, úttalan utat, melyen a magyar szépprózai elbeszélés ödöngött.” MIKSZÁTH 1979, 106.

²⁸ BEÖTHY 1886, 243–254.

²⁹ *Uo.*, 257–258.

dott a nemzeti nyelvhez, mint a magyar. A fejedelmi udvar hagyományai, formái, nyelve nem mentek oly könnyen veszendőbe. A magyar nyelv nemcsak eredetiségét őrizte meg hívebben, hanem a művelésére való hajlamot is. A társalgás nyelve a főrangú korok jelentékeny részében is magyar lévén, udvarias szólamokban, folyamatos simaságban gyarapodott.”³⁰ Hasonló párhuzam tűnik fel Gyulainál, aki Jósika Miklós irodalmi életművében véli felfedezni az erdélyi származás, a neveltetés, a kulturális hagyományok befolyását.³¹ Beöthy átfogó kép megalkotására törekszik a korszak prózairodalmával kapcsolatban, aprólékosan foglalkozik a heroikus románok, utópiák, libertinus regények, állambölcseleti prózák, robinzonádok, levélregények, mesék, anekdoták korpuszával, a szerzők, fordítók, Báróczi Sándor, Bessenyei György, Boér Sándor, Dániel István, Gelei József, Gyarmathi Sámuel, Győrfi József, Haller László, Kazinczy Ferenc, Kónyi János, Mándi Sámuel, Őri Fülep Gábor, Szekér Joachim, Szentmiklósi Alajos, Szilágyi Márton, Zalányi Péter, Zoltán József munkálkodásával. Bessenyei értelemszerűen a *Der Amerikaner* és a *Tariménes útazása* kapcsán vonható a tárgyhoz, Beöthy mégis behatóan szól Bessenyei származásáról, tanulmányairól, bécsi pályafutásáról, eszmevilágáról, irodalmi, művelődési elképzeléseiről, amivel némiképp eltávolodik az értekezés centrális témakörétől. Módszerét a magyar prózairodalom történetének feldolgozatlansága indokolta, alapkutatások híján Beöthy gyakran biográfiai, művelődés- és eszmetörténeti adalékokkal kénytelen feltölteni a szövegét. Második kötetének utolsó harmada, a *Tariménes útazása* részletes elemzésén túl, ilyenformán általános irodalomtörténeti összefoglalóvá válik Bessenyei életművéről.

Beöthy kétkötetes opusza láthatóvá teszi, hogy az eredetiség-esztétikát követő szemléleti perspektíva, a klasszikus századforduló prózairodalmát egy oszthatatlan, monolit egységként kezelve, alacsony esztétikai értékű alkotások konglomerátumaként értelmezve, hogyan minősít (le) szövegeket, teljes életműveket, hogyan konstruál értékhierarchiát eredeti (vagy eredetinek vélt)

³⁰ BEÖTHY 1887, 74.

³¹ Vö. GYULAI 1914, 413–416; CSÁSZÁR 1922, 100; SZINNYEI 1925, 150; SZERB 1931, 317–318.

és fordítás között, miközben egyszersmind jelzi, hogy a magyarországi regénytörténet-írásban a munka publikálását követően is bőven maradtak feltáratlan területek.

Csaknem negyven esztendő telik el a következő regénytörténeti értekezés közléséig.³² Császár Elemér már a bevezetés első mondatában reflektált pozíciót vesz fel, kétséget kizáróan tisztázva művének teleologikus szemléletét,³³ miközben perspektívát nyit az európai kontextus, az antik ógörög, latin előzmények, a XVIII. századig tartó időszak prózaepikai szövegei felé. Minthogy a magyar románirodalmat tekintve a Dugonicsot megelőző időszak, az ún. „történelem-előtti korszak” főként fordításokban, idegen minták követésében realizálódik, mindaz, ami ekkoriban kerül ki a nyomdákból, gyakorlatilag marginális, fejlődéstörténeti szempontból értékelhetetlen munkának minősül, az „új magyar regénynek” ugyanis egészen eltérő esztétikai, poétikai minták szerint kell megszületnie.³⁴

Dugonics fő műve, az irodalomtörténetileg is jelentős *Etelka* a kísérletezések korának nyitányaként, a semmiből teremtdés, a hirtelen szárba szökkenés képzeteit mintázó metaforikával jelenik meg Császár elbeszélésében. Anakronisztikus történeti keretére, torzításaira, a heroikus román sémarendszerét szolgáló mód követő felépítésére reflektálva az értekező kétségeket támaszt a szöveg eredetiségével szemben, mondván, hogy az esztétikai kiműveltség

³² CSÁSZÁR 1922. Császár recenziói különböző értékítéleteknek adtak hangot a kötet publikálását követően. Perényi József hiánypótló munkaként tekint az értekezésre, Beöthy félsikerű, átfogó kép nélküli feldolgozása után a Császáré tekinthető az első komplex, az évtizedekkel korábban érzékelt hiástust kitöltő regénytörténeti összefoglalásnak. Vö. PERÉNYI 1922. Schöpplin Aladár már korántsem viseltet megelégedettséggel a monográfiával szemben. Azontúl, hogy az elmarasztaló, leminősítő értékítéletek problematikusak, Schöpplin az egységes szempont következetes működtetését is hiányolja: „Császár Elemér nem is igen tett kísérletet könyvében arra, hogy a fejlődésnek ezt a kialakulását megrajzolja. Az igények, melyeket önmagával szemben támaszt, sokkal szerényebbek. Nincs sem meghatározott műfajelmélete, és nincsenek fejlődéstani szempontjai sem, általában nincsenek olyan magasabb szempontjai, amelyekből nézve mint egységes folyamatot tudná ábrázolni a magyar regény történetét.” SCHÖPFLIN 1922.

³³ CSÁSZÁR 1922, 9.

³⁴ *Uo.*, 33.

hiánya ellehetetleníti az *Etelka* eredeti alkotásként való felfogását. Mint ilyen, a regény fejlődéstörténetében nem tarthat igényt a kezdőpont szerepére.³⁵ A voltaképpeni kísérletezés periódusa Császár szerint a XIX. század harmadik évtizedéig tart, és egyértelműen visszafejlődésként ítéltetik meg. Ehhez mérten beszél az időszak szépprózai szövegeiről is, az ún. átmeneti műfajok közé sorolva a lovagrománokat, a rém- és kísértethistóriákat, a pika-reszket, a robinzonádokat, s explicit megsemmisítő értékítéletet fogalmaz meg a népszerű szövegekkel kapcsolatban, „zagyvaságnak”, „selejtnek”, „értéktelen tákolmánynak”, „hitvány terméknek” minősítve valamennyit. Néhány kivételtől eltekintve minőségi előrelépés aligha tapasztalható, a korszak románirodalmának döntő része negligálásra kerül, szerepük kizárólag a széppróza széles körű megkedveltetésében, az előkészítésben határozható meg. Hogy aztán A' *Bélteky-ház* kiadásával egyszeriben, az évszázados múltra visszatekintő előzmények és kísérletezések után, „de tőlük jóformán függetlenül s így váratlanul”³⁶ megszülessen az első igazi magyar regény, amely már valamennyi elvárásnak megfelel: karakterábrázolása, társadalomképe hiteles, figyelmet fordít a publikumot testközelből érintő szociális, gazdasági kérdésekre és cáfolhatatlanul eredeti. Regénytörténeti mérföldkő, „ösztönző hatására megindult a magyar regényirodalom s egy évtized alatt, a harmincas évek közepétől a negyvenes évek közepéig, annyit fejlődött, olyan nagy lépést tett a tökéletesedés felé, amilyent sem azelőtt, sem azután.”³⁷

Érdemes szólnunk két olyan feldolgozásról is, amelyek nem monografikus szinten vizsgálták szóban forgó tárgyunkat, csupán részproblémaként. Míg Szinnyei Ferenc kétkötetes novella- és regénytörténeti értekezésében az első rész foglalkozik a klasszikus századforduló prózairodalmával,³⁸ Pintér Jenő magisztrális irodalomtörténeti monográfiasorozatának negyedik és ötödik kötetében kap helyet amaz tárgyalása.³⁹ Értelemszerűen egyikük esetében

³⁵ Uo., 35–42.

³⁶ Uo., 85.

³⁷ Uo., 92.

³⁸ SZINNYEI 1925.

³⁹ PINTÉR 1931; PINTÉR 1932.

sincs szó átfogó regénytörténetéről. Szinnyei értelmezésében a Jósikát megelőző időszak, a fordítások, kompilációk, átdolgozások kora, az eredetiséget számon kérő szemléletnek megfelelően „meddő korszak”, csupán a bevezetőben foglalkozik a századforduló prózairodalmával, gesztusával implicit módon érzékeltetve, hogy a korszak szövegei kívül állnak a novella- és regényirodalom alakulástörténetét meghatározó, irodalomtörténeti jelentőségű folyamaton, mindössze „áthidalták” a „megindulás” előtti „űrt”. Pintér elmondása szerint, aki gyakorlatilag mantraként ismétli elődei bírálatait, valamint a románokat érintő, egykorvolt, a romlatlan olvasók félrevezetésére, a képzelet megmérgezésére, istentagadóvá nevelésre, az erkölcstelenségre vonatkozó előítéletek szövegeit,⁴⁰ méltányolható prózaírói tevékenység csupán Faludi, Báróczi, Péczeli, Kazinczy és Kármán életművében tapasztalható, míg a csapnivaló magyarítások a magyar regényirodalom alakulástörténetében hatástalan alkotások. Ekként az első románsorozatok sem részesíti enyhe elbírálásban – mind Landerer Ferenc *Rózsa Szín Gyűjteményét*, mind Landerer Mihály *Téli és Nyári Könyvtárát* a „német eredetű tákolmányok” alacsony színvonalú sorozataként bírálja.⁴¹

Kétségtelen, hogy György Lajos kötete közel nyolcvan év távlatából is hasznos munka, nem feltétlenül a tartalom vonatkozásában, hanem a dolgozathoz kapcsolt annotált bibliográfia kapcsán, amely mindmáig az egyik legrészletesebb bibliográfiai összefoglalás tárgyunkat illetően.⁴²

György esetében különösen fontos a fogalmi differencia, a „román” és a „regény” közti distinkció, a terminológiai különbségtétel ugyanis minősítések, értelmezési konstrukciók alapzataként funkcionál.⁴³ Míg a román a megelőző fázis reprezentánsaként, a regény esztétikai és poétikai értelemben is kiteljesedett jelenségként jelenik meg, így a megkülönböztetés nem csupán érték-hierarchiát reprezentál, hanem a teleologikus ívet is felrajzolja. Vagyis a „román területéről” a „regény birodalmába” való átmenet

⁴⁰ *Uo.*, 803.

⁴¹ *Uo.*, 811.

⁴² GYÖRGY 1941.

⁴³ Vö. KOSELLECK 2003, 137.

csak úgy biztosítható, ha „a kitartó munkával az úttörést elvégző” román „pályafutása” előkészítő szerepben, kvázi egyszerű előzményként tételveződik. Ekként a regény „bevonulása”, a román sorsának „végzetes megpecsételődése” egy generációs, magisztrális átrendeződésként láttató metaforikával jelenik meg, úgy, mint ha egy-egy irodalmi műfaj fel- vagy eltűnése egyetlen szempillantás leforgása alatt történne: „Egy-két esztendeig még erőtlenül kapkod levegő után, aztán teljesen elmerül a feledésben. Mintha halálos kor szállta volna meg, oly gyorsan ment végbe a kipusztulása.”⁴⁴ György a román időkoordinátáinak kijelölésében alkalmazkodik a konszenzuálisnak tekinthető tradícióhoz, a kezdőpontot a *Kártigám*, a végpontot az *Abafi* publikálásához kötve.

György a terminusokat érintő használati módozatok, a román legitimációs folyamata, az olvasóközönséggel kialakított kapcsolata körül koncipiálódó problémák tárgyalásától jut el a konkrét szövegtípusok elemzéséig. Munkamódszere erősen kifogásolható, amennyiben a kritikai szemlélet érvényesítése nélkül, gyakran az elfogult kitételeket alátámasztandó idéz a románelőszavakból, egykorú forrásokból, s irodalomtörténeti jelentőségű(nek gondolt) megállapításokat épít a vonatkozó citátumokra. A második részben a korszak népszerű szövegtípusait szemrevételezi, nem titkolva, hogy az időszak prózatermését a „kivételem nélkül elfeledett, senkitől nem olvasott, jelentéktelen románok lomtárának” tekinti.⁴⁵ Klasszifikációs modellt alakít ki, amely a „politikai és történelmi románok”, „robinzonádok és utazó románok”, „tündérrománok és keleti mesék”, „lovagrománok és kalandos történetek”, „rémrománok, Rinaldinik, Pitavalok”, „családi és érzelmű románok” tematikus csoportok szerint épül fel. Valamennyi tematikus kategóriát részletesen elemzi, impozáns példatárat vonultatva fel, amely kétségtelenné teszi, hogy György büszkélkedhetett a legalkalmasabb forrásismerettel a korszak prózairodalmával kapcsolatban. Az előzmények taglalása természetesen egyetlen célt szolgálhat, hogy a regény „bevonulása”, fogadtatása fényes, ünnepélyes külsőségek között történhessen meg, hogy a „valódi” kezdőpontról szemlélve a román ne legyen más, mint „visszatetszést keltő, silány,

⁴⁴ GYÖRGY 1941, 13.

⁴⁵ *Uo.*, 111.

érzelmes és nem ritkán hajmeresztő könyv”⁴⁶ Györgynél az *Abafi* kiadásának éve nem csupán mint a regény kezdőpontja, „hanem egyúttal záróköve is azoknak a kezdetleges kísérletezéseknek és bizonytalan tapogatódzásoknak, amelyek a műfajt nálunk meghonosították s közönségünket vele megbarátkoztatták”.⁴⁷

György aprólékos kutatásának tulajdonképpeni eredménye az említett bibliográfia, amely Zsigmond Ferenc recensens szavaival „beláthatatlan ideig” képez alapot, kiinduló teret a témával kapcsolatos vizsgálódásoknak.⁴⁸ Szavai helyénvalónak bizonyultak, hiszen a bibliográfia a közelmúltban egy online adatbázis törzsanyagává vált, amelynek tanulságai a jelen dolgozatba is beépültek.⁴⁹

Wéber Antal az utolsó, aki átfogó regénytörténeti összefoglalás megírására tett kísérletet, a korábbi monográfiákhoz képest kevés nívót kínálva.⁵⁰ Wébernél is hangsúlyos a már hagyományosnak mondható fejlődéstörténeti ív, amely a fordításoktól, a kezdeti kísérletektől a magyarításokon, átdolgozásokon keresztül az eredeti, esztétikai igényű művekig mintázza a magyarországi regénytörténetet. Ekként evidenciaként kezeli, hogy a fordítás, mivel külföldi mintákat reprezentál, önjogán nem érdemel kiemelt figyelmet, csupán az eredeti alkotásokat előkészítő kísérletként. Célkitűzésük az erős, közvetlen hatás elérése volt, amely kétoldalú kritikát vont maga után, míg a konzervatív egyháziak a szabados művek erkölcsromboló hatásától ódzkodtak, a literátorok „a románok belső értéktelenségét, mesterkéeltségüket, túlfeszített érzelmességüket ítélték el”.⁵¹ Wéber szerint a románok tematikus, formai sokszínűsége, részint alacsony esztétikai színvonala az ún. „kísérletező bizonytalanságban” gyökerezik, „nem érvényesül egy alapvető áramlat, mely a kísérletezések irányát megszabhatná”.⁵² A szerző érvként említi a külföldi minták követésének eluralko-

⁴⁶ *Uo.*, 198–200.

⁴⁷ *Uo.*

⁴⁸ ZSIGMOND 1941.

⁴⁹ Vö. *Regények Magyarországon (1730–1836): Adatbázis 1.0.* <http://regeny-lendulet.iti.btk.mta.hu>. [Letöltés: 2022. 09. 30.]

⁵⁰ WÉBER 1959.

⁵¹ *Uo.*, 27–28.

⁵² *Uo.*

dását, az idegen hatások beáramlásával szembeni védtelenséget, a fordítások nivótlanóságát, a szerzők, fordítók képzetlenségét, az önálló mondanivaló, eredeti tematika hiányát, a moralizáló, didaktikus szemlélet gyakori dominanciáját, magyarán minden olyan (elmarasztalendő) argumentumot, amely a korábbi monográfiákban is megjelent. Wéber nagymértékű szóródást lát a regény terrénján, elavult és korszerű típusokat, fordításokat, átdolgozásokat, eredeti műveket egyaránt regisztrál, ugyanakkor az eredetiségigény egyelőre csak részlegesen, a honosításokban, az adaptált munkákban érvényesülhet. Elmondása szerint az érzékenység és a politikai-közéleti érdeklődés következtében egy-egy villanásra, például Kármán vagy Bessenyei esetében „a műfaj kiszabadul kezdetleges állapotából s eredeti mondanivalót, írói koncepciót produkál. Egészében véve azonban ez az irodalom inkább regény magyar nyelven, mintsem magyar regény.”⁵³ Wébernél, az elődökhöz hasonlóan szintén láthatóvá válik az általános szemléleti zsákutca, amely modern esztétikai, irodalomtörténeti szempontrendszer felől ítélkezik korábbi jelenségekről. Értekezésében tulajdonképpen Beöthy, Császár és György visszhangzik, mint a néhány esztendővel később publikált akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv, Wébertől és Pándi Páltól származó részeiben is, ahol a regénytörténeti monográfiák „tanulságait” hasznosítva szólnak a „kezdetleges prózától”, a „megelőző szépprózai vállalkozásoktól”, az „érlelő kísérletektől” a „korszakos fordulaton” keresztül vezető, a „modern regények”, a „nagyszabású koncepciók”, az „úttörő jelentőségű alkotások” megszületéséig tartó, hosszú fejlődési folyamatról.⁵⁴

A vezérelvvé emelt teleologikus logikának egy pontosan felvázolható, konkrét kezdő- és végponttal rendelkező, a változás irányait érzékeltetni képes fejlődéstörténeti folyamatot kell bemutatnia, ahol a kurrens esztétikai normáknak megfelelő alkotások kerülnek felértékelésre, kiszorítva az irodalmi hagyományból a leminősítendőnek vélt műveket. Sőt a periferikus státusz nemcsak a befogadókat tekintve konzerválta a XVIII–XIX. század vonatkozó alkotásait, érinthetetlen, a mai befogadók számára alighanem

⁵³ *Uo.*, 223.

⁵⁴ SÓTÉR 1965, 59–64, 495–513.

olvashatatlan „szövegemlékművekké” konzerválva őket, hanem az irodalomtörténeti tradícióban is, ti. a szövegek jelentős részével szemben fel sem merül a modern, XXI. századi irodalomértelmezői szempontok szerinti interpretáció lehetősége.⁵⁵ Sokatmondó, hogy Wéber Antal értekezése óta nem készült átfogó irodalomtörténeti érdekltségű feldolgozása a tematikának.

Munkánk kritikai reflexióval viseltet a korábbi szakirodalom vonatkozó kitételeihez, konklúzióihoz, főként a teleologikus nagyelbeszélés, az eredetiségesztétikából következő negatív értékítéletek vonatkozásában. Szemléletét tekintve azokhoz a kései munkákhoz közelít, amelyek (már) nem egy átfogó regénytörténet igényével léptek fel, inkább egy-egy részterületre fókuszáltak, s kritikusan viszonyultak a szakirodalom vonatkozó alapvonásaihoz. Bíró Ferenc korszak-monográfiájának,⁵⁶ Szajbély Mihály kritika-történeti értekezésének kapcsolódó fejezetében,⁵⁷ Bódi Katalin az érzékeny napló- és levélregény, valamint a heroida történeti-poétikai háttérét,⁵⁸ Hites Sándor Jósika Miklós életművét vizsgáló értekezésében⁵⁹ vagy Labádi Gergely a XVIII–XIX. századi romá-nok történeti-poétikai, filológiai-textológiai, szövegszociológiai kérdéseivel foglalkozó tanulmányaiban⁶⁰ egyaránt reflektál a XIX–XX. századi összefoglalások szemléleti rövidzárataira, tudatosán megszakítva a teleologikus logikát, az eredetiségesztétikát követő interpretációs praxis reflektálatlan továbbhagyományozódását. Mindezek elméleti-módszertani reflexivitásra is késztetnek, tudván, hogy a véglegesnek vélt irodalomtörténeti értékítéletek az értelmezői tendenciák, értékrendek változásával módosulhatnak, azaz szerzők, (élet)művek minősítése is átértékelődhet.⁶¹

⁵⁵ TAKÁTS 2000, 51–52.

⁵⁶ BÍRÓ 1998, 189–222.

⁵⁷ SZAJBÉLY 2001, 159–191.

⁵⁸ BÓDI 2010.

⁵⁹ HITES 2008.

⁶⁰ LABÁDI 2009; LABÁDI 2011; LABÁDI 2012b; LABÁDI 2014a; LABÁDI 2014b; LABÁDI 2014c; LABÁDI–BALÁZS 2014; LABÁDI 2016a; LABÁDI 2016b.

⁶¹ IMRE 2000, 51; SZILÁGYI 2020a.

2. Lehetséges perspektívák

2.1. SZEMPONTOK KERESZTMETSZETÉBEN

Kötetünk a klasszikus századforduló románkorporuszának leírására tesz kísérletet, a maga műfaji, narrato-poétikai mintázataival, eszmetörténeti vonatkozásaival, olvasástörténeti, társadalomtörténeti kontextusaival, a műfaj korai alakulástörténetéhez a *népszerűség* jelensége felől közelítve, amelyet egy *pragmatikus átrendeződési folyamat* szerint gondol el.

Köztudomású, hogy a népszerűség, a siker azoknak a jelenségeknek a sorába tartozik, amelyek komplexitása nehezen átlátható.⁶² Eredendően pszichológiai, szociológiai változókat, az irodalom vonatkozásában műfaji mintákat, poétikai, retorikai, stilisztikai alakzatokat, s nem utolsósorban könyvkiadói, könyvkereskedői érdekeltségeket, kiadópolitikai megfontolásokat integrál.⁶³ Ahhoz, hogy láthatóvá tehessük a népszerűség, a siker eredendően amorf kategóriájának, jelenségének képlékeny, több (irodalmi, társadalmi) aspektust is integráló viszonylagosságát, s mint komplex fogalom jelentésegyüttesének árnyalatait, összetett elméleti szempontrendszer kell kialakítanunk, amely irodalomszociológiai, kultúranropológiai, társadalomtörténeti és recepcióesztétikai megközelítéseket is indokoltá tesz. A népszerűség jelenségéhez való közelítés ugyanis előfeltételként igényli a (kísérleti) vizsgálat alá vont szövegcsoport alakulás- és fogadtatástörténetében „szerepet vállaló” tényezők, hatások számbavételét és értelmezését. Következtetéseink azonban csak részlegeseek lehetnek. Amennyiben a klasszikus századforduló prózairodalmának egykorú népszerűségét igyekszünk megragadni, úgy annak belátása is szükségszerű, hogy a jelenség tisztán irodalomszociológiai megközelítése elégtelen. Habár a rendelkezésünkre álló források lehetővé teszik óvatos konklúziók megfogalmazását, a népszerűség komplexitását, XVIII–XIX. századi hatásmechanizmusait a szociológiai szempontrendszer hiátusai következtében csupán korlátozottan tudjuk értelmezni.

⁶² VÁRINÉ 1999, 17.

⁶³ *Uo.*

Tekintve, hogy a korszakban eltérő karakterű, a népszerűséget célzó, egyszersmind a szövegművek létrehozását, variálódását, poétikai módosulásait, valamint az eszmei-ideológiai mintázatok integrálását egyaránt katalizáló stratégiák léptek működésbe, a regények narrato-poétikai szempontú (az elbeszélői formákat, közlésmódokat, a világteremtést, a nyelvi utalásrendszert, a narratív technikákat, a transztextuális kapcsolódásokat érintő) elemzése inspiratív felismerésekhez vezet(het) az értekezés gondolatmenetére nézve. Artikulálható egy-egy konkrét szövegtípus alakulástörténete (genezise, formálódása, ismétlődése, „elhalása”) a korabeli magyar nyelvű prózairodalom közegében; feltárható, miként funkcionál narratívaszervező elvként az erkölcsnemesítést, az identitásképződést, a hazafiúi nevelést mintázó *ideologikum*, hogyan közvetítik a diszkurzív elbeszélői szölamok, reflektív szereplői hangok az olvasóközönség kultiválását és mulatságát (*utile et dulce*) egyaránt szolgáló mondanivalót; belátható, miképpen befolyásolta a poétikai szerkezet módosítását egyes románok esetében a társadalmi-kulturális kontextus.

Előfeltevésünk szerint az átrendeződés alakulástörténetként való értelmezésével elkerülhető a teleologikus célelvűség, hiszen a műfajtörténeti eseményeket, az irodalom mutabilitását nem fejlődésként szemléli, az alapvető jelentőségű folytonosságok mellett az „időszerűtlen”, anakronisztikus minőségű jelenségeket is figyelembe veszi.⁶⁴ „Adott műfaj művelésének rövidebb-hosszabb állandósága vagy átalakulása, rendszereik kiépítése, renoválása, sorvadása-pusztulása mellett a különböző léptékű szinkron metaszetekben tekintettel kell lenni csomópontokra, közös metszetekre, törésekre, váratlan egyedi innovációkra, eleve funkciótlan vagy önmagukat túlélő, esetenként újra aktualizálódó zárványokra, a »túlírás« önfelszámoló, kiüresítő hatására (nem mindig azok egy műfaj nagy pillanatait, amikor sokan művelik).”⁶⁵ Habár a hazai adaptációk, magyarítások elválaszthatatlanok a nyugat-európai eredetű előzményszövegektől, a nyelvi-irodalmi áthonosítás során a magyarországi olvasóközönség elvárásaihoz, felvevőképességéhez, a „használatbavétel” körülményeihez igazodtak a szuverén

⁶⁴ IMRE 1996, 46.

⁶⁵ HITES 2011a, 143.

szerzői intenciókon keresztül, ilyenformán nem hagyható figyelmen kívül, hogy egyes műfajok művelői milyen célokat tűztek ki, ezekből melyek valósultak meg, kik voltak a konkrét szövegtípusok megszólítottjai, s kik a befogadói.⁶⁶ Minden műfaji mintázat, szerzői-fordítói technika, szövegszervező eljárás s ezek szisztematikus ismétlődése kiműveli a közönséget a szövegtípus olvasására, befogadására, elősegíti az olvasói figyelem koncentrálását.⁶⁷ Ámbár a műfajt tárgyzó diskurzusok sok évtizedes történetében a fogalom operativitását sokszor kétségbe vonták (a klasszikus, normatív, illetve a strukturalista műfajelméletek kritikái alapján), a műfajiság problémái nem kerültek ki az irodalomtudomány érdeklődéséből, „hiszen a műfajfelszámoló elgondolások, a műfaji határátlépések, hibriditások irodalmi gyakorlatai és értelmezői vizsgálatai minden jel szerint megkerülhetetlen fogódzói maradnak az irodalomról való gondolkodásnak”.⁶⁸ Rugalmas, az értelmezői preconcepciók szerint változó, folyamatosan újrarendeződő fogalma manapság is működőképesnek tekinthető, a modern megközelítések számára is nélkülözhetetlen szempont.⁶⁹ Használhatósága az alábbiakban a textuális és kontextuális tényezők egyenrangú figyelembevételén,⁷⁰ a népszerűség műfajtörténeti vonatkozásainak értelmezésén keresztül tehető próbára.

Célkitűzéséhez tehát a dolgozat egy komplex szempontrendszer, az irodalomszociológia, a történeti poétika és a műfajtörténet keresztmetszetében elgondolt szemléleti távlat szerint közelít. Szerkezete az ideologikus-funkcionális-pragmatikus vezérfogalmak szerint rendeződik, akképpen, hogy az egyes szövegműveket az eszmei érdekelttségű, társadalmi világképet, nézetrendszert közvetítő *ideologikus*; az oktató-nevelő, pedagógiai rendeltetésű *funkcionális*; vagy a kiadást üzleti organizációként elgondoló, az eladhatóságot, az olvasóközönség közvetlen megszólítását célzó, a népszerű művek kiadásában anyagi hasznot remélő *pragmatikus* elv hívta életre. Fontos megjegyeznünk, hogy egyik szempont sem

⁶⁶ Uo., 133.

⁶⁷ Vö. IMRE 1996, 38.

⁶⁸ SZÁVAI-Z. VARGA 2016, 347–348.

⁶⁹ IMRE 1996, 25, 33; JENEY 2016, 355; BODROGI 2018, 300–301.

⁷⁰ HITES 2011a, 137.

tekinthető kizárólagosnak, a rendezőelvek gyakori egymásba csúsztatása, kontaminálódása tapasztalható, egyes románok akár mindhárom kritériumnak megfelelhetnek, azonkívül a XIX. század első évtizedeiben az ideologikus és a funkcionális elképzelések szerint formált szövegek esetében is a szórakoztatás célzatának előtérbe kerülése lesz jellemző. Mindazonáltal a szövegművek geneziséét és értékhangsúlyait tekintve működőképes lehet a hármas csoportosítás. A szóban forgó szövegek egy jelentős része a szerelem ábrázolhatóságának, az intenzív érzelmi tapasztalat színre vitelének tematikus vonatkozása szerint is elrendezhető – érdemes tehát a korabeli szerelmes románok népszerűségét külön mérlegelnünk. Ahhoz azonban, hogy a románok népszerűségének mediális kontextusa, kiadási feltételrendszere is bemérhető legyen, a kortárs kiadói-kereskedelmi logika stratégiáiról, operacionalizálási kísérleteiről, a propagálási, népszerűsítési gyakorlatairól is képet kell alkotnunk, amit a dolgozat vonatkozó részében végzünk el.

AZ IDEOLOGIKUS RÉTEG

Mivel a jelen kötet vezérprincípiuma a *népszerűség*, a jelenség boncolgatását célravezetőnek tűnik két, a korszak irodalmi-kulturális viszonyaihoz mérten *sikerszövegnek* tekinthető román szemrevételezésével kezdeni, a szakirodalomban gyakran „kezdőpontként” méltányolt *Kártigám* és *Etelka* elemzésével ugyanis láthatóvá tehető az ideologikus mintázatok vezérelvként, „siker-mintaként”⁷¹ való működ(tet)ése. Mészáros Ignác és Dugonics András szövegeire a századfordulót megelőző évtizedek legnépszerűbb alkotásaiként tekint az irodalomtörténet-írás, az ideologikumot (is) érintő kortárs megnyilatkozások, valamint a románok morális vonatkozásaival kapcsolatos korabeli társadalmi, irodalmi-kulturális feltételrendszerének kontextualizálása nélkül azonban e népszerűség aligha értelmezhető. Párhuzamba állításuk, hasonlatosságaik, különbözőségeik regisztrálása (egy heterogén szempontrendszer keresztmetszetében) nem elhanyagolandó, ha a korszak prózájára (hovatovább a hipotetikusán elgondolt átmenet szimbolikus kezdetére) vonatkozó általánosabb következtetésekre törekszünk.

⁷¹ Minden kultúrában, társadalomban kialakulnak az ún. sikerminták, megkülönböztethetők „az adott kultúrában előírt/elvárt céloknak és a megvalósulásukat elősegítő viselkedés” normái, alapsémái. VÁRINÉ 1999, 22.

1. Kártigámnak emlékezetes történetei (heroikus mintázatok)

1.1. HAGYATÉKREVÍZIO

Mészáros Ignác elsőként publikált fordításának korabeli népszerűsége alaptételként rögzült az irodalomtörténetben. Noha a megszólalások rendre megerősítik a *Kártigám* népszerűségének tényét, egyszersmind egy jóindulatú leminősítést is megfogalmaznak, figyelmeztetve, hogy „csupán” egy románról van szó. E kétosztatú diskurzus, habár reflektálatlanul örökítődik az irodalomtörténeti hagyományban, egy látványos értelmezési konstrukció eredményeként született meg, amely egy irodalmi (nyelvi, stilisztikai) paradigmaváltás kazinczyánus képzetében nyer értelmet. E váltás első lépését Kazinczy elképzelésében az 1789-ben publikált *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei* jelzi, amelynek elvi alapzatát a Báróczi Sándorra történő hivatkozás, a mintakövetés deklaratív kinyilatkoztatása képezi. Mivel Báróczi irodalmi tevékenységét egykoron elhomályosította Mészáros népszerűsége, Kazinczyra mint „hű tanítványra” hárul a feladat, hogy felmutassa Báróczi (f)első(bb)ségét Mészárossal, s egykori népszerűségével szemben. Kazinczy célkitűzése a kontinuitás felmutatásával egy stabil hivatkozási pont megteremtése, márpedig ehhez Báróczi irodalmi tekintélyének „rehabilitálására” van szükség. Gesztusával utólagos „elégítetelt” kíván szolgáltatni mesterének, óhatatlanul átértelmezve a Báróczi „tündöklésére” árnyékot vető szerzők és művek megítélését. Ismét „ő az ítélkező, neki van joga bebocsátani és kizárni szerzőket és szövegeket a kánonból”,⁷² kanonizációs elképzeléseivel ugyanis nem férhetnek össze a Mészáros Ignác típusú szerzők, s a *Kártigám* típusú szövegek. Ez a gondosan megmunkált narratíva és kánonelképzelés a *Kártigám* jelentőségét idővel határozottan a feledés homályába utalja: a *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei* (helyi értékű) sike-

⁷² HÁSZ-FEHÉR 2000a, 40.

rével Kazinczy elérte azt, ami Báróczinak nem sikerült.⁷³ E markáns (jórészt csak Kazinczy gondolkodásában hangsúlyos) ellentét koncepciózus, évtizedeken át munkált s a kánonteremtés összefüggéseiben értelmezhető elgondolása az író önéletrajzi emlékezéseiben kap végleges formát, melynek lényege a *Kártigám*ra jellemző elbeszélői stílus, nyelvezet és ízlés a sajátjával történő leváltása. Önéletírásaiba foglalt *Kártigám*-reminiszcenciái, az állandósult szövszerkezetek és tipikus minősítő jelzők nem csupán Kazinczy személyes ízlésprincípiumait szemléltetik, hanem az általa preferált szerzők, elsődlegesen Báróczi munkásságának explikálásán keresztül felerősítik a *Kártigám*-olvasóktól való tudatos elhatárolódást is. Végérvényesnek tekintett, *ex cathedra* jellegű kinyilatkoztatásaiban Báróczi neve értékképző funkcióbba lép, egyértelműen reprezentálva a Báróczi és Mészáros közötti értékhierarchiát. Emlékállítása előbb a Hazai 's Külföldi Tudósításokban publikált nekrológban,⁷⁴ később ennek kiegészített, tanulmánnyá bővített változatában, majd Báróczi műveinek nyolckötetes kiadásában érte el csúcspontját.⁷⁵

Kazinczy fiatalkori élményeinek „áthangszerelését” lényegében kettős célkitűzés motiválta. Elsősorban személyes esztétikai, ízlésbeli kompetenciájának felmutatásán munkálkodott, amely összeférhetetlen a *Kártigám* és a hasonló populáris szövegek kedvelésével. Másodsorban a literatúra ízlésmeghatározó szerepének átrendezésével kísérletezett egy paradigmátikus váltás keretei között. Minthogy Kazinczy törekvései a saját ízlésprincípiumain keresztül, a kánonteremtés összefüggéseiben válnak értelmezhetővé, e szerepet Mészárosról Báróczira, ennek „utóda-ként” pedig magára kívánta áthelyezni. E kazinczyánus értelme-

⁷³ Borbély Szilárd figyelmeztetése szerint a *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei* sikerének tényét távolságtartással érdemes kezelni, hiszen a jelenségre vonatkozó reflexiók többsége Kazinczytól származik. „Ezért nem ítéltető meg tárgyszerűen a *Bácsmegyey* korabeli fogadtatása, mivel Kazinczy elfogult visszaemlékezése lett az alapja azoknak a Toldytól induló irodalomtörténeti konstrukcióknak, amelyek a magyar regény történetét a Mészáros Ignác *Kártigám*ját követően a *Bácsmegyey* első kiadására építik fel.” KAZINCZY 2009b, 787. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

⁷⁴ KAZINCZY 1810, 195–198.

⁷⁵ Vö. MEZEI 1998, passim.

zési konstrukció alapvetően öncélú indíttatásból, személyes vonatkozásban és esztétikai szempontrendszer szerint interpretálta a *Kártigám* népszerűségét, egyszersmind a populáris művekhez fűződő viszony későbbi alakulását is mintázva.⁷⁶

Kazinczy értékítélete hosszú évtizedekre megalapozta a *Kártigám*mal kapcsolatos irodalomtörténeti diskurzust, reflektálatlan formában örökítve tovább megnyilatkozásait, elhomályosítva a regény népszerűségére vonatkozó egyéb szólamokat. Gyakran hangzik el a szakirodalomban, hogy a szöveg közkedveltsége explicit nemtetszést váltott ki számos kortárs literátorból. Bessenyei például gúnnyal emlegeti, hogy míg a görög–latin auktorok munkáiból és a *Kártigám* köteteiből ezerszámra találhatók példányok országszerte, addig az általa preferált filozófiai szövegekkel, például Locke munkáival alig találkozni.⁷⁷ Testőr társa, Barcsay Ábrahám a szöveg sikerületlen magyarságán méltatlankodik Orczy Lőrínchez írott levelében,⁷⁸ kétségbe vonva annak létjogosultságát is, ellentétbe állítva Báróczi Marmontel-fordításával, amelyet a nemzeti kultúrát gazdagító „ajándéknak” tekint.⁷⁹ Hogy Kazinczy előtt mennyire volt ismeretes Barcsay szóban forgó állásfoglalása, nem tudjuk.

Mielőtt azonban úgy tűnhetne, hogy a *Kártigám* sikertörténete csupán a kazinczyánus konstrukció átvétele, vessünk egy pillantást azokra a korabeli forrásokra, amelyek tárgyilagosabb formában, előítélet-mentesen viszonyultak Mészáros fordításához.⁸⁰ Tudomá-

⁷⁶ Bővebben: BÉRES 2018, 19–27.

⁷⁷ „Meny egyik Ország széliről, a másikig, köszönd meg ha négy *Lokot* tanálsz; úgy de ellenbe lelsz *Virgiliust*, *Homerust*, *Kemény Jánost*, *Kárdigant* [sic!] ezeret is.” BESSENYEI 1983, 374. Vö. KÓKAY 1997a, 227.

⁷⁸ „Most jut eszembe hogy minap Posenbol Landerer Uram Kedveskedésibül bizonyos Kártigám Török Kis Aszszony történetit nyomtatásba vettem. Ottis hadtam B. Készi szomszédomnak mert igen izetlen magyarságúnak láttzat lenni”. Barcsay Ábrahám – Orczy Lőrínchez, 1773. augusztus 9. = EGYED 2001, 96.

⁷⁹ „Báróczi Marmontelt, és a *Moralische Briefe zur Bildung des Herzens* Magyar világunknak ajándékozta: minden orán várom.” Barcsay Ábrahám – Orczy Lőrínchez, 1775. augusztus 12. = EGYED 2001, 121. Vö. EGYED 1995, 115.

⁸⁰ Forrása a Menander álnév alatt publikáló David Christian Walther regénye. Vö. MENANDER 1723. Ennek előzménye vélhetően Johann Leonhard Rost (1688–1727) Meletaon álnév alatt publikált műve: MELETAON 1710.

sunk van kollégiumi könyvtárában, pesti,⁸¹ győri⁸² olvasókabinetben, egyházi (Androvics Miklós)⁸³ és világi (Mogyoróssy János,⁸⁴ Steffanics József)⁸⁵ magánkönyvtárakban található példányokról. Mészáros szövege három Landerer-féle, a szerző által autorizált kiadást ért meg,⁸⁶ továbbá egy negyedik (időrendben második) kolozsvári edíciót, bár ennek esetében felmerül a kalózkiadás lehetősége.⁸⁷ Noha a korszakban a hírlapok még viszonylag kevés ismertetést közölnek, a Magyar Hírmondó 1781. április 11-i cikke lelkesedéssel tudósít a *Kártigám* újbóli kiadásáról, reflektálva az újabb s újabb edíciókat életre hívó népszerűségekre. Az 1780-as kiadás érdemei között említi, hogy az javított, kiegészített változatban, a szövegben található énekekhez kapcsolódó kottákkal került a nyilvánosság elé: „Ritka szerentse az, hogy a Magyar Tudósoknak könyveik több ízben újonnan ki-nyomattassanak. E szerentsével méltán ditsekedhetik Bodó-Bári és Nagy-Lutséi Mészáros Ignátz Uram; kinek *Kártigám* nevet viselő jeles költeményű könyvét úgy annyira meg-kedvellették a Magyarok, hogy az 1772dik esztendőől fogva, mellybenn leg-először világ eleibe botsáttatott, újra két ízben vétetett a nyomtató sajtó alá: úgy-mint

⁸¹ Mosóczi Institoris Gábor katalógusa a különféle románokat, köztük a *Kártigámot* egy heterogén csoportban, az ún. *Külömbféle Krónikák, Történetek, Históriák, Románok, Orvosi 's más elegyes Könyvek* között tünteti fel. Vö. LÉCES 1959, 345–356.

⁸² „Győrben is, a’ hol pedig már inkább el sógorosodtak Hazánkiai, mint másútt, igen mohan kapják a’ Magyar Könyvek’ olvasását. Melly öröm, midőn az ide való Könyv Tárházatskában, ez, *Kasszandrát*, amaz, *Jungnak* éjtszakáit; egy Magyar Nimfa az *érzékeny Leveleket*, más *Kartigámot*, vagy *Révaynak* tsiklandoztató hivsággal fűszerszámozott Énekeit kéri és kapja olvasásra.” HMNT, 1790. jan. 15., 67. [Kiemelések az eredetiben – B. N.] Vö. KÓKAY 1957, 271–275.

⁸³ Vö. BITSKEY 1974, 325–331.

⁸⁴ Vö. DUSNOKI 1992, 227–238.

⁸⁵ Vö. SIMON 2020, 107–108.

⁸⁶ 1772¹, 1780², 1795³.

⁸⁷ A szakirodalom nem jutott egyértelmű konszenzusra a kalózkiadás lehetőségével kapcsolatban. May István Mészáros Ignác Mária Teréziához intézett, a szerzői díjjal és a kalózkiadásokkal foglalkozó kérvénye alapján arra következtet, hogy a Kollmann József Ferenc kiadásában megjelent kolozsvári edíció vélhetően a szerző tudomása és engedélye nélkül jelent meg. Vö. MAY 1971, 328–330. Korábban a kérdést vizsgálva Trócsányi Zoltán más álláspontra jutott: TRÓCSÁNYI 1956, 244–246.

Kolozsváratt 1778bann és Kassán 1780bann. Ezen utólb említettett másod rendbéli Posoni vagy-is Kassai nyomtatás, az előbbenieket sokkal fellyül haladja; mivel azt, az Író mint-egygy újontan munkába vette, sok helyekenn jobbítgatta, tsínosította, tóldozgatta, s az énekeknek nótáival-is bővítette. Ennek elejébe függesztett elől-járó beszéde végénn más nevezetesebb kész munkáival-is bíztatja az Hazát. Tiszta szívből óhajtjuk, hogy ezek-is világra jövénn, olly kedvet találjanak mindenek előtt, mint amaz első munkája.”⁸⁸

Hamarosan elkészül szlovák,⁸⁹ később román⁹⁰ nyelvű fordítása, rövidített változatai pedig a XIX. század derekán ponyvakiadványként⁹¹ is megjelennek.⁹² Kazinczy szerint Batsányi valósággal imádtá,⁹³ kettejük viszonyának kontextusában azonban e lelkesedés említése pejoratív mellékszöngéket is hordoz. Batsányi Báróczihoz írt, a Magyar Museumban publikált levelében nevezetes íróként utal Mészárosra,⁹⁴ Ányos Pál több episztolában is elragadtatással nyilatkozik a regényről.⁹⁵ Ányos és Mészáros kapcsolatáról csupán a vonatkozó episztolákon keresztül vannak ismereteink, ennek első nyoma az Ányostól írt 1779. szeptember 1-én keltezett költői levél. Később hangzatos, Sándor herceg és Krisztina szerelmi történetének kulcsmozzanataira reflektáló költeményt intéz Mészároshoz,⁹⁶ amelyet álnéven (Dobokai Sárközi István) nyomtattak ki a *Kártigám* második kiadásában. Ebben félre nem érthető módon utal Mészáros szövegének népszerűségére, az olvasóközönség elragadtatására: „Méltán ditsekedhettz tollad erejéről / Mert borostyánt kaptál nemzeted szívérl.”⁹⁷ Mivel kevés szöveggel forrással rendelkezünk a román népszerűségét illető korabeli

⁸⁸ Magyar Hírmondó, 1781. ápr. 11., 228–229. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

⁸⁹ Szlovák fordítása: SEMIAN 1790. Vö. CSANDA 1986, 154–161.

⁹⁰ Román fordítása: [BARAC] 1845. [Kéziratban maradt. – B. N.]

⁹¹ Ponyvakiadások: *Beglerbég* 1873; *Beglerbég* 1897.

⁹² Vö. MAY 1966, 4.

⁹³ Kazinczy Ferenc – Szemere Pálhoz, Széphalom, 1817. május 7. = KAZLEV, XV/3428, 182–183.

⁹⁴ Vö. DEBRECZENI 2004, 65.

⁹⁵ Vö. LABÁDI 2012a, 256, 258, 259–260, 296.

⁹⁶ *Uo.*, 297–298. Vö. MÉSZÁROS 1780, [11–12].

⁹⁷ LABÁDI 2012a, 298.

reflexiókról, Ányos köszöntő költeménye kivételes, jóllehet természetes módon átpoetizált dokumentuma a *Kártigám* olvasottságának. Csokonai is bizonyosan ismerte a *Kártigámot*, műveiben találunk utalást rá,⁹⁸ Kölcsey A' *vadász*lakban említi,⁹⁹ Petőfi soraiban mint a maradi ízlés reprezentánsa jelenik meg.¹⁰⁰ Déryné Széppataki Róza visszaemlékezéseiben említi a *Kártigám* fiatalkori olvasásának örömeit,¹⁰¹ Éjszaki Károly egy cseléd lány felolvasásából ismerkedik meg Mészáros fordításával,¹⁰² míg Fáy András emlékirataiban a kazinczyánus szemlélet tovább élésének

⁹⁸ Vö. CSOKONAI 1978, 7; CSOKONAI 1990, 119, 135.

⁹⁹ „Rimai kiüríté a' poharat, szemeivel végig futá a' társaságot, Andaházira mosolygott, és szóla: »tudok egy szép történetecskét, érzékenyt: mint Kártigám Kisasszony historiája.«” KÖLCSEY 1998, 71. Devescovi Balázs hívta fel rá a figyelmet, hogy a novella több ponton is hangsúlyosan igyekszik elkülöníteni magát a románirodalomtól. Vö. DEVESCOVI 2003, 375–377.

¹⁰⁰ „Könyvtára van szobája ablakán. / A könyvtár dísz Szigvart, Kártigám.” PETŐFI 2005, 156. Nem véletlenül került mottóként Margócsy István *Szigvart*-tanulmánya elé. Vö. MARGÓCSY 1998, 655.

¹⁰¹ „Hol vegyek szép könyvet? Elmentem a postamesterhez, gondoltam, annak kell könyvének lenni. Kaptam is, és ki volt boldogabb, mint én: *Kártigámot* és *Erbiát*. Ó istenem! hogy elsírtam fölöttök.” DÉRYNÉ 1955, 52. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

¹⁰² „Nagyanyám belső cseléde Kocsi N. Zsuzsi egy nagy és módos falu jegyzőjének leánya volt; apja jó módban lehetett, mert könyveket szerzett, de jól is élhetett, mert halála után leányára e könyveken kívül alig maradt örökség. [...] Ezen – szolgálatba menni kényszerült – K. N. Zsuzsit szemelte ki sorsom, hogy nemtőm, mentő angyalom legyen. Idősebb volt nálam, ügyesebb is, cselekvőbb is, s mi több: értelmes, ügyes felolvasó, és dolgai felől erre bőven volt érkezőse. Egymás után szedte elő öröksége tárgyait, melyek az addigi magyar irodalom termékei voltak. Midőn sokára mindannyin átment, kezdte előlről; én és öcsém, utóbb pajtásaink, kettő-három, sőt többen hallgatói voltunk. Nem tudom elmondani a Zsuszka által felolvasott művek íróit és címeit; – ezzel nem igen törődtem, a regény meséje érdekelt főképp, – minél erősebben bonyolódott, s minél igazságszolgáltatóbb volt a vége, annál jobban tetszett. Mindezek, lévén regényszerűek, nagybárára érdekes, sőt nagyszerű dolgoknak tetszetek, de azért hatásuk nem volt tartós, az utóbbi elmosta az előzőnek hatását. Legtöbbje *Dugonics* műve volt, egyesek *Barótié*, *Bacsányié*, *Mészáros Ignác*é; cím szerint, a mennyire emlékezem, a következők: *Trója veszedelme*, *Etelka*, *Az arany karpereczek*, *Jolánka*, *Kártigám*, *Herfort és Klárika*, egypár németből fordított regény, melyekből részletekre ma is emlékezem, de címükre nem.” GYALUI [1902], 11–12. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

egyik konkrét esete mutatkozik meg.¹⁰³ Hatása felfedezhető a későbbi szerzőnemzedék több alkotásában: a recepció Dugonics András, Szekér Joachim, Guzmics Izidor, Pálffy Sámuel szövegeiben mutatható ki.¹⁰⁴ Több évtizedes „tündöklése” a fennmaradt forrásokat tekintve a XIX. század közepéig tart.

Mészáros feltételezhetően tudatosan reflektál a *Kártigám* keletkezésére, amikor a második kiadás előszavában a szöveg népszerűségére, olvasottságára hivatkozik, bízván abban, hogy a második edíció hasonló érdeklődésre számíthat az olvasóközönség körében: „Hogy e’ munkámat első ki-adásában a’ kegyes Hazánk annyi hajlandósággal méltóztatott fel-venni, hogy ennek bizonyításával annak jeles számú első nyomtatásbéli példai kevés esztendőök alatt el-keltek légyen, valaminthogy ebből azt itélhetem, hogy a’ második nyomtatásban-is a’ Nemes Hazánknak tekéntete eleibe jönni merészelhet, úgy e’ jutalmát arra fordított fáradságomnak, és reá tett költségemnek veszem örökös, és illendő háladatossággal. Mellyet-is tehát hogy nem külömben, mint valamelly szép Magyar öltözetet néminémü ékességgel, vagy him-varrással ki-várva kellemetesebben a’ mostani Világnak vizsgálódó szemei eleibe állítanám, újobban meg-olvastam, imitt amott ítéletem szerént talámtán jobban tetszendő magyarázatokkal meg-jobbítottam; az énekeknek tulajdonos notáit-is hozzá tettem, és a’ történethez illő rövid erköltsi tanítással fejeztem-be fő rendre vitt szerentséjét KÁRTIGÁMNAK. Tselekedtem ezt a’ köz mulatságnak kedvéért, és annak-is, a’ ki ezt-is sajtója alá vévén, Hazánkat naponkint annyi egyéb szép, hasznos, és újságos nyomtatásával örvendezteti, ditséretes buzgóságáért. Tellyes reménységgel vagyok, Kegyes Olvasó! hogy e’ második ki-adásában-is munkámat azon kegyességgel fogod mértékelni, mellyel az első.

¹⁰³ „Az akkor magyar szépirodalom szűk-keves anyagot és formát szolgáltatott az aesthetikai ízlés képzésére. A critica is inkább csak nyelvünk grammaticája körül forgott. *Gyöngyösi, Dugonics, Báróczy, Péczely, Gvadányi és Mátyási* munkáik, *Kartigám, Argirus, Kassandra, Szigvárt*, s még egypár más regények képezték nagy részben a magyar szépirodalmi olvasmányt; de nemesebb aesthetikai szikrákat egyedül a magyar »Orpheus«, »Minerva«, »Muzeum« folyóiratok s KAZINCZY FERENC dolgozatai és fordításai ébreszthettek az ifjuságnál.” Közli: HÁSZ-FEHÉR 2000b, 248. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

¹⁰⁴ MAY 1974, 215–221.

Ha ezt tapasztalom, úgy fogom más nevezetesebb kész munkáimmal az időnek és szerentsének engedelme szerént tovább-is kedvedet, és hasznodat keresni.”¹⁰⁵

Mészáros érvelésében – illeszkedve az előszó vonatkozó kitételeihez – az erkölcsi tanítás a „közmulatság”, vagyis a szórakoztatás funkcióját igyekszik magára öltetni. Általában jellemző a kor-szak literátoraira, különösképpen a románok szerzőire, hogy reflektív előszavakban, dedikációkban igyekeznek felmutatni alkotásuk didaktikus vonatkozásait, történetük erkölcsnemesítő szándékát. Mészáros a *Kártigám* erkölcsi célzatosságára nem csupán a szöveg paratextusaiban tesz figyelemfelkeltő megjegyzéseket, hanem későbbi műveiben is reflektál legmeghatározóbbnak tekintett alkotására. Utólag a *Montier asszony’ levelei* előszavában teszi reflexió tárgyává a *Kártigám* erkölcsi olvasatát, összekapcsolva új kötetének az erkölcsstani hagyományokon nyugvó értelmezését azokkal az interpretációs kódokkal, amelyek a korábbi alkotására jellemzők: „Kartigámnak történeti oda példáznak voltaképen, minű okossággal kell a’ hajadon személynek egy férj-fiúval való esmértségbé, szeretetbe, és házasságba ereszkedni. [...] Es ugyan azon kötelességeket akarom én itt Montier Asszony leveleiben előadni, mellyekkel házasságba lépett egy személy (ha az Istent mindenkor úgy szemei előtt viseli, mint e’ könyvben meg-írtt ifjú Mark-Grófné viselte) férjéhez való okos maga-viselése által igaz földi szerentsjét lelki vigasztalásával együtt szeresheti. Élj hasznodra, ékes nemű Olvasó!”¹⁰⁶

Ugyanazon év májusában a Magyar Hírmondó is hírül adja a *Montier asszony’ levelei* megjelenését, gyakorlatilag szó szerint idézve a szerzői előszóban lefektetett gondolatokat.¹⁰⁷ Utólagos visszatekintéséből egyértelműen látható, hogy a *Kártigám* a szerzői értelmezésben is a korabeli erkölcsstanok hagyományát követi.¹⁰⁸ E reflektált pozicionálás a románok körül kialakuló diskurzus, a műfajt illető, rendszerint differenciálatlanul leminősítő (gyakran az erkölcsromboló hatásra hivatkozó) vélekedések összefüggésé-

¹⁰⁵ MÉSZÁROS 1780, [5–6].

¹⁰⁶ MÉSZÁROS 1793, [oldalszám nélkül].

¹⁰⁷ Magyar Hírmondó, 1793. máj. 24., 736–737.

¹⁰⁸ Vö. BÓDI 2010, 85–86.

ben előkészíti azt a gyakorlatot, amely megpróbálja elkerülni a későbbi elutasító retorikákat, a művek erkölcsi vetületét érhető kritikákat.

1.2. „KÖZEGELLENÁLLÁS”

A klasszikus századfordulós regények legitimációs folyamatában megkerülhetetlen szempont a művek erkölcsre gyakorolt hatása. Elfogadtatásuk több évtizedes periódusában hangsúlyos pozíciót foglalt el, hogyan képesek e szövegek, részben a morálfilozófiák helyébe lépve, az erkölcsnemesítés követelményének teljesítésével etikailag igazolhatóvá tenni a sokak szemében nemkívánatosnak tekintett műfajt.¹⁰⁹ Korai szépprózánk ugyanis egyszerre állt az érdeklődés és a támadások centrumában, hiszen a Nyugat-Európából érkező gáláns irodalom, a szélsőségesen erotikus, gyakran pornográf tartalmakat kínáló prózai alkotások népszerűsége¹¹⁰ alkalmat adott minden hasonló szöveg iránti bizalmatlanságra, az elutasító retorikák alkalmazására.¹¹¹ Nem véletlen, hogy a tiltott, alapvetően illegális csatornákon keresztül beáramló libertinus irodalom árnyékában az eruditus kulturális elit, de leginkább az egyházi, hitvédő értelmiség minden szépprózai alkotást veszélyforrásként interpretált. „A szerelmes történetek bármilyen formájának erkölcsi elítélése egyébként nagy hagyományokra tekint vissza a megelőző századok egyházi irodalmában, s még egy ideig nem is vesztett erejéből.”¹¹²

A századfordulós románirodalom kortárs megítélését tekintve tanulságos utalnunk a korai s viszonylag kései állásfoglalásokra, annak érdekében, hogy rávilágíthassunk az erkölcsi hasznosságra értékmérőként hivatkozó stratégiák hosszú időtartamú (bár váltakozó eredményességű) szerepére. Habár az olvasmányok szórazótató szerepének fokozatos előtérbe kerülésével a korábbi merev, kizárólag az erkölcsi hasznosságra figyelő értékmérők fellazultak,

¹⁰⁹ Vö. SZAJBÉLY 2001, 184–191.

¹¹⁰ Vö. MARCARD 1999, 154–155; GRANASZTÓI 2000.

¹¹¹ GRANASZTÓI 2007, 656–657.

¹¹² DEBRECZENI 2009, 411.

a románt morális példázatként értelmező felfogások még hosszú évtizedekig éreztették hatásukat. Az erkölcsrombolónak tekintett olvasmányok veszélyeire már a század derekán megérkeztek az első reakciók az egyházi értelmiség részéről, felekezeti hovatartozástól függetlenül.¹¹³ Legyen szó Jean-Frédéric Osterwald francia református prédikátor magyarul viszonylag korán megszólaló művéről,¹¹⁴ Alexovics Vazul pálos szerzetes¹¹⁵ vagy Laszkalner Antal veszprémi kanonok értekezéséről,¹¹⁶ valamennyi egyházi szerzőt foglalkoztatta a prózai olvasmányok hatása a keresztény erkölcsre és értékrendre, csaknem azonos (s az évtizedek múltán lényegében statikussá rögzült) érvkészetet mozgósítva az ártalmasnak vélt szövegekkel szemben. Faludi Ferenc például a *Nemes asszony* című erkölcstani fordításában vélekedik elutasítóan a románokat illetően – káros hatásuk értelemszerűen a leánynevelés kontextusában kerül elő: „Meg ne izelitse a’ fiatal Dáma a’ *Romantzia*-Írásokat; mert oda lesz miattak. Hatalmas *arsenicum*-méreg lakik ezekben a’ könyvekben, már sok lelkeket ölt-meg.”¹¹⁷ Faludi kora általános érvkészetével dolgozik, szerinte a románok bűnös gondolatokat támasztanak a fiatalságban, képzeletüket megfertőzik, hagymázás álmvilágot teremtenek, ami leánygyermek és hajadonok esetében különösen veszélyes.¹¹⁸ Osterwald, Faludi, Alexovics, Laszkalner és más klerikus hangoltságú szerzők megítélése szerint a nem kellő elővigyázatossággal megválasztott, önfeledt módon fogyasztott (alapvetően szórakoztatásra szánt)

¹¹³ GRANASZTÓI 2007, 663.

¹¹⁴ OSTERWALD 1745. Vö. GRANASZTÓI 2007, 658–659.

¹¹⁵ [ALEXOVICS] 1792.

¹¹⁶ LASZKALNER 1832. Szempontrendszere korszerűtlen, a századvég egyházi értelmiségének elutasító viszonyulását tükrözi, javarészt általánosító argumentációs technikát követve, konkrét példaanyag nélkül. Viszonylag kései értekezése rávilágít a klasszikus századforduló népszerű, szórakoztató irodalmával (leginkább a románokkal) szemben megfogalmazott elutasító felfogások (főként az egyházi értelmiség körében továbbélő) jelenlétére. Meglepő, hogy az értekezés egy második kiadást is megélt. Vö. [LASZKALNER] 1848.

¹¹⁷ FALUDI 1991, 172. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

¹¹⁸ Mindazonáltal korábbi állásfoglalása nem korlátozta abbéli tevékenységében, hogy élete alkonyán maga is elkészítsen egy pusztán szórakoztatásra szánt kompilációt *Téli Éjszakák* címen, jöllehet a szöveg életében nem került publikálásra. Faludi prózai munkásságáról lásd: SÁRKÓZY 2005, 49–109.

románirodalom természetes katalizátora a kicsapongó, erkölcsetlen életvitelnek, a tisztátalan és romlott magatartásnak. Habár kritikai állásfoglalásuk csupán egy szűkebb kör szemléletére alapozva nyilvánította ki rosszallását, az ellenzők táborá hosszú ideig változatlanul megmaradt, s elutasító szellemiségükből a román egyértelmű népszerűségének, irodalmi megszilárdulásának időszakában sem engedtek. Szemléletes példa e következetes „állhatatosságra”, hogy Osterwald és Laszkalner értekezése között csaknem száz esztendő telik el.

„A társadalmilag haszontalan, kikapcsolódásként űzött olvasást egybehangzóan elítélte minden mértékadó fórum, de ez az alapvető kifogás az egyházi ellenzők részéről nem ok nélkül egészült ki az olvasás közvetítette átfogó szekularizációtól és a keresztény értékrend elhagyásától való félelemmel is.”¹¹⁹ Minthogy az erkölcsre, az államra és az egyházra veszélyesnek tekintett könyveket az állami és egyházi cenzúra egyaránt tiltólistára száműzte, s térhódításukat minden eszközzel igyekezett megakadályozni, a könyvellenes mozgalmakkal párhuzamosan virágzásnak indultak az azokat kijátszani igyekvő technikák. Ekkor született az ún. „hasznos olvasás” követelménye, amely egyféle szabályozatlan propagandaként uralkodott el valamennyi korabeli szövegen. „A felvilágosodás ideológiája a »hasznos« vagy »művelt« olvasást propagálta, a műveltségisményét megtestesítő olvasásmodellt pedig számos kortárs gondolkodó próbálta meghatározni. Ennek lényege a mértéktartás és a válogatás a könyvek javarészt haszontalan tömegéből, olyanok kiválasztása, amelyek lehetőséget adnak a reflexióra, mert komoly és hasznos gondolatokat tartalmaznak, és az individuális morált építik.”¹²⁰ Később az erkölcsnemesítő szándék reflektálatlan propaganda fogássá alakult, olyan szerzők tollán, akik egyszerű „megtévesztésként” alkalmazták, a hagyományos szövegek untalan ismétlésével kívánván elkerülni a cenzúra vagy az egyháziak rosszalló tekintetét. Habár a szakirodalomban egyértelmű konszenzus mutatkozik azzal kapcsolatban, hogy az erkölcsi hasznosság hangoztatása sematikus klisévé megrevedett az évek során, érdemes különbséget tenni a korai és

¹¹⁹ GRANASZTÓI 2007, 658.

¹²⁰ *Uo.*, 657.

későbbi szövegek önmeghatározásai között. Míg a századfordulót környező években valóban mechanikussá váló gyakorlatról beszélhetünk, addig a *Kártigám* publikálásakor a morális hasznosság ethoszához való következetes alkalmazkodás még poétikai lehetőségként tételeződött. Mészáros tudatossága következményeként a későbbi szakirodalomban a *Kártigám* egyértelmű erkölcsi céltatosságának ténye rögzült.¹²¹ Az erkölcsösség követelményének való megfelelést érzékelteti, hogy Alexovics Vazul elutasító hangvételű értekezésében, mely ellentmondást nem tűrő argumentációval teszi szóvá kifogásait a számára elfogadhatatlannak minősített művekkel, köztük a „hívságos” románokkal szemben, a *Kártigám* a ritkaságszámba menő „kivételek” között helyezkedik el: „Minden Regula szenved ki-fogást. Azért noha a’ Románok közönségesen veszedelmesek, ’s végkép’ motskosok: a’ *Telemakus* mind azon által, a’ *Kasszandra*, a’ *Kartigám*, az *Etelka*, ’s némelly mások tisztességes Románok. Azért lehet azokat olvasni vagy mulatságra, vagy a’ magyarság’ ki-tanulására. Azonban azokat sem kell mohón, egy húzomban, igen gyakran olvasni [...]. A’ ki pedig magában érezné, hogy ezek’ olvasásából-is gerjedez érzékenységes szerelemre, az ezeket a’ Románokat-is magától el-vesse.”¹²²

Noha Alexovics a kivételnek minősíthető románok túlbuzgó olvasását sem tekinti helyesnek, igen tanulságos, hogy a *Kártigámot* még a legkonzervatívabbnak tartott egyházi szerző sem ítélte el totálisan. Tehát az erkölcsnemesítés szerint való olvasás működképes volt még Alexovics esetében is, aki vélhetően olyan egykorú, az általa preferált irányvonalhoz kevésbé igazodó szöve-

¹²¹ Vö. „A mesében, s még inkább a kivitelben nincs sem külső, sem belső valóság; de megvan az erkölcsi eszme, mely nélkül az, a regények bal híre mellett, nem lelt volna be utat a magyar családokba [...] Ez az erkölcsi irány, az új hang, mely e műben uralkodott, s a költészetet az élethez kötötte, nem csak a családokba szolgált útilevelül a könyvnek, hanem a fiatalság szívéig is, s nem volt magyar leány, mely ne szégyenlette volna *Kártigámot* nem ismerni [...] Így *Kártigám*, négy kiadásban, egy embernyomon keresztül a legkedvesebb olvasmány volt.” TOLDY 1854, 252–253. Toldy Ferenc azon vélekedését, mely szerint a *Kártigám* népszerűségének eredetét a román erkölcsi eszmevilágában érdemes keresni, többen is megerősítik: HEINRICH 1880, 6–7; MAY 1966, 11.

¹²² [ALEXOVICS] 1792, 59. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

gek ismeretében ítélte meg Mészáros művét, mint a Christian Fürchtegott Gellert nyomán fordított A' *svétziai grófné G**né aszszony' Élete*,¹²³ az *Argenis*-fordítás(ok),¹²⁴ a *Szigvárt' Klastromi Története*¹²⁵ vagy éppen a *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei*. (Más kérdés, hogy ugyanezen logikát, a tanító-jobbító szándékot miért nem észlelte például más szövegtípusok esetében.) Androvics Miklós példányát, Alexovics Vazul olvasását s megítélését, valamint Ányos Pál méltatását tekintve úgy tűnik, Mészáros szövege megfelelt a románirodalom erkölcsnevelő képességével szemben támasztott (egyházi) követelményeknek. Mindazonáltal jogosan vetődik fel a kérdés, hogy ezt milyen formában sikerült megvalósítania.

1.3. IDENTITÁSMINTÁZATOK

Feltételezésünk szerint az erkölcsös magatartásra nevelő szemlélet mint cselekményszervező elem befolyásolta, hogyan volt képes a szöveg egyaránt megfelelni az egyházi értelmiség és az olvasóközönség elvárásainak, érdeklődésének. Korának poétikai hagyományához kapcsolódva Mészáros értelemszerűen a barokk heroikus próza antik gyökerű, nyugaton kipróbált, már-már közhelyszerűvé vált karaktereire, toposzkészletére támaszkodik fordítása során, ezek konkrét felhasználása azonban a korszak kulturális (irodalmi) közvéleményére érzékeny figyelmet reprezentál. Habár szerelmes történetről van szó, az erkölcsi tanítás és a morálisan feddhetetlen élet ethoszának jelenléte a toposzkészlet olyasféle felhasználását szemlélteti, amely egyaránt igazodott a heroikus mintázatokhoz és a morális értékrendhez. Ekként az olvasókat nem csupán a történet cselekményessége, a karakterek életét alakító viszontagságok szövevényes hálózata, a túlsorduló érzelmi megnyilvánulások ragadták magukkal, hanem a morális elmélkedések a szereplői szölamokon keresztüli megszólaltatása által

¹²³ [TORDAI] 1772. Közvetlenül Tordai Sámuel után Sándor István is lefordította: [SÁNDOR] 1778.

¹²⁴ BOÉR 1792; FEJÉR 1792. Ismeretes egy kéziratos fordítás is: HALLER 1781.

¹²⁵ BARCZAFALVI 1787.

lehetőséget kaptak az erkölcsi értékrenddel való azonosulásra is. Bíró Ferenc úgy véli, hogy azon művek érthettek el jelentős népszerűséget a korszak olvasóközönsége körében, amelyekben a bölcsesség, a példázat, az elmélkedés nem önmagában, hanem morális tanulságra vezető, önálló történetben szólalt meg.¹²⁶ Szintén Bíró szavait idézve, az „elbeszélés szellemének elszabadulása”¹²⁷ a korszak irodalmi-kulturális életének természetes jelensége volt, amely a morális elmélkedéseket fiktív vagy valós történetekben megfogalmazó példázatosság nyomán bontakozott ki az erkölcsi irodalomban.

Krisztina erkölcsös magatartása és a keresztény nemesi társadalom gátlástalansága, eleganciával palástolt romlottsága között rendeltetésszerű (az ógörög poétikai hagyományhoz illeszkedő) konfrontáció képződik,¹²⁸ amely a külsőségek ábrázolásában is releváns: Krisztina szépségének leírásakor az erotikum korlátozása, a keresztény erkölcsösség kerül kitüntetett pozícióba.¹²⁹ Wolfgang Kayser szerint általánosan jellemző a heroikus románokra, hogy az ábrázolásban kongruencia figyelhető meg, a direkt (az elbeszélő által adott) és az indirekt (a figura által önmagáról adott) kép jelentéstartalma tökéletes megfelelést mutat, mivel a karakterek szavai és magatartása igazolhatóvá teszik a nekik tulajdonított jellemvonásokat.¹³⁰ Krisztina szépségének narrátori leírása¹³¹ pontosan megfelel a róla alkotott szereplői szólamoknak.¹³² Testének esztétikuma egynemű, az erényt, az erkölcsi

¹²⁶ BÍRÓ 1998, 199.

¹²⁷ *Uo.*, 191.

¹²⁸ MAY 1966, 10–11.

¹²⁹ Vö. BÓDI 2019, 74.

¹³⁰ KAYSER 1998, 175.

¹³¹ „...ragyogó szemeinek friss, de kedveltető szemérmességgel tartóztatott forgási, ortzáinak mértékelt pirossággal egyveles fejrésze, e’ mellett az igaz erköltszel meg-egyező, és mind Neméhez, mind gyenge idejéhez illendő kegyessége, és Esztendein fellyül meg-érett elmés ítélte tsak annak szívét nem sérthette, a’ ki személyét nem látta.” MÉSZÁROS 1772, 9.

¹³² „Minden hízlekedés, vagy színlés nélkül pedig meg-kell vallanom, hogy te mind a’ szépségnek, mind a’ ditséretes erköltsnek tekéletes példája vagy, kihez hasonlót e’ Világ-kerekségén ritka találni; azt tartom tehát, hogy ugyan ez a’ drága kints lészen egyetlen oka, mért a’ Hertzeg személyednek birtoka után vágyódik.” *Uo.*, 62.

tisztaságot, a szexuális vonatkozások nélküli szépséget tükrözi, s ezek a heroikus mintázatoknak megfelelően konstans állapotként rögzülnek. Bahtyin szerint az antik szépprózából örökölt heterogén elemek az ún. „kalandidő” jelenségében oldódnak fel, lényegében a történeti idő és a biografikus idő közötti feszültségben mintázva a kalandsorozatok „jelentéktelenségét” a szereplők életére, szellemiségére nézve. Az átélt nehézségek, megpróbáltatások kevés (vagy semmiféle) életrajzi, pszichológiai szerephez (nem) jutnak, a kalandidő a hősök életkorát sem befolyásolja, a kalandokkal átélt idő „nem méretik, és nem jön számításba”, a tetszőleges mennyiségben egymásra halmozott kalandokon belüli napok, órák, percek nem egyesülnek reális időbeli sorrá.¹³³ „Ebben az időbeliségben ismeretlen minden változás: a világ mindvégig ugyanolyan marad, amilyen kezdetben volt, a hősök élete biográfiai értelemben szintén nem változik, érzéseik is mozdulatlanok, sőt az emberek még csak nem is öregszenek ezen időn belül.”¹³⁴ Bahtyin ugyanakkor figyelmeztet, hogy az átélt események sora „ügyszólván megszilárdította őket, ellenőrizte és hitelesítette önmagukkal való azonosságukat, állhatatosságukat és változtatlanóságukat”.¹³⁵ Feltételezésünk szerint a kortárs befogadókban épp e változtatlanság, a megpróbáltatások, viszontagságok ellenére is állhatatos és szilárd jellem válthatott ki elismerést. Mivelhogy a heroikus román nem hagy teret a toposzoktól való radikális eltérésre, a szélsőséges karakterek jellemének árnyalatnyi változtatására (amelyet a romantikus irodalomszemlélet, jogtalanul, a heroikus román hiányosságaként ró fel), a szereplők életének alakulástörténete érzékeny összhangot képez a narratíva eszmei üzenetével, a cselekményben mintázódó erkölcsös magatartás követelményével.

A *Kártigám* az erkölcsös életvitel, „az igazságtalanságot zokszó nélkül elszenvedő erény, a könnyek között is békésen tűrő önmegtagadás”¹³⁶ követendő példáját komplex problémakörben jeleníti meg, az identitás folytonos átalakulásán, az identifikáció proble-

¹³³ BAHTYIN 1976, 260–266.

¹³⁴ *Uo.*, 263.

¹³⁵ *Uo.*, 276.

¹³⁶ BORBÉLY 2006, 39.

matikusságán keresztül mutatva be a morálisan feddhetetlen életvitel üdvös voltát. Végigtekintve a karakterek szövevényes kalandorozatán, valamennyiük életére döntő befolyást gyakorolnak a színlelt identitás misztikumai, a megtévesztés különféle módozatai (*simulatio – dissimulatio*). Valós személyiségük (olykor nemi identitásuk) elfedése egyrészt az önvédelem egyik formájaként jelenik meg: Krisztina az ártatlansága megóvása érdekében álcázza magát férfinak algériai rabsága alatt. Noha erkölcsi tisztaságában nem károsodik, mint keresztény „férfit” egyéb megpróbáltatások érik, előbb felekezeti állhatatosságát teszik próbára, később ebbéli tántoríthatatlansága, s a basa leányával, Abdellával ápolt kapcsolata következményeként élete is veszélybe kerül. Szökésükkor Abdella ugyancsak kénytelen színlelni identitását, Krisztinához hasonlóan férfinak álcázva magát. Csupán ezt követően tudatosul benne, hogy a fiatal férfiként megismert, magát Bojárdó néven bemutató Krisztina voltaképpen leány. Nevének és ideiglenes álneveinek az identifikációban, az élettörténetben betöltött meghatározó szerepét szemlélteti az elbeszélő névhasználata. Habár a kötet cím Kártigámként nevezi meg főhősét, a megkeresztelkedés pillanatától (tulajdonképpen a textus első harmadától) főszereplőnk „beszélő névvel”, Krisztinaként jelenik meg. Hasonló következetesség jellemzi a narrátort, amikor a Krisztinára erőltetett áazonosság paktumát a cselekmény szintjén is érvényesíti, szökéséig Bojárdóként emlegetve a leányt. Jóllehet a hősnő környezete gyakran tévedésben van a személyazonosságát illetően, az elbeszélő következetesen ragaszkodik az álnevek, álruhák biztosította hamis identitás fenntartásához, így a befogadókat is részesévé teszi a színlelt azonosságok megtévesztő játékának. Értelemszerű, hogy a kamuflázsok szerteágazó komplexumában, amikor a megtévesztő „maszk” olyan hitelesen működik, hogy még a legközelebbi családtagot is félrevezeti, csupán a név szavatolja a valódi azonosság felismerését.¹³⁷ Sem az elrabolt Krisztinát kereső Sándor herceg, sem a fogságból menekülő Krisztina nem ismer rá szerelmére, amikor Gróf Szelimóként és Bojárdóként találkoznak, csupán a névazonosítást követően.¹³⁸

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Vö. MAY 1985, 75–78.

A fentiekben vázolt identitásmintázatok a főszereplő, Krisztina életében koncentrálódnak. Szinte valamennyi változatát elszenved(tet)i. Heroikus mintázatai szerint a hős életének alap-
elemévé válik a megtévesztés, amelynek egyszersmind cselekvő
részese és szenvedő alanya.¹³⁹ Ekként a színlelt identitás felöltése
a bosszúállás eszközévé is válhat. Lorindó grófnő vagy Hermene
a retorzió érdekében alkalmazza az álöltözetek, hamis személyi-
ségek megtévesztő gyakorlatát, az őstoposzoknak megfelelően
konfrontációkat, a lezárást késleltető helyzeteket teremtve. Köz-
tudomású, hogy az álca a cselszövés, a konspiráció meghatározó
komponense, általa válik az intrikus az alakoskodás mesterévé,
aki sohasem fedi fel igazi arcát, mindenkor szeretetre méltónak
mutatkozik, számító, élénk, egyszersmind tartózkodó, „hivatás-
szerűen kétszínű, és mindig a legtisztább szándékairól biztosít”.¹⁴⁰
Mészárosnál már felismerhető az udvari ember érvényesülési
technikáit mintázó *simulatio* és *dissimulatio* bírálata, a szembe-
sítés a színlelés és a leplezés etikájának közhelyszerűségével, ne-
gatív vetületeivel. A valóságos és a látszat elkülönítése már nem
az egyén boldogulását, előmenetelét, pozíciója megőrzését segíti,
hanem kiszámíthatatlanná és megbízhatatlanná teszi a körülötte
lévő világot, nem lehet tisztában mások indítékaival, gesztusainak
jelentésével, esetleges ártó szándékaival.¹⁴¹

Különösen alkalmas terep az identitás kérdéseinek latolgatá-
sára a főúri álarcosbál, amely reprezentatív módon a színlelt
identitás viselésén, a társadalmilag elfogadott hazugság alkalm-
zásán alapul, s természetyszerűen megköveteli a valódi személyi-
ség- és testi jegyek elváltoztatását, felismerhetetlenné tételét.
Krisztina a bálon Diána, a vadászistennő képében jelenik meg,
ahol maga is reflexió tárgyává teszi életének alakulástörténetét:
„az Egeknek megfoghatatlan végezéséből ez előtt rabnak ugyan,
de nem Isteni Aszszonynak születtem”.¹⁴² Eszerint az egyéni élet-
út alakulásában kevés szerephez jutnak a személyes cselekedetek,
változásait felsőbb (transzcendens) akaratok vagy kimagasló

¹³⁹ *Uo.*, 18.

¹⁴⁰ MARCARD 1999, 177.

¹⁴¹ Vö. BENE 1999, passim; ELIAS 2005, 129; FAZEKAS-LABÁDI 2007.

¹⁴² MÉSZÁROS 1772, 123.

képességű személyek befolyásolják. Főszereplőnk esetében elsődlegesen Sándor herceg tölt be ilyen szerepet, másodlagosan az akadályoztatásért, bonyodalmakért felelős ármánykodók. Szintén jelentősek a Krisztina életének alakulását közvetve meghatározó közösségek, a felszabadító háborúk során a keresztény sereg, a francia udvari méltóságok, az algériai kalózok vagy a rokonság. Nem meglepő, hogy a török főméltóságú leányból rabbá, kereszténnyé, grófnővé, keresztény „férfivá” s végül hercegnévé váló Krisztina az életút elbeszélésének, a valós identitás meghatározásának feladatához kétkedően viseltet: „mindazáltal magam sem tudom, ki, és mi legyek”.¹⁴³

Miután Krisztina megkeresztelkedik, szemléletmódja átalakul, a nagy felekezetek világnézeti különbségeire reflektál, egyszeriben felismerve, hogy a keresztények eltérő szabályrendszer szerint gondolkodnak, viselkednek. E szabadság revelatív átélése különösen izgalmas egy iszlám neveltetésű leány szemszögéből: „Tsudálatos dolog! melly izetlen vala eddig néki a’ Keresztények között élni, és az ő szokásokhoz magát alkalmaztatni, oly kész, és hajlandó kedvel viseltetett az után mind egyikéhez, mind másikához, egy szóval: maga megvallotta, hogy számtalan okai volnának állapotjának meg-változásán szívesen örvendezni, mivel akképen a’ kárhozatos vallásának tévelygéséből nem tsak ki-menekedet, de egyéb aránt-is látná, hogy Párisban sokkal nagyobb vigasztalással, és kedv töltéssel mulathatja üdejét, mint sem Török-Országban, holott az Aszszonyi Nem fél annyi szabadságban sem él, mint Frantzia-Országban.”¹⁴⁴

A felekezetváltás után Krisztina következetesen (már-már explicit példázatossággal), sok esetben testi épségét és életét kockáztatva tesz tanúbizonyságot hitbéli állhatatossága, szilárd erkölcsi értékrendszere mellett. Elkötelezettsége nem meglepő, hiszen környezetében a kereszténység egyértelműen magasabb rendű életformaként jelenik meg: ezt egyfelől a törökök Magyarországáról való kiűzésével a kollektív győzelem, másfelől az egyéni karakterek megkeresztelkedése jelképezi. Minthogy a keresztény európai kultúra évszázadokig hirdette a pogány (főként iszlám)

¹⁴³ *Uo.*, 124.

¹⁴⁴ *Uo.*, 8.

világgal szembeni felsőbbrendűségét, s e kultúrán kívüliek ere-
dendően alacsonyabb státuszúnak számítottak,¹⁴⁵ a történet
muszlim szereplői ösztönös, reflektálatlan vonzalommal viseltet-
nek a kereszténységhez. E narratívában az idegenségtapasztalat
átmeneti tapasztalatként jelentkezik, maguk a szereplők tevé-
kenykednek azért, hogy aktuális környezetükben az idegenség
bélyegét ignorálhassák. Habár az áttértek, a „bekerültek” nem
tartoznak sem az adott emlékezetközösséghez, nincsenek ismere-
tében a kulturális, nemzeti szimbólumkészletnek, mégis problé-
mamentesen sikerül integrálódniuk a társadalomba az egyetemes,
nemzetek feletti szemlélet, világ- és értékrend, a kereszténység
irányelveit elfogadva, s követendő életmintának választva. Az
iszlám elhagyása, a mentalitás- és viselkedésbeli szemléletváltás
tehát a narratíva összefüggésrendszerében nem szül ellentmondást
a keresztény hit, erkölcs és értékrendszer melletti állhatatos ki-
tartás érvényesítésével. Ami a keresztény szellemiségben elítélen-
dő, egy muszlim hitű szempontjából megkövetelt. Noha környe-
zete is másformán viszonyul Krisztinához, miután felveszi a ke-
reszténységet, a rang- és felekezeti különbségekből adódható
konfliktusokra a leány Damoklesz kardjaként tekint. A boldogság
és lelki megnyugvás üdvéért végül a lezárás megvilágosító esemé-
nye szavatul: az álruhában felbukkanó Ibrahim Krisztina tudo-
mására hozza, hogy nem ő Krisztina, s fivére vér szerinti édesapja,
csupán a szüleiket veszített gyermekek nevelője. Ennélfogva valós,
magyar nemesi származására is fény derül. E mozzanat feloldha-
tóvá teszi a származásbeli különbségekre visszavezethető kételyt,
s hitelesíti Krisztina állhatatos keresztényi magatartását, nyil-
vánvalóvá téve, hogy származásából adódóan eleve elszakíthatat-
lan kötelék fűzte felekezetéhez.

Eredettörténetét hallván Sándor herceg bizonyossá teszi Krisz-
tinát, hogy magyar főrendű származása elégséges biztosíték a
házasságukhoz. E momentum a hierarchikus szerepek felekezet-
függő eltérését szemlélteti, hangsúlyozván, hogy egy török főmél-
tóság leánya korántsem rendelkezhet olyan társadalmi státusszal
és megbecsültséggel a keresztény világban, mint egy alacsonyabb
rendű, de keresztény nemes leánya. Amíg Krisztina esetében a

¹⁴⁵ S. VARGA 2014b, 79. Vö. BITTERLI 1982.

muzulmán származás terhe alóli feloldás eredményeként probléma nélkül egybekelhet a herceggel, addig Abdella, az algériai basa leánya a keresztény világban „csupán” egy lovászmester felesége lesz. Mivel a hierarchikus szerep átfordulására Abdella esetében nem mutatkozik lehetőség, a szakirodalom azon megállapítása, hogy a *Kártigám* „az alulról való felemelkedés” narratívája,¹⁴⁶ más szereplők szemszögéből nem igazolható.

Mészáros közelítése a magyar vonatkozásokhoz (a kezdőpont geográfiai és történelmi elhelyezése Buda felszabadításának évébe) vélhetően a heroikus történetek idő- és térbeliségével kapcsolatos feszültséget igyekszik megragadni. Bahtyin pontosan a mellett érvel, hogy egy heroikus román esetében szó sem eshet konkrét történelmi lokalizációról,¹⁴⁷ a vég nélküli kalandidőben a véletlenszerűség veszi át a kezdeményező szerepet, „a teret és az időt absztrakt, merőben technikai kapcsok fűzik össze, az időbeli folyamat minden mozzanata megfordítható, és a térben áthelyezhető.”¹⁴⁸ Az antik források világa idegen természetű, meghatározhatatlan, lokalizálhatatlan, ismeretlen, konkrétságának foka erősen korlátozott, annak okán, hogy az idő- és térbeli konkretizálás, azok belső törvényeinek vagy kötődéseinek bevonása korlátozná a véletlenszerűség hatásfokát a cselekmény bonyolításában.¹⁴⁹ Csakhogy jelen esetben a történetbe ágyazódó hazai összefüggések a zárlat revelatív eseményét készítik elő. Mészáros az időbeli (történelmi) valóság birtokbavételét¹⁵⁰ a narratív sémák kiegészítésével viszi véghez.

A *Kártigám* népszerűségének ténye a források tükrében alighanem vitathatatlan, a háttértényezőire vonatkozó ismereteink viszont korlátozottak. Irodalomtörténet-írásunk sok évtizeden keresztül megelégedett a jelenség tényének rögzítésével, a kazinczyánus értelmezési konstrukciót hagyományozva generációról generációra, miközben kevesen vállalkoztak a szöveg és az olvasóközönség közötti kapcsolat, s e kapcsolat működéséből

¹⁴⁶ MAY 1966, 5.

¹⁴⁷ BAHTYIN 1976, 262.

¹⁴⁸ *Uo.*, 269–270.

¹⁴⁹ *Uo.*

¹⁵⁰ *Uo.*, 258.

eredeztethető siker feltérképezésére. Reményeink szerint láthatóvá vált, hogy Mészáros fordításának megítélésében sem a kazinczyánus, sem a romantikus irodalomszemlélet nem eredményezhet a *Kártigám* népszerűségének valós működésére vonatkozó releváns megállapításokat, figyelmüket ugyanis elkerüli a román publikálásának közege, az alakulás folyamatában lévő (en-nélfogva differenciálatlan, rendkívül heterogén) olvasóközönség elvárása és érdeklődése, valamint a szövegnek az ismert sémaelemeken túllépő, a társadalmilag-kulturálisan kondicionált tapasztalatokra érzékeny megformáltsága.

2. Analógiák, párhuzamok (hibriditás az *Etelkában*)

2.1. TRADÍCIÓK METSZÉSPONTJÁBAN

Mészáros fordítása, habár stílusával, formai, tartalmi vonatkozásaival s retorikai eszköztárával még erősen kötődik a barokk esztétikumhoz, mintateremtése, a szövegbe kódolt erkölcsi tanítás konzisztens jelenléte viszonyítási alapként szolgált a XVIII. század végi prózairodalom számára. Megalkotottságának ilyesféle dimenzióival, az ideologikus mintázatok színre vitelével nem egyedülálló a korszak irodalmában, hiszen közel másfél évtizeddel később egy újabb román ér el a *Kártigámé*hoz hasonló sikereket, az *Etelka*. Dugonics András életművének központi alkotása adekvát módon testesíti meg, miként hoz létre a századvég ízlése, stílusa a klaszszikus heroikus román alapsémáiból egy mindmáig „eredetiként” kezelt „hibrid” szöveget. Imre László az *Etelkát* elemző tanulmányában műfaj- és stílustörténeti átmenetiségének összefüggéseiben magyarázza a mű korabeli sikerét.¹⁵¹ Penke Olgát idézve¹⁵² az

¹⁵¹ IMRE 2015, 29.

¹⁵² „A 17–18. század regényét a kritikusok gyakran jellemzik vegyes műfajként. Kísérleti regénynek is nevezik, de a »totális« és az »enciklopédikus« jelzőt is alkalmazzák rá, mivel képes magába olvasztani rendkívül eltérő tartalmú szövegeket (szerelmi történet, politikai, filozófiai utalások, történeti ismeretek) és befogadja különböző »rövid« műfajok elemeit (levél, novella, filozófiai értekezés, portré, maxima, anekdota).” PENKE 2002, 428.

Etelka mint „forgalmi csomópont”, „átmeneti terep”, „találkozási pont” tételeződik, „abból a szempontból, hogy az európai regény különböző típusai ott élnek már a magyar olvasói elit tudatában, ott élnek magában Dugonicsban is, aki egyre parancsolóbbnak érzi annak szükségét, hogy a regényvariációk sajátos kombinálásával az eredeti »magyar román« születhessék meg végre más műfaji ihletek érvényesülésének kíséretében”.¹⁵³ Műfajkeresztező állomásként ugyanis kiválthatta azok érdeklődését és lelkesedését is, „akik az eposzi tradíciók vagy a barokk felől voltak fogékonyak iránta, s azokét is, akik a politikai államregény voltaire-i változatának vagy a szentimentalizmusnak az újdonságát méltányolták benne”.¹⁵⁴ Alapul véve Imre László észrevételét, kiemelt jelentőségbe kerülnek az egyes olvasói ismeretekre építő, korábbi népszerű olvasmánytípusokat kiaknázó s az élményeken alapuló befogadói beállítódást saját hasznukra fordító stratégiák. Mindezek tekintetében egy frissen közzétenni kívánt mű akkor számíthat érdeklődésre az olvasók körében, ha újszerűsége mellett egy korábbi, élvezetes olvasmányélményeken alapuló szinthez is eredményesen kapcsolódni tud. Ekképp a befogadói tapasztalat(ok)ra gyakorolt impulzív behatások jelensége elválaszthatatlan a mély rétegekben hagyományozódó tematikák, motívumok, szűzsék látens mozgásától.

Dugonics művével kapcsolatban szintén ismereteseK Kazinczy ellentmondásosnak tűnő reakciói. Az Orpheusban közölt recenzióban egyértelmű méltatásban részesíti az *Etelkát*,¹⁵⁵ a nyilvánosságnaK szánt elismerés és a magánlevelezésben megfogalmazott

¹⁵³ IMRE 2015, 31.

¹⁵⁴ *Uo.*, 33.

¹⁵⁵ „*Prof. Dugonits András Úr* Etelkát újjobban nyomtattatja. Azok, a' kik ezt úgy nézik, mint közönséges Románt, mely szerelmet tanítani, vagy tsak némelly munkára nem született elmét egynehány únalmas óráitól dajkai dallás formán meg-szabadítani akar, erről a' munkáról igen kantsalúl ítélnek: De nem ez volt az Író szándéka. Ő bennünket Atyáinknak régi idejekre akart vissza-vinni; azoknak szokásokat, életek módját, országlásokat 's a' t. tette elinkbe, adagiunkat mentette-meg az el-veszéstől. Némellyek durvák és a' mostani kényes füleket meg-sértik: de az Árpád' idejéhez nem éppen illetlenek. Az, a' ki ítélve olvas, az ilyeneken nem akad-fel, hanem inkább szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonittsát.” DEBRECZENI 2001, 34–35. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

gondolatai között azonban figyelemre méltó ellentét feszül a román megítélését illetően – Ráday I. Gedeonhoz írt levelében már kifogásainak ad hangot.¹⁵⁶ Véleményében a legalacsonyabb popularitás jelenléte helyénvaló a korfestést tekintve, a poézis körén belül azonban tűrhetetlen, a ponyvanyomtatványok közé számúzi az *Etelkát*, a nyelvi-stilisztikai, hangnemi szintek keverésének gyakorlatát ugyanis tűrhetetlennek minősíti.¹⁵⁷ Kazinczy szemléletében az *Etelka* „a poézis felől szemlélve a hangnemi keveredés miatt ítélfel, az ízlés felől szemlélve viszont a galantéria miatt, amely [...] alapvetően a viselkedés, az életmód jellemzésére szolgáló kategória volt, olyan, amelyet mielőbb szükséges levetkezni annak, aki a kényesebb ízlés elérésére vágyik”.¹⁵⁸ Dugonics gyakorlatát azonban más indítékok formálták – Szörényi László szerint a magyar nyelvű erudíció közvetítésének alapcélkitűzése motiválta.¹⁵⁹ Műveltség és a nemzetiségi kérdések tudatos szerzői technikával történő összefonódását szemlélteti az *Etelka* grandiózus jegyzetanyaga is, amely Dugonics elképzelésében a szórakoztató kalandtörténet történelmi ismeretekkel való (s ezáltal a román didaktikus vetületét erősítő) kiegészítését szolgálta. A hasznosnak ítélt ismeretek közreadásával, népszerűsítésével, a nehezen elérhető vagy idegen nyelven olvasható dokumentumok magyar

¹⁵⁶ „Ezen útamra a’ Dugonits Etelkáját hoztam-el magammal; a’ kotsiba azzal töltöm időmet. Én ennek a’ könyvnek látásán elejénten nagyon meg-örültem, hazafiúi el-ragadtatást ’s tsak Óseink előtt esmeretes felséges egygyűgyűséget ’s Magyar tűzet reménylven: ah, de mint szomorodtam-el midőn a’ leg-ízetlenebb galanteriát a’ leg-alacsonyabb popularitást ’s gyermeki affectatiót *hogy Magyar vagyok* találtam benne. Én is tsak-nem a’ szenyvedhetetlenségig, tsak-nem a’ más Nemzetek meg-bántásáig kevélykedem abbann hogy Magyar vagyok: de még is Etelkát olvasván sok helyekenn mint egy el-szegyenlettem magamat látván azt hogy Pajtás Uram magát miként teszi nevettségessé a’ Magyar névnek illetlen ’s ok nélkül való emlegetéseivel. – El-hallgatom azt hogy a’ könyv, ha úgy tekintjük tsak mint Románt, tsak-nem az Argirus és Stilfrid Classisába való. – Nevettséges a’ szók’ derivatióbann és faragásibann is. Én Augustusba okvetetlen Nagyságodhoz megyek, még pedig hogy leg-alább egy hetet Nagyságodnál töltsék. Engedje meg ezt Nagyságod nékem; tégye drágábbá életemet ezzel.” Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonhoz, Késmárk, 1788. június 21. = KAZLEV, I/135, 191–192. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

¹⁵⁷ DEBRECZENI 2009, 418.

¹⁵⁸ *Uo.*, 419.

¹⁵⁹ SZÖRÉNYI 1996, 112–113.

nyelvű közzétételével Dugonics „látványosan és direkt módon valósította meg a szórakoztatva nevelés elvét”.¹⁶⁰ Szinte valamennyi prózai szövegét e képzetnek rendelte alá, olykor explicit módon hivatkozva a román tudásközvetítő és erkölcsnevelő jellegzetességeire,¹⁶¹ hangsúlyozva, hogy tematikusan „a régmúlt megörökítésre méltó eseményeihez kell kapcsolódnia, az érzelmekre kell hatnia és erkölcsi tanulság megfogalmazására kell alkalmasnak lennie”.¹⁶² Jóllehet Dugonics érvkészlete idővel közhelyszerűvé vált, a román erkölcsstani vonatkozását, a művek didaktikus olvasatát érintő szerzői állásfoglalások egész munkásságát meghatározták.¹⁶³

Dugonicsnál az eposziság és az őstörténeti érdeklődés nexusa több alkotásban is megfigyelhető, az igazán jelentős sikert a két, jól ismert hagyomány, a heroikus barokk próza és a honfoglalás egymásra vonatkoztatásának, a két tradíció összepárosításának (nóvumként ható) gyakorlatával érte el,¹⁶⁴ ahová – visszaautalva Imre László észrevételéhez – folyamatosan begyűrűznek más-más műfaji elemek. Etelka életének erkölcsi példázata a fiktív hősnő történetén keresztül exponálódik, amelyet minduntalan átsző a nemzeti érzékenység erőterében formálódó történeti, hazafias tematika, csaknem egyenértékű szerepbe hozva a heroikus román konvencionális toposzkészlete szerint építkező szerelmi tematikát

¹⁶⁰ PENKE 2002, 448. E célkitűzéshez illeszkedik a közmondások, szólások használata is. Dugonics András tudatosan, a magyar nyelv védelme iránti elkötelezettség jegyében gyűjtötte és alkalmazta a régi magyar közmondásokat és szólásokat. Szemerikényi Ágnes úgy véli, hogy Dugonics elsősorban a jellemábrázolás eszközeként tekintette a közmondásokat, használatukkal a szereplők árnyalt bemutatására, vonzóná téételére törekedett. Vö. SZEMERKÉNYI 2005, 139–153.

¹⁶¹ „Édes Etelkám! ha az Isten rá segít: hogy eszednek hasznát veheted; tapasztalni fogod: hogy ezen Könyvem-is sok szép-régi-érzékeny; és mind olvasásodra, mind kedved’ legeltetésére méltó és illendő dolgokat foglal magában. Ugyan-azért benne gyönyörűséget lelheted. A’-mi a’ hasznót illeti (erre pedig a’ költeményes [!] eszek leg-fő-képpen vigyáznak: hogy csupa hívságos dolgokat ne firkállyanak) tapasztalni fogod: hogy mind-azokat, a’-mik írva vannak, javadra fordíthatod: midőn az Istennek Kegységét, Könyörületességét, Jóságát, és fő-képpen atyai Gondviselését olvasod.” DUGONICS 1798, [4].

¹⁶² PENKE 2002, 435.

¹⁶³ PENKE 2001, 73, 78.

¹⁶⁴ SZILÁGYI 2007, 93.

és az eredetmagyarázat(ok) körül koncipiálódó nemzeti alapeszmét, ti. a honfoglalás mint irodalmi téma kiválóan alkalmas volt a nemzeti eszmék hirdetésére.¹⁶⁵ Árpád vezér kora, a honszerzést közvetlenül követő időszak feltámasztásának igénye a századvég ébredező nemzeti érdeklődésében gyökerezik, amibe a szerző aktuális politikai vonatkozásokat, egykorú erkölcsi-morális szólamokat integrál, így illuzórikus miliőt, anakronisztikus atmoszférát teremt. Habár elsőre anakronisztikusnak tűnhet, hogy az ősmagyarok gáláns, kifinomult társalkodást folytatnak, díszes kertekben sétálgatnak, hölgyeiknek szemérmes úriemberként udvarolnak, a Dugonics korabeli viselkedési, érintkezési formulák, magatartásminták áthelyezése a magyar történelem „kezdeteként” tételeződő honfoglalás időszakába láthatóan nem generált diszcrepanciát az egykorú befogadó olvasási tapasztalatában, hiszen korának politikai, társadalmi viszonyaira, társasági konvencióira ismer(het)et rá.

Etelka a heroikus román mintázatait követő jellemábrázolása sem indukál feszültséget, a szokványos „kaptafa” szerint ábrázoltatik, miközben a(z ősmagyar) főhősnő tulajdonképpen a századvég moralitásának megfelelő viselkedésmódot reprezentál. Nevéhez *epitheton ornans*ként kapcsolódik a „Szűz” jelző, mindazonáltal az elbeszélő folyvást emlékeztet rá, hogy Etelka esetében az erkölcsös magatartás nem csupán a külvilág felé való reprezentáció, hanem valós, természetes, belső magatartás. Erkölcsi feddhetetlensége olyannyira fontos számára, hogy már a szóbeli megrágalmazás is tébolyba képes taszítani a leányt, a verbális becsület-sértés már-már a fizikai megbecstelenítés súlyosságával válik egyenértékűvé. Makulátlansága ilyenképpen nemzeti távlatból is kiemelkedőnek minősül, nem csupán személyes érdem, hanem kvázi nemzeti büszkeség.¹⁶⁶ Sőt az elbeszélés nyilvánvalóvá teszi, hogy az erkölcsi önmegtartóztatás általánosabb horizontú, már-már nemzeti kérdés, követelmény. Árpád időskori, a honszerző

¹⁶⁵ Vö. MEZEI 1958, 47–51.

¹⁶⁶ „A’-ki nem láthatta, magát szerencsétlennek lenni állította. A’-ki pedig Személyéhez közel férhetett, álmélkodván tapasztalta benne azon nemes, és Magyar Kisaszszonyhoz igen illő szép erkölcsöket, mellyeket más Nemzettségben látni, avagy észre venni csak éppen ohajthatott.” DUGONICS 2002, 45–46.

magyarok szemében elfogadhatatlan viselkedése nemkívánatos események forrásává válhat, így értelemszerűen elutasítandó: „Szégyenlették Vénushoz hajlott lány Fejedelmeknek meg-üsző’göltt erkölcsét a’ Marssal társalkodó kemény Magyarok. Inkább-is szerették volna, ha (amúgy-is Özvegy lévén a’ Fejedelem) ama’ Szűzet Hites-társúl el-venné, sem-mint vele (a’ magyar szokásnak rettentő példájával) illy nyalánk módon tréfálgodna. – Tartottanak attól-is: ne-talán-tán a’ körül-lévő, és még egészen meg-nem-hódolt Ellenségek, meg-órrolván a’ szerelemmel telyes indulatokat, fel-emellyék a’ pad alá nyomott fejeket; bátrabban ugassanak a’ Magyarokra; és hamar fel-is-fallyák a’ meg-aszszonyosodott puha szíveket.”¹⁶⁷ Magyarán az erkölcsi csapodárság hosszú távon a nemzet bukását idézheti elő.

Márpedig a nemzetiségi hierarchia csúcán lévő, minden más nemzetnél külön magyarok semmiképpen sem juthatnak ilyen sorsra, legalábbis ezt igyekszik propagálni az idegen nációkkal (tótok, németek, bolgárok) szembeni felsőbbrendűség következetes hangsúlyozása. Szilágyi Márton vonatkozó érvelése szerint Dugonics gyakran megnyilvánuló idegenellenessége nem zsigeri gyűlöletből vagy „nacionalista” elvakultságból, hanem egy erős polemikus szándékból eredeztethető,¹⁶⁸ amennyiben a narrativizált „xenofóbia” a nyelv általi önmeghatározás ideologikus identitásképzésének kontrasztív („Mi” – „Ők”) részeként bontakozik ki.¹⁶⁹ A szerző a nemzetek közti összeférhetetlenség képzetköréhez rendeli az ármánykodó, köpönyegforgató tanácsos archetipikus karakterét, ti. az előbb Árpád, később Zoltán oldalán „tevékenykedő” Róka esetében a tót származás cselekedeteinek, gyalázatos magatartásának eredetként, motivációs bázisaként jelenik meg. Róka „hibrid” karakter, egyrészt egy személyben testesíti meg a világirodalomból ismeretes gonosz tanácsos, valamint a heroikus románok sematikus karakterét, a bonyodalmakért felelős intrikus figuráját, másrészt alakja az idegenellenes reflexiókkal színezve a nemzeti értékek felmagasztalásának eszközeként funkcionál. „Dugonics számára az »idegenek« nem feltétlenül és mindenestül

¹⁶⁷ *Uo.*, 14.

¹⁶⁸ SZILÁGYI 2007, 100–102.

¹⁶⁹ DEBRECZENI 2020, 166.

kiküszöbölendő ellenfelet jelentettek, sokkal inkább azt a kont-rasztot, amelynek révén a sajátnak tekintett csoportidentitás (azaz a »magyar«-ság mibenléte) egyáltalán meghatározható.”¹⁷⁰ Róka ármánykodásai egyaránt felelősek mind a nemzeti, mind a szerelmi vonatkozásokban kibontakozó bonyodalmakért (tárgyalása során Róka az Etelkával kapcsolatos machinációit fedi fel, míg a vádlók a nemzet ellen elkövetett bűneit vetik szemére). Elítélésében, kivégzésében egy nemzeti elégtétel látens kíváncsálma lapul, habár a figura aktuálpolitikai vonatkozása, az idegen tanácsosok hatalomgyakorlásának elítélése (általában a szöveg kulcsműként való értelmezése) csakis ideiglenes érvényű lehet.

Mint általánosan a heroikus románok esetében, értelemszerűen az *Etelka* szövegvilágában is tit(k)ok köré szerveződik az elbeszélés, a származást érintő kétségeket, az identitás meghatározásával kapcsolatos problémákat generálva a főszereplők életében. Míg Etelka származását illetően az olvasók információi (csakúgy, mint a szereplőké) tévesek (habár az elbeszélő már a történet első részében utalásokat fogalmaz meg az igazságot illetően), addig Etele vonatkozásában a származás sokáig akaratlagos módon kerül elfedésre. Hasonlóan, mint a *Kártigám* cselekményében, a szűzség végén feltárulnak a múlt titkai, a hősnő valós vérségi kapcsolata, amelyek előkészítik a kalandsorozat boldog lezárását. Míg Krisztina történetében a házasságkötés a megérdemelt boldogság narratív betetőzéseként értelmezhető, ugyanez Etelka és Etele egybekelésével nem csupán a heroikus-gáláns történetek konvencióit érvényesíti, hanem hagyománykapcsoló műveletet is véghezvisz. Mivel Árpád vezér leánya, Etele pedig karéliei herceg, házasságuk révén a hun–magyar és finn–magyar eredetmítosz ellentmondásmentesen ötvözhető, s egymásra találhat a nemzedékekkel korábban szétvált ősi nép: „a’ két el-ágazott vérség, azon említett Sátorossággal össze-kapcsoltasson”.¹⁷¹ Dugonics művében tehát az identitás, az eredet, a származás problémái egyaránt érintenek magánember(ek)e)t és nemzete(ke)t.

¹⁷⁰ SZILÁGYI 2007, 102.

¹⁷¹ DUGONICS 2002, 284. Vö. BÍRÓ 1986, 51–61; DEBRECZENI 2020, 168.

2.2. ETELKA „BŰVÖLETÉBEN”

Az *Etelkának Kulcsa* szövegéből tudni, hogy az *Etelka* ezer példánya kelt el a kiadás első évében, amely, a korszak könyvkiadói és -kereskedői viszonyait figyelembe véve, szenzációs mennyiségnek tekinthető. Országszerte nagy lelkesedéssel olvasták,¹⁷² egyházi és világi személyek egyaránt. Általános olvasói eufóriát szemléltet a Dugonicsot elárasztó üdvözlőlevelek, köszöntőköltemények sokasága, melyre a korábbiakban nem akadt példa. Nem meglepő, hogy a szerző hamarosan átdolgozott, bővített formában jelentette meg szövegét. Harmadik, s egyben utolsó kiadását jelentősen átalakította – Dugonics az *Etelka* szegedi nyelvjárás szerint átformált kiadásában fantáziát láthatott az élő, népies beszédmódhoz alkalmazott szöveg könnyebb befogadásában, memorizálhatóságában, az oralitásban való meggyökeresedésében s továbbhagyományozódásában. Színpadi feldolgozása viszonylag korán, 1792-ben elkészült: Soós Márton átdolgozása *A' megszorított ártatlanság avagy az ártatlan Etelka méltatlan szenvedése* címmel került színpadra, Pesten, Budán és Kolozsváron egyaránt sikerrel adták elő. Dugonics az *Etelka* folytatásának szánt színpadi műve, az *Etelka Karjelben* (1794) vélhetően a korábbi kedvező fogadtatásokra való reakció eredményeként született: „meg-kévántam kémélleni azoknak fáradságjokat, kik ezen munkámat-is a' Jádzó-színre akarnák alkalmaztatni. Sóós, Endrődi Urak dicsőségessen fáradoztak: hogy amaz ugyan Etelkát, eme' pedig az Arany Pereczeket szem eleibe tegyék. Iparkodásjoknak azon bérét vették, hogy munkájokat mind Magyar-Országban Pesten és Budán, mind Erdély-Országban Kolosváratt örömet látták, és hallották a' Magyar szem-fülek. Én tehát Etelkának Karjeli történeteit vállaimra vettem, és magam kévántam a' Játék-színre állítani. Úgy gondolkozom: hogy ezzel édes Hazámnak, mind örömére, mind hasznára tárgyalok.”¹⁷³ Soós Márton és Endrődi János átdolgozásainak, ezek színpadi sikerének felemlítése egy látens alkotói „féltékenységet” sugalmaz, hiszen sikerük részben az alapszövegek, tehát Dugonics érdeme. Dugonics úgy elégíti ki az egykorú színházi igényeket (is), hogy közben nem

¹⁷² PENKE 2002, 476.

¹⁷³ DUGONICS 1794, 174.

távolodik el a számára kedves tematikáktól, karakterektől. Drámái (egyőtől egyig történeti színművek) *Jeles történetek* címen jelentek meg, két kötetben, e gyűjtemény első kötetében szerepel az *Etelka Karjelben* is. Hosszadalmas munkát, erőfeszítést igénylő eredeti színdarab létrehozása helyett Dugonics gyorsabb, jól bevált módszert alkalmaz, idegenből magyarosít. Alapszövege Johann Friedrich Ernst Albrecht *Der Kolonie* című színpadi műve. Habár a dráma előszavában Dugonics elhárította a prózában való folytatás lehetőségét, a karéliei história kontextusát ismertető prózai előbeszéd lényegében közvetlen folytatásként olvasható. Prózaírói habitusa értelemszerűen a drámában is megmutatkozik, a felvonásokat, jeleneteket megelőző, bevezető prózai szöveghelyek inkább magyarázó, leíró, jellemábrázoló, semmint orientáló funkciót töltenek be.¹⁷⁴

Dugonics a kvázi trilógia harmadik részeként publikálta a *Jólánka, Etelkának leánya* (1803–1804) című kétkötetes művét, amely már egyértelműen az előzetes olvasottságra és ismeretekre épít, nem kísérel meg önálló világot teremteni, inkább a már meglévő univerzum bővítésében érdekelt.¹⁷⁵ Utolsó szépprózai műve, a Voltaire *Zadig ou la Destinée* című regénye nyomán készült *Cserei, egy honvári herceg* (1808) szintén a trilógiához kapcsolható. Dugonics változtatásai, betoldásai funkcionálisak, általuk a szóban forgó magyarítást korábbi műveihez, a trilógia eseményeihez közelítheti. Minthogy a *Cserei* esetében nem beszélhetünk egy átfogó, központi cselekményszárról, hiszen a kompozíció voltaképp (az eredeti forrásszöveg szerkezeti felépítéséből adódóan) különálló fabulák, anekdoták lazán összekapcsolódó gyűjteménye, a címszereplőt és néhány centrális karaktert leszámítva a szövegben feltűnő figurák jelentős része csupán egy-egy konkrét történetben kap szerepet, míg a korábbi szövegek szereplői, Etelka, Etele, Kréka, Jólánka mindenki számára ismert, kvázi történelmi alakokként, egy nemzetségi (Attila királytól Árpád vezéren át Gézáig tartó) kontinuitás részeseiként kerülnek említésre.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Vö. JÁNOS 2002, 104–109.

¹⁷⁵ PENKE 2002, 424. Vö. SZÖRÉNYI 1996, 122–126.

¹⁷⁶ Vö. HORVÁTH 2006, 800–815.

Dugonics folyamatosan egymást át-átszövő kapcsolatokat, hivatkozási pontokat hoz létre a szövegek között – az *Etelka* harmadik átdolgozásában például így jelenhetnek meg az időközben publikált *Jólánka* szereplői.¹⁷⁷ Fő művének három variánsa, a színpadi, valamint a prózai folytatás és a kapcsolódó fordítás együttesen egy több ezer oldalt kitevő „szöveg univerzumot” alkotnak, amely révén az „Etelka” a klasszikus századforduló prózairodalmán, valamint Dugonics életművén belül hívószóvá, anakronizmussal élve „branddé” alakult. Átdolgozásaival, folytatásaival, a következetes utalásrendszer felépítésével a szerző jól láthatóan az *Etelka* sikerének meghosszabbításán munkálkodott, próbálkozásai ellenére Dugonics mégiscsak az *Etelkában* tudta elérni, hogy a „kortársait izgató nemzeti történeti témákat és vitákat az aktuális politikai és társadalmi problémák áttételes bemutatásával” összekapcsolva kielégítse olvasói érdeklődését.¹⁷⁸ Gyakorlata jelentéssé teszi, hogy egyetlen szöveg kiemelkedő népszerűsége hogyan képes befolyásolni a szerzői életmű alakulástörténetét – az 1788–1791–1794–1803–1804–1805–1808 idővonalat tekintve úgy tűnik, Dugonics csaknem húsz éven keresztül az *Etelka* „bűvöletében” élt, alkotott.

Csakúgy, mint Mészárosnál, Dugonics esetében is megfigyelhető a központi alkotásra történő folyamatos reflexió, olvasóit egyéb művei paratextusaiban, jegyzeteiben rendszeresen az *Etelkához* utalja, miközben a szöveg rendkívüli népszerűségének konzekvens emlegetéséről sem feledkezik meg, ami akár a kedvező befogadást is elősegítheti: „Etelkát az Ország jó neven vette: mivel annak számos Példányait, egy esztendő alatt, úgy el-kapkodta: hogy azt újra a’ Sajtó alá tennem, és, nem sok idő múlva, szebb, és váltogattabb színben elő-adnom kelletik. Éppen nem kételkedem benne: hogy ezen, arany Pereczeit-is hasonló indulattal fogadgyák az igazi Haza-fiak. Mivel nem különben, ezen munkámban-is, honnyai történetek vannak.”¹⁷⁹ Penke Olga Dugonics előszavait vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a „rendkívüli könyvsiker, amely az *Etelka* megjelenését követi, feltehetően épp annak kö-

¹⁷⁷ PENKE 2002, 418.

¹⁷⁸ *Uo.*, 436–437.

¹⁷⁹ DUGONICS 1790, [7].

szönhető, hogy írója nem pusztán a politikai mondanivaló, hanem a műfaj megválasztása és formálása szempontjából is meg tudott felelni olvasói elvárásának, amelyet ráadásul az olvasóval kialakított dialógusnak köszönhetően hatékonyan formálhatott is”.¹⁸⁰ Első sikereit követően a jelenségre érzékenyen odafigyelő Dugonics már reflektíven, tudatos módon irányítja a műveit érintő, a szerző és olvasóközsége között kialakult (de alakítható, sőt alakítandó) dialógust.¹⁸¹ Dugonicsnál tehát már formálódik az ideologikus logikán túlmutató, az irodalmi alkotást nem csupán funkcionális értékű, ideologikus képzetek szerint hasznosítható munkának, hanem eladható produktumnak látó magatartás, amely a későbbiekben tárgyalandó kiadói vállalkozások esetében már diszkurzív gyakorlatot eredményező, koncepcionális funkcióba lép.

3. Lezárás

A századvég egyes szépprózai művei „olyan irodalmi kommunikációs módot valósítanak meg, amelyben – habár az egyes művekben más-más formában – a pozitív erkölcsi koncepciók közvetítése fontos szerepet játszik”.¹⁸² Szerzőink, fordítóink a XVIII. századi szépprózai munkák tekintélyes részét általában valamiféle ideologikus (az erkölcsiséget, az identitást, a formálódó nemzeteszmét tárgyzó) célképzet szerint gondolták el, a vonatkozó direktíva szerint lát(tat)va egy-egy szöveg értékét, karaktereiken keresztül azonosulási mintákat kínálva az olvasóknak.

Mészárosnál a szövegalakítási stratégiákat tudatosan a népszerűsége való törekvés formálta. Esetében az erkölcsnemesítés propagált szándéka fokozatosan beleíródik a cselekményszerkezetbe, ideologikus színezetű története ily módon egy erénykatalógus benyomását kelti. Krisztina a gáláns hösnő, akit a szépség, a báj, az elegancia, a kellem jelzői mintáznak, aki öltözetével, viselkedésével, beszédével, mozdulataival a kifinomultság megtestesítője, aki már-már „isteni magaslatokba” emelkedik, életével példáz,

¹⁸⁰ PENKE 2001, 66.

¹⁸¹ *Uo.*, 72.

¹⁸² LACZHÁZI 2014, 154.

morálisan irányt mutat.¹⁸³ Virtusa (amely VADERNA Gábor érvelése szerint a női erények kifejezésére is használatos volt a korszakban)¹⁸⁴ mindenki számára releváns magatartásmodellt reprezentál. Dugonics fő művével kapcsolatban a „hibriditás” fogalmát alkalmaztuk, hiszen a stílus- és műfajtörténeti, nyelvi-stilisztikai átmenetiségén, regiszterkeverésén, az eltérő tradíciók, a heroikus román és a honfoglalás egymásra vonatkoztatásának gyakorlatán, az anakronisztikus időszerkesztésen túlmenően az *Etelka* ideologikus szempontból is „hibridnek” mondható, tekintve, hogy az erkölcsnevelést, az identitásképződést, valamint a nemzetre vonatkozó reflexiókat egyaránt problematizálja, miközben a tudásközvetítés elvárásainak is eleget tesz.

Tudható, hogy a siker eltérő korszakok, kultúrák, nemzetek, társadalmi rétegek, egyének számára mást és mást jelenthet, anyagi hasznot, társadalmi elismerést, belső megelégedést egyaránt, voltaképp számos vonatkozásban megmutatkozhat.¹⁸⁵ Az előzőekben taglalt munkák az *utile et dulce* elvének követésével a siker ideologikus mintázatát szemléltetik, miközben egyértelműsítik, hogy a XVIII. század utolsó harmadában egy aktuális téma vagy szövegtípus első magyarországi reprezentánsaként még egy-egy kiemelkedő alkotás, egy-egy konkrét szöveg tesz szert kimagasló ismertségre. Sikerük, évtizedeken át tartó népszerűségük egyben rávilágít, hogy a román a századvégtől az olvasók fokozatos bevonásának, a hazai közönség növelésének, nem utolsósorban a magyarországi könyvkiadás- és -kereskedelem dinamikus felvirágoztatásának szignifikáns eszköze lehet. Alig néhány esztendővel később a szóban forgó ideologikus vonatkozások szinte észrevétlenül az értékesítés instrumentumaivá redukálódnak.

¹⁸³ Vö. FUCHS 1926.

¹⁸⁴ VADERNA 2017, 355.

¹⁸⁵ VÁRINÉ 1999, 23.

A FUNKCIONALITÁS RÉTEGE

Széles körben ismeretes, hiszen számos monográfia, valamint szaktanulmány hangsúlyozza, hogy a XVIII. század mint a „pedagógia évszázada” a nagy ívű, előremutató szemléleti-módszertani újítások, az „őrségváltás” időszak volt, amikortól a nevelés elsődleges feladatát már nem a (keresztény tradíció szerint *ab ovo* bűnös) gyermek rosszra való fogékonyságának megregulázásában képzelték el, hanem (az emberi természet eredendő jóságának alapgondolata szerint) a gyermekek benső értékeinek kibontakoztatásában.¹⁸⁶ Számos kiadvány indult útnak felszámolni a megelőző korszak enervált pedagógiai felfogását, hirdetni a nevelés modern, felvilágosult (reform)gondolatait – köztük nem egy fikciós formában. Amikor Fehér Katalin számba veszi a klasszikus századforduló gyermek- és ifjúsági olvasmányait, népes szövegcsoporthoz különözteti meg azon alkotások körét, amelyek „bár szórakoztató olvasmányok, fő céljuk a helyes erkölcsi elvek meggyökereztetése a fiatalokban”.¹⁸⁷ Vagyis az alcímbe emelt *funkcionalitás* elsődlegesen a szövegpéldák pedagógiai hasznosíthatóságát (az oktatásban való alkalmazást, az ismeretközvetítést, a komplex tudásátadást) jelenti. Más kérdés, hogy a didaktikai vonatkozások a szövegek egykorú népszerűségén túl milyen irányokba terelték a műalkotások befogadását, értelmezését, amely tendenciózusan a gyermekirodalom felé történő közelítésben ragadható meg.

Adódik a kérdés, hogy a pedagógiai céltételezésű szövegek miben mutatnak elmozdulást az ideologikusan elgondolt alkotásokhoz képest, főként hogyha a különféle didaktikai elképzelések elméleti

¹⁸⁶ Vö. PUKÁNSZKY-NÉMETH 1996; FEHÉR 1999; PUKÁNSZKY 2001; NÉMETH 2002.

¹⁸⁷ FEHÉR 2000, 89.

(ugyancsak ideologikus színezetű) alapvonásaira tekintünk. Megítélésünk szerint a hipotetikusán elgondolt, ugyanakkor narrativizált mintázatokon, eszmei tartalmakon túl (persze azokból inspirálódva) konkrét, gyakorlatias (a mértékadó életvezetést propagáló) mondandót fogalmaznak meg, releváns ismeretkészletet közvetítenek az olvasóközönség felé, explicit módon, olykor *expressis verbis*. Mind a korszerű nevelési elvek hirdetésénél, mind az erkölcsi útmutatás terén adekvát a fikciós elbeszélésforma, hiszen a lecke a gyermek eleven olvasmányélményén keresztül realizálódik, legyen szó állambölcseleti prózáról vagy robinzonádról – hogy alábbi példáinkat említsük. Míg az első szövegtípus népszerűségét a többosztatú pedagógiai vonatkozás, valamint az eredeti forrásmű párhuzamos európai sikere, a másik esetében a duális, a nevelési szándékot a szórakoztatás felé eloldó alapkarakter katalizálta. Mivelhogy a poétikákat érintő szemléleti eltérések nem feltétlenül követik a kronológiai rendet, a XVIII. század derekán publikált télemakhoszi história (eredeti rendeltetésénél fogva) a század utolsó évtizedeiben feltűnő robinzonádok társaságában kerül szóba, noha időrendileg megelőzi a fentiekben tárgyalt műveket.

1. Télemakhosz magyarországi utazása

Haller László *Telemakus Bujdosásának Története*¹⁸⁸ című fordítása a korszak prózairodalmának szimbolikus nyitányaként szemlélhető.¹⁸⁹ Előzményszövegének, François de Salignac de la Mothe Fénelon francia szerző, teológus, érsek *Les Aventures de Télémaque*¹⁹⁰ című művének európai népszerűségét tekintve nem véletlen, hogy a „télemakhoszi diadalmenet” csakhamar Magyarországot is az „uralma alá vonta”. A féneloni alkotás elsődleges sikere a szöveg referenciális olvasatának köszönhető, a Napkirály költséges háborúit, udvartartását, mérhetetlen luxusát érő burkolt

¹⁸⁸ HALLER 1755. Az első kiadást húsz éven belül még három edíció követte: 1758², 1770³, 1775⁴.

¹⁸⁹ VÖRÖS 1974, 541.

¹⁹⁰ [FÉNELON] 1699.

(ugyanakkor nagyon is könnyen dekódolható) kritika eredményeképp.¹⁹¹ Politikai hatása az eszményi uralkodó magatartásának, a királyi hatalom kívánatos gyakorlásának koncipiálásában gyökerезik, általános pedagógiai vonatkozása azonban hosszabb időtartamú, egyetemesebb eszméket közvetít, így a didaktikus célzatosság továbbhagyományozódása figyelhető meg.¹⁹² Említeni sem érdemes, hogy a *Les Aventures de Télémaque* politikai, pedagógiai hatását az egyes korok, nemzetek, társadalmi rétegek másként értelmezték, ítélték meg, miközben számos kiadást élt meg szinte Európában. Népszerűsége kontinentális méretűnek tekinthető, Franciaországban pedig még 1816–1850 között is „bestsellernek” számított, a közel hatszázezres értékesített példányszámával.¹⁹³

Szerdahely György Alajos *Poesis narrativa* című esztétikai értekezésében az állambölcseleti, politikai széppróza, többek között a *Les Aventures de Télémaque* kortárs népszerűségeként értelmezi, hogy e szövegek közel valamennyi európai nyelven olvashatók.¹⁹⁴ Német átdolgozása már viszonylag korán, 1700 körül elkészült August Bohse (Talander) tollán, *Staats-Roman, Welcher unter der denckwürdigen Lebens-Beschreibung Telemachi Königlichen Printzens aus Ithaca, und Sohn des Ulyssis vorstellet, Wie die königliche und fürstliche Printzen zur Staats-Kunst und Sitten-Lehre anzuführen* címen. Köpeczi Béla kutatásai óta tudható, hogy német nyelvterületen az anyanyelvű fordítások mellett elsősorban a latin fordítás bizonyult kiemelkedően sikeresnek, egészen a XIX. század első negyedéig. Tudomása van angol, holland, lengyel, orosz, Bécsben kiadott német, latin, olasz, szerb, bolgár, Prágában publikált cseh, Budán nyomtatott román, újjörög fordításokról és különböző, nyelvileg és műfajilag változó átdolgozásokról.¹⁹⁵

Amikor Haller László elkezdte a *Les Aventures de Télémaque* fordítását, az eredeti alkotást már jelentős magyarországi ismert-

¹⁹¹ KÖPECZI 1980, 9–10.

¹⁹² VÖRÖS 1987, 71.

¹⁹³ CHARTIER 2014, 400–401.

¹⁹⁴ SZERDAHELY 1784, 73–74. Online a Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport *Opera Szerdahelyana* című elektronikus kritikai kiadásában érhető el: http://deba.unideb.hu/deba/szerdahely/text.php?id=szerdahely_3_k. [Letöltés: 2022. 09. 30.]

¹⁹⁵ KÖPECZI 1977, 191–209.

ség övezte, főként a latin változatát. Berkeszi István hívta fel a figyelmet rá, hogy Haller csak 1738-ban, egyetemi tanulmányai során tanult meg franciául,¹⁹⁶ francia nyelvtudása pedig később sem bizonyult tökéletesnek, így a munka során a francia eredetin kívül Gregorius Trautwein ulmi apát latin fordítását is felhasználta. Vörös Imre szerint a nyelvi kompetencia ilyenén vetületeivel számolni kell a *Telemakus* elemzésekor.¹⁹⁷ Vörösnél a *Telemakus* mint a „barokk rendiség megnyilvánulása” kerül értelmezésre, igazi jelentősége pedig a hatására megélnéknél, az államvezetés kérdéseivel, a politikai hatalom gyakorlásával foglalkozó művek tanulmányozásában, fordításában és írásában keresendő.¹⁹⁸ Nem meglepő, hogy a politikai-moralizáló irodalom hatáskörébe tartozó fordítás kontextusában rendre említésre kerül a *Bélisaire* fordítása elsőként Zalányi Pétertől (1773),¹⁹⁹ később Dániel Istvántól (1776),²⁰⁰ Ludwig Holbert latin nyelvű regényének fordítása *Klimius Miklós* címen,²⁰¹ a *Cziropedia* (1784),²⁰² a kései *Anacharszis* (1820–1821)²⁰³ vagy az állambölcseleti próza más reprezentánsai és természetesen a *Tariménes útazása*.²⁰⁴ Az állambölcseleti próza sikere Magyarországon egyszersmind a magyar nyelvű széppróza első sikereit is jelenti.²⁰⁵ A *Les Aventures de Télémaque* magyarországi hatása azonban jóval távolabbra mutat.

Köpeczi Béla tárgyalta, hogy a *Les Aventures de Télémaque* didaktikus aspektusaira már a Rákóczi-szabadságharc korában felfigyeltek, ezt egy latin nyelvű, a szöveg első könyvét tartalmazó kéziratos fordításkísérlet szemlélteti.²⁰⁶ Köztudomású, hogy Fénelon alkotása Rákóczi olvasmányai közé tartozott bécsújhelyi fog-sága közben, ami nem csupán a későbbi fejedelem (irodalmi) ér-

¹⁹⁶ BERKESZI 1883, 444.

¹⁹⁷ Vö. VÖRÖS 1974, 534–539.

¹⁹⁸ VÖRÖS 1987, 81–82.

¹⁹⁹ [ZALÁNYI] 1773.

²⁰⁰ DÁNIEL 1776.

²⁰¹ GYÓRFI 1783.

²⁰² SZILÁGYI 1784.

²⁰³ DEÁKI FILEP 1820–1821.

²⁰⁴ Vö. NAGY 1998, 131–134.

²⁰⁵ Vö. SZILÁGYI 2016, 533–535.

²⁰⁶ KÖPECZI 1969, 1–18.

deklódésének, orientálódásának alakulását képes demonstrálni, hanem a regény gyors európai térhódítását is láthatóvá teszi, hiszen az 1699-ben publikált mű 1701-ben már Rákóczi kezében volt.²⁰⁷ Köpeczi feltételezése szerint Rákóczi a magyarországi nemesi társadalom politikai-erkölcsi nevelésének szándékából (egy új arisztokrata elit megteremtésének érdekében) készítette (volna) el a latin nyelvű fordítást, amely célnak a féneloni opusz pedagógiai összefüggésrendszere maradéktalanul megfelelt.²⁰⁸ Rákóczi rokonszenvezett Fénelon politikai eszméivel, inspirálódott a francia gondolkodó elméleteiből, szemléletében a *Les Aventures de Télémaque* „alkalmas volt a magyar ifjak nevelésére abból a szempontból is, hogy nemcsak az erkölcs és a politika, hanem a gazdaság, a tudomány és a művészetek kérdéseiről is tájékoztatta őket és irányítást adott e tekintetben is”.²⁰⁹

Rákóczi olvasata, a fordításkíséret támogatásában (is) megnyilvánuló érdeklődése a mű pedagógiai hasznosíthatóságával kapcsolatban egyáltalán nem tekinthető elszigetelt, egyedi esetnek, hiszen Fénelon szövegét alapvetően a funkcionális irodalom körébe tartozó alkotásként kezelték, hosszú időn keresztül. Korántsem meglepő, hogy a különféle fordításokat gyakran közvetlenül az uralkodókhoz, trónörökösökhöz, hercegekhez címezték, már a dedikációval érzékeltetve, hogy átdolgozásaik a haszonelvűséget követve születtek (elsődleges célkitűzésként fogalmazva meg a politikai, uralkodói pályára készülő fiatal arisztokraták, trónörökösök politikai-morális nevelésének, a felelős hatalmi pozíciók betöltésére hivatott fiatalok felkészítésének szándékát). Persze minden ajánlás, dedikáció országonként, politikai berendezkedéstől függően változott, így a „nemzeti” államokban rendszerint az uralkodó vagy az örököse szólíttatott meg, míg a soknemzetiségű államokban inkább egy-egy (többnyire mecénási szerepben feltűnő) arisztokrata, főpap, természetesen kihangsúlyozva, hogy a megszólított túl a szöveg mindenkihez szól.²¹⁰ Miközben a magyar fordítások, átdolgozások eredendően a máso-

²⁰⁷ Vö. ZOLNAI 1955, 288–289.

²⁰⁸ KÖPECZI 1969, 14–16.

²⁰⁹ *Uo.*, 17.

²¹⁰ KÖPECZI 1977, 209.

dik kategóriához tartoznak, fokozatosan szélesítik az olvasókörzség körét, már nem csupán a főrendekhez, hanem az alacsonyabb társadalmi szinten lévőkhez is szólva, a nevelés általánosabb vonatkozásában kínálva számukra a szöveg kapcsolódó részeit (bizonyos perspektívából tekintve bárki hasznos útmutatást találhat benne, az életére, a pályafutására nézve, hasznossága, tanító jellege tehát nem rang- és nem korfüggő).²¹¹

Fénelon művének pedagógiai vonatkozásai elsődlegesen a szöveg politikai-szociális elmélkedéseihez köthetők.²¹² Kelet-közép-európai fogadtatásáról szólva Köpeczi rámutat, hogy a szöveg politikai gondolatmenetét különbözőképpen lehet interpretálni, míg az egyszerű, mértékletes életvitel dicsérete, az autoriter magatartás, pazarló életmód elmarasztalása általános képzeteket, nemzetiségeken túlmutató egyetemes eszméket közvetítenek, így szavatoságuk hosszabb időre szól a konkrét politikai vonatkozásoknál.²¹³ Célszerűnek mutatkozik e többszortatúság kérdését részletesebben is árnyalni, értelemszerűen a halleri fordítás olvasásán keresztül.

1.1. NEVELÉSI DIREKTÍVÁK

Télemakhosz utazása során empirikus benyomásokon keresztül ismerkedik meg a környező országok kormányzati formáival, uralkodóival, népeivel, a tapasztalatokból pedig, Mentor hathatós közreműködésével idővel megtanul az államberendezkedésre, a hatalomgyakorlásra, általános(abb) összefüggéseket tekintve pedig az emberi magatartásra vonatkozó konzekvenciákat alkotni. Utazásuk tehát konkrét pedagógiai szituációként értelmezhető. Címszereplőnk a „mindenkori” tanuló prototípusaként ábrázoltatik, aki mestere útmutatásának hiányában gyakran helytelen döntéseket hoz, a hátráltató körülmények terhét nem képes viselni, konfliktusokba keveredik, bizonyos szituációkban személyes dicsőségét, érdekeit szem előtt tartva határoz, a köz dolgaival kevésbé számolva. Kétkedésének minduntalan a bölcs Mentor vet

²¹¹ *Uo.*, 197–198.

²¹² KOZMA 1932, 17.

²¹³ KÖPECZI 1977, 210.

véget, aki a mű pedagógiai szemléletében a „mindenkori” eszményi tanítóként jelenik meg. Tevékenykedése csaknem explicit figyelemfelhívást fogalmaz meg a befogadók felé a történet egyik elsődleges üzenetével kapcsolatban – eszerint a hatalmi pozíciókat elfoglaló személyek számára mindenkor szükségeltetik a bölcs tanácsadás, útmutatás, amely helyes mederbe terelheti az eltévelyedett gondolatokat, a helytelen cselekedeteket. E gondolathoz a szöveg folyton-folyvást visszakanyarodik, hangsúlyozandó a tanítónak a nevel(ő)dési folyamatban betöltött szignifikáns szerepét, csakúgy, mint a tanítómaster személyével tulajdonképpen egyenértékűnek számító tanácsadó tevékenységét, aki a mű gondolatrendszerében a nevelő felelősségével ekvivalens szerepet képvisel a hatalom birtokosának oldalán. Mindez inverz példákon keresztül tárul fel, a király jóhiszeműségét, gyengeségeit kihasználó csalárd, hazug, álnok, kétszínű tanácsadók, hízelkedők, talpnyalók ódiumán keresztül mintázva a helyes uralkodói magatartás el lehetetlenítéséért, a király gondolkodásának, tisztánlátásának megfertőzéséért, a hatalom egyéni kisajátításáért folytatott machinációk gyalázatos voltát. Hamis szavaik mögött rendszerint az önérdék, saját hatalmuk, gazdagságuk növelése áll, s ennek érdekében nem rettennek meg az uralkodó félrevezetésétől sem. Mentor gyakran figyelmezteti Télemakhoszt, hogy a rossz erkölcsű tanácsadó csaknem ugyanolyan káros a királyi hatalomra nézve, mint a tanítványa lelkét mérgező rossz tanító.

Mentor az uralkodói magatartásformákról értekezvén az eszményi uralkodó attribútumai között említi a bölcsességet, a királyi hatalom irányába tanúsított alázatot, a nép szeretetét stb.,²¹⁴

²¹⁴ „Boldog az a’ nemzet, mondá Mentor, a’ kin bölcs Király uralkodik. Mindenekkel bővelkedik. Boldogságában él, és szereti aztat, kinek szerencsáját tulajdonítja. Ily formán kell néked én Telemakusom uralkodnod, midőn az Istenek valaha az Atyád Országának igazgatására vezérelnek. Szeressed mint önnön magzatidat a’ te népedet, és az ő szereteteknek édességét érezzed. Úgy viselked magadat, hogy midőn a’ békeségnek, ’s vigaságnak kellemetességét tapasztallják, meg-emlékezzenek mindenkor, hogy az a’ drága ajándék az ő Királyoknak adománya. Az olyan Királyok, kik egyedül azon igyekeznek, hogy tőlök az emberek félyenek, és az alatta valókat azért sanyargatják, hogy jobban igájok alá hajthassák, ostorai az emberi Nemzetnek. Félni fogják ugyan ökötkivánságok szerint; de ellenben gyűlölik, és átkozzák; ’s azért méltábban félhetnek magok jobbágyitúl, mint azok az ő kegyetlenségektől. [...] Bóldog az

míg a rossz uralkodók legáltalánosabb ismérveként nevezi meg az erőszakot, a mérhetetlen pazarlást, a hedonizmust. Példaként különböző uralkodótípusok jelenítődnek meg, az egyiptomi Szeszósztisz az eszményi, alattvalóitól imádatnak örvendő uralkodóként, míg a föníciai Pügmalión a zsarnok archetípusaként, kegyetlen, hataloméhes emberként tűnik fel. Utóbbi személye egyszersmind a mérhetetlen gazdagság árnyoldalával is szembesít, hiszen a pénzsóvár királynak folyton a hatalmának, a vagyonának az elvesztése miatt kell félnie. (Később, amikor Télemakhosz az alvilágban tesz utazást, a Tartarosz mélyén találkozik a Pügmalión-féle autokraták társaságával. Hatalmuk, legyen bármilyen pompázatos, véges, a túlvilágon más megítélés alá vonatik, a földi magatartás, életforma szerint méretik ki a túlvilági „élet” milyensége is.²¹⁵) Ekként a királynak, a hatalom birtokosának folyamatosan szabályokhoz, törvényekhez, magatartási formákhoz kell alkalmazkodnia, elkerülendő az önkényuralom kialakulását, még ha az ilyesféle kötelezettségek gyakran „béklyóként” is értelmeződnek: „Ha ugyan a’ dolgok, úgymond, valósággal így vagynak, nincsen szerencsétlenebb sors a’ Királyok sorsánál. Azoknak szolgálja, és rabja, a’ kiken látszatik uralkodni.”²¹⁶

Hasonló etikai kérdések vetődnek fel a háborúskodás megítélésével kapcsolatban, a békepárti személyek szólamán keresztül egyértelmű, már-már célzatos háborúellenességet fogalmazva meg. Mentortól konkrét szentenciaként hangzik el a céltalan, csupán a hódításra, a személyes dicsőség- és zsákmányszerzésre korlátozódó háborúskodás elmarasztalása, a hasonló tevékenységeket igenlő magatartás kárhoztatása, mindazonáltal az önvédelemért,

a’ Nép, kit a’ bölcs Király ekképen igazgat; de bódogabb a’ Király, a’ ki annyi népnek szerzi bódogságát; és dücsőségét a’ jó erkölcsökben helyheszteti. A’ félelem kötelénél a’ szeretet lánczával keményebben kapcsolja magához az embereket. Örömmel engedelmeskednek, mivel mindnyájok szívéen uralkodik. Nem kíván senki tőle el-válni, hanem félti el vesztesét, ’s kész érette életét le-tenni.” HALLER 1755, 15–17.

²¹⁵ „Azért, hogy a’ földön léteken az emberek életével játszadoztak, és gondolták, hogy egyedül szolgálattokra születettek; a’ Tartarusban bizonyos raboknak adattatnak, a’ kiktől kizoztatván a’ szolgálat igáját rendel tapasztallják.” *Uo.*, 275.

²¹⁶ *Uo.*, 352.

a rendteremtésért, a külső veszedelmek elhárításáért folytatott háború dicséretes, bátorságos tevékenység.²¹⁷ Hogy mindez ne csak tartalmatlan kinyilatkoztatás legyen, az elbeszélés a háború közepébe viszi Télemakhoszt, ahol az érzékeket közvetlen módon provokáló képzeteken keresztül eleven tapasztalatokat szerez a háború szörnyűségeiről, következményeiről. A háborúskodás negatívumait, a harc pusztító mivoltát önmaga, empirikus tapasztalatai által méri fel.

Ekként (Mentor tanácsait, útmutatásait és személyes tapasztalatait felhasználva) jut el az általános érvényű, uralkodók, királyok személyén túlmutató morális tanulságok felismeréséig és megfogalmazásáig. A földi élet minőségét érintő reveláció paradox módon az alvilágban éri, ráeszmél, hogy mindenkor az erkölcsnek, a mértékletességnek, a szerénységnek, az alázatnak, a nemes indulatoknak kell meghatározniuk az emberi magatartást, társadalmi, vagyoni állapotától függetlenül, aminek aztán következménye lesz a túlvilági ítéletnél is (mindez a különféle földi hívságok miatt bűnhődő királyok esetein keresztül, allegorikusan szólal meg). Habár istenek, mitológiai alakok, héroszok, ókori, mitológiai népek sokasága tűnik fel a regényben, szerepük szintén allegorikusan interpretálandó, a szöveg mitológiai eredetre visszavezethető vetületét inkább a szórakoztatásban vélték alkalmazhatónak (ami főként a dramatizált változatokban jelent meg központi elemként, német²¹⁸ és magyar²¹⁹ nyelven egyaránt),²²⁰ a karaktereken keresztül megszólaló egyetemes magatartásmodellek viszont a mitológiai tematikán túlmutató érvényességgel bírnak. A kíváncsú uralkodói attitűd voltaképp az általános (nemzeti hovatartozáshoz, felekezethez, életkorhoz, társadalmi helyzethez nem köthető) emberi viselkedési normák vonatkozásában is hatályosnak minősül.

Jól látható, hogy a szöveg a mitológiai történet olvasmányos mivoltán túl további stratégiákat kínál az értelmezésre. Egyfelől a pedagógiai hasznosíthatóságra vonatkozóan a különböző állam-

²¹⁷ *Uo.*, 162–163.

²¹⁸ TELLEMACH 1788.

²¹⁹ GINDL 1795.

²²⁰ Vö. KÖPECZI 1977, 198–199.

berendezkedések, uralmi formák megismer(tet)ésén keresztül (pontos pedagógiai funkciót látva el) rögzíti az eszményi uralkodó szerepét, tanácsokat közvetít a hatalomgyakorlásra nézve. Másfelől erkölcsi példákat mutat fel az egyetemes emberi magatartásformákkal, viselkedésmódokkal kapcsolatban, önismeretre, önmegtartóztatásra, a törvények iránti tiszteletre, a lelki tisztaságra tanítva.

1.2. „ELEVEN ÖRÖKSÉG” (HAGYOMÁNYOZÓDÁS)

Fénelon regényének magyarországi népszerűségét jelzi, hogy a XVIII. század derekán egy időben több szerző is elkezdte a lefordítását. Közismert, hogy Zoltán József fordítása már 1753-ban, tehát Haller szövegének publikálása előtt elkészült, a kiadására azonban csak harminc esztendővel később, 1783-ban került sor, Kolozsváron.²²¹ Viszonylagos megkésettisége folytán Zoltán fordítása nem volt képes olyasféle hatást, olvasói érdeklődést kiváltani, mint a grófé – a szöveget, a történetet már a halleri fordítás négy kiadásából ismerhette az olvasóközönség.²²² Pedig, amint azt a későbbi elemzések hangsúlyozni kívánták (az összehasonlításból származó konklúzióval némi rehabilitációs szándékot sugalmazva), Zoltán nyelvhasználata, a körülményes fogalmazásmódtól mentes, egyszerűbb mondatszerkesztése stílusbeli minőséget, színvonalbeli „elsőbbséget” képvisel a Haller-féle barokkos túldíszítés gyakorlatával szemben, amely mintha negatív értékmérőként szolgálna.²²³ Hosszú ideig tartó publikátlansága vélhetően a Haller-fordítás megelőző (majd többszöri) kiadásával magyarázható. Esete nem egyedülálló – a Magyar Hírmondóban szereplő szövegmutatvány tanúskodik afelől, hogy a *Telemák Bújdosásának első könyve* munkacímű fordítás már Haller fordítása előtt elke-

²²¹ ZOLTÁN 1783.

²²² Vö. LÁZÁR 1887, 741–750.

²²³ VÖRÖS 1974, 540.

szült, amikor azonban az ismeretlen fordító értesült a *Telemakus* kiadásáról, a munkát abbahagyta.²²⁴

Domokos Lajos debreceni főbíró kéziratban maradt fordítása *Telemaknak az Ulisses fiának csudálatos története*²²⁵ címen készült 1782 és 1802 között, csaknem húszéves munka eredményeként. Habár az átültetéshez már 1782-ben hozzákezdett, 1801. október 31-ig csak az első hat könyvet sikerült lefordítania („Finivi 31. X. 1801.”), 1802. február 14-én jutott el a tizennegyedik könyvig („14. Febr. 1802.”), 1802. február 18-án a tizenötödikig („Finit 18. Febr. 1802.”), 1802. február 21-én a tizenhatodikig („21. Febr. 1802.”), 1802. március 2-án a tizenkilencedikig („Finit 2. Mar. 1802.”), végül 1802. július 10-én készült el a munkával („Végeztem Debreczenbenn, Izraël napján, 10. July 1802.”), december 5-re pedig a revízióval („Az első revision végeztem 5. X^h 1802.”).²²⁶ Voltaképp tehát egy bő esztendő alatt végezte el a fordítás háromnegyedét, jóllehet a munka első periódusát nem datálta olyan pontossággal, mint a végét. Domokos fordításának készültéről Székely Péter értesíti Csokonait: „Ujság az hogy az öreg Domokos Ur a Telemak meg fordításábann remekelni akar, ha ki nem halna belölle Quid dignum tanto feret hic promissor hiatu? lásd a’ feleletet Horatziusnál.”²²⁷ Eszerint a cívisvárosban köztudomásúnak számított, hogy a főbíró milyen munkán dolgozik, mindazonáltal Székely horatiusi idézetei éppen a kortársak nem túl magas elvárásairól tanúskodnak. Domokos fordítása már a századforduló

²²⁴ „De tsak ugyan megérdemli ez a’ régitske apróság, hogy még most-is a homályból világosságra hozattassék. Annak az akkori fordítója egy szerénykedő, a’ maga édes Hazáját ’s a’ Magyar nyelvet nagyon szerető ifjú volt, ki-is, nem tudván, hogy más valaki ebben meg-előzte légyen, dítséretesen eltökéllette vala magában, hogy nemzetünket az egész Magyar Telemákkal, ki akkor már tsak nem minden Európai nyelveken olvastathatott, valaha egyszer meg-ajándékozándja. De mihelyt tudtára esett néki, hogy azon nevezetes költemény immár Magyarra fordítva a’ nyomtató sajtó alatt vólna, menten félben hagyta az elkezdett munkáját, melynek folytatására az ő baráti az után semmiképpen reá nem bírhatták.” Magyar Hírmondó, 1780. március 22. [Toldalék]

²²⁵ DOMOKOS [1782–1802]. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattára, R 449/i. Vö. FEKETE– SZABÓ 1979, 79.

²²⁶ KÓPECZI 1980, 17.

²²⁷ Székely Péter – Csokonai Vitéz Mihályhoz, Debrecen, 1802. január 18. = CSOKLEV 1999, 162.

komplex nyelvi környezetében tehető mérlegre,²²⁸ a kortárs recepció hiánya miatt mindez csak utólagos (immáron végérvényesen irodalomtörténeti szempontú) rekonstrukció révén lehetséges.

A három fordítás közül csupán egynek ismeretesek a fordítói intenciói, Domokos esetében. Alacsony színvonalú eredeti alkotás helyett eleve fordítás, a francia nyelv tanulásához alkalmas szöveg elkészítését tűzte ki célul, ekként került látókörébe Télemakhosz története, hiszen a *Les Aventures de Télémaque* funkcionális,²²⁹ a nyelvoktatásban való felhasználása Európa-szerte közismert volt. Másrészt (szempontunkból lényeges) motivációként említi, hogy Haller fordítása már elérhetetlen a könyvkereskedelemben, ami a négy edíciót tekintve valóban a kötet népszerűségéről tanúskodik. Zoltán József fordításáról értelemszerűen nem írhat, hiszen amikor Domokos elkezdte a munkát, Zoltán korábbi kézírata még nem került ki a kolozsvári kiadóból. Zoltán esetében, Haller Lászlóhoz hasonlóan ismeretlenek a fordítás elkészítésének indítékai, valószínűsíthetően a forrásszöveg egykorú népszerűségére vezethető vissza mindkét munka. Zoltán fordításának előszava inkább Fénelon pályafutásával, nevelői tevékenységével, munkásságával, meghatározó alkotásának korabeli fogadtatásával foglalkozik, anélkül, hogy bármit szólna az átültetés körülményeiről. Bevezetésében a télemakhoszi história általános nevelési érvényének ad nyomatékot, ti. nem csupán uralkodóknak, arisztokratáknak szánt szövegről van szó: „meg-tanúlja az ember a’ Valláshoz meg-szeghetetlenül való ragaszkodást, mind a’ bődlog mind a’ bődlogtalan állapotban, hogy szeresse Attyát és hazáját, hogy légyen Király, Lakós, valakinek Barátja, ’s Rab-szolga is, ha a’ bal szerentse úgy hozza”.²³⁰ Zoltán fordítása közel ötven esztendővel később egy második kiadást is megér,²³¹ ami jelzésértékű a tematika magyarországi utóéletére nézve, hiszen a XIX. század húszas éveinek végén még potenciált lát(hat)tak Télemakhosz történetének pub-

²²⁸ KÖPECZI 1977, 202–203.

²²⁹ Ágai Adolf visszaemlékezésének tanúsága szerint a *Les Aventures de Télémaque* még a XIX. század 40-es éveiben is funkcionális, a nyelvoktatásban szerepet betöltő szövegnek számított. Vö. GYALUI [1902], 58.

²³⁰ ZOLTÁN 1783, [oldalszám nélkül].

²³¹ 1829².

likálásában. Amennyiben egy alkotást rövid időtartamon belül többször kiadnak, vagy a későbbiekben lehetőséget látnak az újraközlésében, az egyértelművé teszi a keresletet, az olvasói érdeklődést, ti. a publikum viszonya, ítéletalkotása épp az értékesítés területén, az eladhatóságban körvonalazódik.

Hriágyel Mártontól származik a *Les Aventures de Télémaque* első magyar nyelvű verses feldolgozása,²³² amely inkább a mitológiai történet átvételét, semmint annak pedagógiai, politikai, eszmei vonatkozásának közvetítését célozta.²³³ Kozma Antal alapos elemzése rámutat, hogy Hriágyel alapvetően a trautweini latin változat verses átdolgozását készítette el, fordítása közben gyakran támaszkodva Haller szövegére (a kézirat egy esztendővel a *Telemakus* publikálása után keletkezett).²³⁴ Kísérlete nem elszígettelt jelenség a *Les Aventures de Télémaque* európai történetében; számos verses feldolgozása született francia, latin, olasz, német, angol, holland és orosz nyelven egyaránt.²³⁵ Szorosan Hriágyel variánsához kapcsolódik Ivichich Ferenc kézírata,²³⁶ amely F. Csanak Dóra felfedezéséig ismeretlen volt a korszak szakirodalmában. A Pannonhalmi Főapátság könyvtárában található, 1790 körüli verses feldolgozás címe a trautweini latin és a Haller-féle magyar fordításra hivatkozik, egyes részeket szó szerint átemelve a halleri címlapról. Ivichich számára a hivatkozási pont(ok) kiemelése, a létező tradícióhoz való csatlakozás propagálása vált elsőrendűvé, a kézíratra vonatkozó adatok kevésbé hangsúlyos szerepben tűnnek fel. F. Csanak Dóra részletes ismertetéséből kiderül, hogy Ivichich szövege nem más, mint Hriágyel Márton verses átdolgozásának plagizált változata.²³⁷

Ha a kortárs említésekre, citátumokra tekintünk, egyértelműen látható Haller László primátusa. Báróczi Sándor az *Erkölcsei mesék* előbeszédében hivatkozik rá, akinek tekintélye, a magyar nyelvű prózafordítás területén szerzett érdemei hozzásegíthetik

²³² HRIÁGYEL 1756.

²³³ KOZMA 1932, 62.

²³⁴ *Uo.*, 43–46.

²³⁵ *Uo.*, 47–52.

²³⁶ IVICHICH [1790].

²³⁷ F. CSANAK 1983, 170–185.

a mese mint műfajmegjelölés indokoltságának alátámasztásához, lám, Haller is alkalmazta a *Telemakus* szövegében. Báróczi idézi is a tizenhetedik könyv szóban forgó részét.²³⁸ Bessenyei György 1779. március 8-i, Ányos Pálhoz írt levelében válaszol Ányos korábbi (azóta elveszett vagy lappangó) levelére, reagálva a költőtárs Haller fordítását illető bírálatára, egyszersmind utalva saját, Hallert érintő állásfoglalására, amely, mint ismeretes, *A Holmiban* szerepel: „Nem szükség Hallertol megvonni a’ tiszteletet azért hogy néhol hibái találatnak. – Minden idejébe élt magyarokat fellyül halladott; de azért hibázhatott, ’s hibázott is. Ebben meg fogsz világosodni, mert már a’ Hallerről tett jegyzésem többekkel együtt nyomtatás alatt van.”²³⁹ *A Holmi* vonatkozó részében Bessenyei, azontúl, hogy elismeri Haller érdemeit, a fordítás sikerületlen megoldásaival példázza a fordító nyelvi-stilisztikai tévedéseit, Haller körülményes fogalmazását pedig egy konkrét szöveghely általa fordított változatával szemlélteti, saját kísérletét a francia eredetihez közelebb állónak, közérthetőbbnek tekintve.²⁴⁰

Télemakhosz feltűnik episztolában,²⁴¹ de még falfestményeken is.²⁴² Tudható, hogy Ráday I. Gedeon is kísérletezett a *Les Aventures de Télémaque* szövegéből vett részletek átdolgozásával, erről az Orpheusban közölt, versformába átírt mutatványok tanúskodnak, *Három Próbái a’ Telemachus kezdetének* címen.²⁴³ Kazinczy főként a fordítás nyelvi-stilisztikai megformáltságával kapcsolatban teszi szóvá kifogásait,²⁴⁴ Bessenyei érveihez és módszeréhez hasonlóan, és egy új fordításban kísérli meg felmutatni, hová fejlődött a ma-

²³⁸ BÁRÓCZI 1775, [oldalszám nélkül].

²³⁹ Bessenyei György – Ányos Pálhoz, Bécs, 1779. március 8. = LABÁDI 2012a, 240.

²⁴⁰ BESSENYEI 1983, 320–322.

²⁴¹ [BARCSAY Ábrahám], *Bacchus, ’s a’ tokaji bor’ eredete* = [BARCSAY-ORCZY] 1789, 88.

²⁴² Galavics Géza tanulmánya hívta fel a figyelmet rá, hogy Télemakhosz történetének néhány cselekménymozzanata egy soproni városi lakóház, valamint a sárvári vár egyik falképciklusában elevenedik meg. Vö. GALAVICS 1978, 393–415.

²⁴³ DEBRECZENI 2001, 261–262.

²⁴⁴ Kazinczy Ferenc – Rummy Károly Györgyhöz, Széphalom, 1819. augusztus 31. = KAZLEV, XVI/3781, 497; Kazinczy Ferenc – Zádor Györgyhöz, Újhely, 1825. december 16. = KAZLEV, XIX/4562, 486; KAZINCZY 1819, 8.

gyar nyelv Haller óta.²⁴⁵ Fordításkísérlete, az említéseken túl, nem ismeretes. Az *Erdélyi Levelek*ben a gróf inkább művelődés- és családtörténeti vonatkozásban említődik²⁴⁶ – gyakorlatilag minden esetben neve mellé rendeli „a’ Telemacus fordítója” szintagmát, amely Haller *epitheton ornans*aként jelenik meg, már a levelezésben is. Haller László mint „a’ Telemach’ halhatatlan fordítója” Kis Jánosnál is feltűnik,²⁴⁷ aki kedvelt fiatalkori olvasmányaként említi a munkát.²⁴⁸ Döbrentei Gábor négyoldalas pályaképet közöl Haller Lászlóról az Erdélyi Muzéum hatodik számában,²⁴⁹ ahová előzőleg a gróf arcképét is megrendeli Nagy Sámuel rézmetszőtől.²⁵⁰ Fordításával kapcsolatban elismerésének ad hangot Döbrentei, a vele kortárs románfordításoknál különbnek, szerencsésebbnek tekintve a gróf választását. Összeurópai jelenségről van tehát szó a *Les Aventures de Télémaque* népszerűségével kapcsolatban.

Habár szükségszerűen vázlatos összefoglalásunk a befogadástörténet rekonstruálása kapcsán első olvasásra „csapongónak” tűnhet (ti. kérdésként vetődhet fel, hogy a félneloni eredeti vagy a magyar fordítások, átdolgozások befogadásáról van szó), a „csapongás” szándékos. Minden literátori (ami egyszersmind olvasói) reflexió egyformán hangsúlyos, hiszen a szöveg(ek)et érintő kortárs viszony egy jól argumentálható szinkroniát jelenít meg: a magyarországi recepció, élén Haller László fordításával, nem egy lezárult

²⁴⁵ Kazinczy Ferenc – Dessewffy Józsefhez, Széphalom, 1818. december 7. = KAZLEV, XVI/3675, 246; Kazinczy Ferenc – Kis Jánoshoz, Széphalom, 1819. február 16. = KAZLEV, XVI/3702, 299; Kazinczy Ferenc – Cserey Miklóshoz, Széphalom, 1821. január 13. = KAZLEV, XVII/3935, 350.

²⁴⁶ „A’ hely téren fekszik, ’s a’ kastély és a’ kert mutatják a’ lelkes, de hivataltjai által első ifjúsága olta házatól elvont birtokosának mind fényét, mind ízlését. Itt, e’ szobákban, szólala-meg magyarul a’ Fenelon’ Telemachja; annak fordítója atyja vala a’ ház’ és hely’ mostani birtokosának. Religiosus tisztelettel léptem-fel a’ grádicon, léptem-be a’ szobákba. Midőn Haller László élt, senki sem irt úgy magyarul, ’s ő vala az, a’ mi később Báróczi vala; kevésbé nyelvrontó mint ez; mert akkor nem vala még szabad annyit merni.” KAZINCZY 2013, 90.

²⁴⁷ KIS 1846, 220.

²⁴⁸ *Uo.*, 7.

²⁴⁹ DÖBRENTÉI 1817, 177–180.

²⁵⁰ Kazinczy és Döbrentei levelezéséből tudható, hogy Nagy Sámuel nem készült el időben a portréval, ráadásul a metszet ára is hatalmas összegbe, száz rénes forintba került. Vö. NAMÉNYI 1908, 137–138.

folyamatra épült rá, hanem az eredeti befogadásával szimultán alakult. Amikor a *Telemakus* elhagyta a nyomdát, mintegy katalizálva a tematikát érintő későbbi próbálkozásokat, a *Les Aventures de Télémaque* magyarországi térhódítása még korántsem tekinthető lezártnak, voltaképp egy időben, szinkrón vetületekben szemléltetik ugyanazon tematika népszerűségét, sikerét. Minthogy a telemakhoszi história esetében a különböző nyelveken, eltérő műfaji hagyományokban megszólaló variánsok kollektív ismerete, párhuzamos olvasása feltételezhető, a szövegek területi, nyelvi befogadásával kapcsolatban indokolatlan különbségeket szabni. Magyarországon a francia eredetin kívül német, latin nyelvű fordítások, nyomtatásban kiadott vagy kéziratban maradt magyar próza fordítások, verses átdolgozások, dramatizált változatok, plágiumok, fordításkísérletek, hivatkozások, utalások teszik láthatóvá, hogy François de Salignac de la Mothe Fénelon műve milyen tekintélyes ismertséggel, népszerűséggel rendelkezett a klasszikus századfordulót környező évtizedekben. Haller László fordításának népszerűségét, a recepció alakulását nagyban befolyásolta előzményszövegének kortárs sikere, a politikai, pedagógiai vonatkozásainak funkcionális értéke, így a fordítás potenciális olvasóbázisát már az eredeti alkotás létrehozta.

2. Kódolt dualitás (az első magyar nyelvű robinzonádok)

2.1. ROBINSON CRUSOE, A CIVILIZÁTOR (TÖRTÉNETI OLVASAT)

A *Robinson Crusoe* háromszáz éve tartó népszerűsége a világirodalom egyik kiemelkedő sikertörténeteként tartható számon. Miután 1719. április 25-én kiadták a korszakban szokványosnak tekinthető hatásvadász címen,²⁵¹ de a szerző személyének felfedése nélkül, nyomban magára vonta az olvasók figyelmét. Egykorú sikerét az egymást követő edíciók sora igazolta.²⁵² Főhőse „napló-

²⁵¹ [DEFOE] 1719. Modern magyar fordításban: DEFOE 2016.

²⁵² FÖLDÉNYI 1977, 188–192.

szerűen, egyes szám első személyben mondja el tengerentúli kalandjait. Változatos ifjúság után, apja akarataival szembeszegülve újra tengerre száll, hajója zátonyra fut, s Robinson egyetlen túlélőként kiúszik egy lakatlan szigetre. Bizonyos alapfelszerelést kimenekítve a roncsról, tulajdonképpen a semmiből újratерemti az európai civilizációt: ahogy az embrió a méhben végigjárja a törzsejlődést, úgy lesz Robinson a sziget gyarmatosítója és ura, a mezőgazdaság meghonosítója, a mesterségek »feltalálója«, „s végül (amikor uralma alá kerül Péntek, a bennszülött) az európai keresztény ideológia terjesztője és kiteljesítője”.²⁵³

Szüzséje tehát egy nagyon markáns allegorikus parabola benyomását kelti a bűnös ember megigazulásáról, a civilizáció győzedelmeskedéséről.²⁵⁴ Robinson bűne a fiúi dac, a szülői tiltó parancs iránti engedetlenség, ami előidézi a szerencsétlenséget, a renitens gyermek megérdemelt büntetéseként tételeződő eseménysort.²⁵⁵ Azután, hogy partot ér a lakatlan, érintetlen, természeti (ős)állapotot mintázó szigeten, az életben maradásért vív küzdelmet, gyakorlati (a civilizáció technikai vívmányainak nélkülözéséből fakadó) problémák sorát megoldva, amely alapvető gondolkodás- és viselkedésbeli (át)alakulást eredményez főszereplőnkben (így a sziget mint a társadalomtól elzárt terület „kísérleti laboratóriumként” a büntetés, egyszersmind a pozitív sorsfordulás színhelyeként is felfogható). Robinson a civilizáció-teremtő, kultúra(re)konstruáló emberideál prototípusa lesz, aki racionális gondolkodásának, „odüsszeuszi” leleményességének, célorientált, szorgalmas magatartásának köszönhetően önerőből teszi élhetővé a lakhatatlan, mostoha környezetet, jólétet, biztonságot, rendet, törvényt teremt, kultúrtechnikái²⁵⁶ a túlélés bizto-

²⁵³ PÁL 2012, 491.

²⁵⁴ Vö. NOVAK 2001, 536.

²⁵⁵ Vö. FÖLDÉNYI 1977, 182; KALMÁR 1999, 86–92; NOVAK 2001, 541.

²⁵⁶ „A kultúrtechnikák itt azok a műveletek, amelyek a talaj megművelésével, az állatok karámba zárásával és az első menedékek felépítésével a kultúrát elkülönítették a természettől. [...] A kultúrtechnika az a köztes művelet, az a(z első kettőt megelőző) harmadik fél, amely két entitás között létrehozza a különbséget: a karám teszi lehetővé az ember/állat megkülönböztetést, a városfal a civilizáció/természet megkülönböztetést, az ajtó a kívül/belül megkülönböztetést.” KERESZTES-SMID 2017, 56.

sítékai.²⁵⁷ Első lépésként erődöt épít, bekeríti/elkeríti magát, mely nem pusztán házat, menedéket jelent, hanem a civilizált világ, a rend elkülönülését a külső, civilizálatlan, vad „káosztól”.²⁵⁸ Praktikus tudására, gyakorlati bölcsességére (*fronézis*) támaszkodva szerszámokat, eszközöket készít, állatokat szelídít, mezőgazdaságot hoz létre (vadász, földműves, ács, asztalos, szabó, kézműves, tanító egyszerre), rendíthetetlen energiával dolgozik, miközben reflektálatlanul újraéli a civilizálódás processzusát.²⁵⁹ Vagyis a robinsoni civilizációépítés alapvetően a napi szükségletek kielégítésének készítéséből eredeztethető.²⁶⁰ Minthogy nem szándékosan került a szigetre, azt csupán egzisztenciális kényszerből, életfeltételei megteremtése érdekében hajtja uralma alá, a kolonizációs ambíciók (első megközelítésben) idegenek Robinsontól; nem hódítóként tekint magára, azonkívül a monetáris alapú értékhalmozás, az anyagi javak birtoklása (a gyarmatosítás voltaképpeni lényege) is felesleges tevékenységnek minősül itt.²⁶¹ Robinson valódi *homo oeconomicus*, gondolkodását a gazdasági racionalizmus vezérli, csak a hasznosítható, az életben maradáshoz nélkülözhetetlen holmik képviselnek értéket, így a pragmatikusan szemlélt világban a pénznek egyáltalán nincs jelentősége: „a természet, a tapasztalat és az elmélkedés megtanított rá, hogy az élet javai csak oly mértékben értékesek számunkra, amily mértékben képesek kielégíteni igényeinket, és bármekkora gazdagságot halmozunk föl, abból is csak annyit élvezünk, amennyit használni is tudunk, és nem többet. A legmegrögzöttebb fősvény is kigyógyult volna bűnös szenvedélyéből, ha az én helyembe kerül, s amiként én, ő

²⁵⁷ HAUSER 1980, 42.

²⁵⁸ BERTRAND 1995, 35.

²⁵⁹ „A kultúralétesítés elemi technikáin keresztül Robinson ugyan képes kiépíteni egy mindennapos körforgást a szigeten, és ezzel újraalkotja a »civilizáció« mását egy eltérő környezetben, ezt a regény azonban csakis annak árán képes megvalósítani, hogy a természetet – és más kultúrákat – passzív és leigázható entitásokként mutatja be, valamint mindvégig azt feltételezi, hogy a túlélés gyakorlatai ugyanúgy működnek egy lakatlan szigeten, mint ahogy otthon, Londonban. Más szóval nem Robinson az, aki megváltozik a találkozás során, hanem a környezete.” KERESZTES 2017, 59.

²⁶⁰ KALMÁR 1999, 102–103.

²⁶¹ BITTERLI 1982, 525.

sem tudja, mihez kezdjen töméredek vagyonával.”²⁶² Számára az érintetlen természet feltáratlan nyersanyagforrásként funkcionál,²⁶³ amelynek eredményes birtokbavétele kitartó, áldozatos munkát, aszketikus magatartást feltételez (polgári habitusának megfelelően gazdaságát magas színvonalon műveli, szoros munkarendet követ, adminisztrál, archivál, ami egyszersmind lelki nyugalmát is biztosítja).²⁶⁴ Max Weber szerint a „társadalmi hasznosság érdekében végzett munka Isten dicsőségének kedvez, s ezért Isten akarata szerint valónak tekintendő”,²⁶⁵ magyarul a vallási kétség elűzéséért, a kegyelmi állapot biztonságának eléréséért a fáradhatatlan hivatásvégzés szavatol.²⁶⁶ Robinson megigazulása a weberi protestáns (utilitarista) etika felől közelítve a rendszeres munkavégzésben (az aszkézis legmagasabb rendű eszközében) leli meg fundamentumát.²⁶⁷ Niall Ferguson vonatkozó érvelésében a nyugati civilizáció felemelkedésének egyik alapvető kulcsát a protestantizmusból származtatható munkamorálban látja, a XVII. századtól kibontakozó észak-amerikai brit gyarmatosítás sikerével szemléltetve a protestáns munkaerkölcsnek, hivatásetikának a kolonizációra gyakorolt kedvező hatását.²⁶⁸

Defoe a politikai propaganda szolgálatában működő publicistaként is a „polgári-puritán, világ- és istenhittől áthatott életfilozófia” ágense, a *Robinson Crusoe* szövegében is a polgárság optimista életérzését hirdeti, mítoszt teremt a civilizátornak.²⁶⁹ Robinson mint ideáltipikus „self-made-man” a modern polgár ethoszát valósítja meg, erényes, puritanista munkaerkölcsű ember, aki példa az olvasók számára, története „a gyakorlati polgári erények dicshimnuszaként”, allegorikus „receptként” konkrét életvezetési tanácsadást szolgáltató meg.²⁷⁰ Magyarán a szerző eredendően nem kalandhistóriának, hanem morális tanulságot köz-

²⁶² DEFOE 2016, 175.

²⁶³ FÖLDÉNYI 1977, 184. Vö. MAGRIS 2009.

²⁶⁴ Vö. GYULAI 2013, 106.

²⁶⁵ WEBER 1995, 114.

²⁶⁶ *Uo.*, 118–119.

²⁶⁷ *Uo.*, 212.

²⁶⁸ FERGUSON 2011, 45–46, 136–156, 312–321.

²⁶⁹ HAUSER 1980, 41–42.

²⁷⁰ *Uo.*

vetítő példázatnak, civilizációapoteózisnak szánta művét.²⁷¹ Már Rousseau rokonszenve követendő életmintaként artikulálta a robinsoni emberideált, szerinte Defoe alapműve „a legsikerültebb értekezés a természetes nevelésről”, pedagógiai „alapidokumentum”, szórakoztat, egyszersmind okít.²⁷² Kései adaptációiban azonban (Defoe-nál éppúgy, mint követőinél) a *Robinson Crusoe* normarendszere, a propagált viselkedésminta, a morális távlat áldozatává vált a kiüresedő, repetitív kalandoknak, a felszínes didaxisnak. Sem a koncepciótlan második rész (*Robinson Crusoe további kalandjai*), sem a moralizáló esszéket és tanulmányokat egybefoglaló harmadik rész (*Robinson Crusoe élete és meglepő kalandjai alatti gondolatai, álmával az angyali világról*) nem érte el az első rész színvonalát, népszerűségét, voltaképpen az ismeretlenségbe veszve tűntek el. Sokatmondó, hogy Robinson Crusoe neve mint az olvasóközönség érdeklődésének felkeltésére alkalmas „brand”, nem mindenkor volt működőképes, még Defoe esetében sem,²⁷³ habár a különböző nemzetiségi adaptációk címükben rendszeresen hivatkoztak az angol eredetire (a szerző nevének említése nélkül), amely valószínűsíthetően a *Robinson Crusoe* népszerűségéből való részesülés deziderátumán alapult.²⁷⁴

2.2. ROBINSON CRUSOE, A GYARMATOSÍTÓ (POSZTKOLONIÁLIS OLVASAT)

Más (némi anakronizmustól sem mentes) nézőpontból a *Robinson Crusoe* a kolonializmus, az erőszakos gyarmatosítás mindenkori irodalmi legitimációja, az idegen kultúrával, civilizációval történő (szükséges) konfrontáció, a „nemes vadember” (a társadalmi anomáliáktól érintetlen, előítéletektől mentes embertípus)²⁷⁵ jelenlétén, alárendeltségén keresztül az európai kultúrfölény, politikai-társadalmi-szociális felsőbbrendűség propagálásának esz-

²⁷¹ Vö. BERTRAND 1995, 32–33.

²⁷² ROUSSEAU 1978, 155–157. Vö. NOVAK 2001, 536.

²⁷³ Vö. FÖLDÉNYI 1977, 194, 213.

²⁷⁴ PUSZTAI 2011, 71; RICHETTI 2017, 169.

²⁷⁵ BITTERLI 1982, 484.

köze. Robinson térítő gyakorlatának bázisát, a kor európai kolonizálóival, misszionáriusaival egyetemben a „rossz különбөзөs” elképzelése képezi, amely szerint a primitív őslakosok születésüktől fogva rosszak, de jóvá tehetőк, alsóbbrendűségük megszüntethető, átvezethetők a vadságból a civilizációba (az eltérő kultúráк, élet- és gondolkodásmódok szisztematikus elpusztítását, átalakítását Pierre Clastres etnocídiumnak nevezi).²⁷⁶ Az európai és az archaikus kultúráк érintkezése rendszerint azonos séma szerint alakult, a kezdeti békés, mondhatni partneri kapcsolattól a kölcsönös bizalmatlanságon és bizonytalanságon keresztül az európaiak céltudatos, módszeres erőszakтөtele, az őslakosok elűzését, rabszolgasorba taszítását vagy megsemmisítését célzó gyakorlatok felé.²⁷⁷ Hiába viseltet a gyarmatosító kezdetben szimpátiával, barátsággal az őslakos iránt, annak önálló identitását, kultúráját, nyelvét kétségbe vonja, pozitív magatartása csak addig tart, míg az őslakos igazodik az európai „játékszabályokhoz”. Mihelyt az megkérdőjelezi az európai felsőbbrendűséget, kételkedni kezd alávetettségében, a rokonszenv nyomban ellenséges magatartásba fordul, a bennszülött megbízhatatlan, hálátlan figurává válik, aminek oka a gyarmatosító logika szerint nem a kizsákmányoló, elnyomó gyakorlat, hanem az őslakos vad, a nevelésnek, a civilizálásnak ellenálló természete. Esetünkben a pozitív karakterűvé stilizált „barbár” Péntek, a fokozatosan „európaizálódó”, tehát kolonizációs szempontból ideális ember, megcáfолva az előzetes várakozásokat, nem elutasítással, dühvel vagy bosszúval, hanem kimondhatatlan hálával reagál az identitásváltás robinsoni kényszerére.²⁷⁸

Európa a globális kolonizáció megindulását követően univerzális ismereteket és értékeket létrehozó civilizációként definiálta magát, amelyhez képest egy idegen, tengerentúli nép csakis másodlagos, alsórendű pozíciót foglalhat el. „Az európai kultúra tehát úgy birkózott meg az idegen okozta kihívással, hogy önnön kizárolagosságába vetett hitét és meggyőződését nem adta fel, sőt más kultúráк létében csak további érveket talált annak megerősítésé-

²⁷⁶ CLASTRES 2015, 31–46.

²⁷⁷ Vö. BITTERLI 1982, 166–206.

²⁷⁸ FÖLDÉNYI 1977, 187; MCINELLY 2003, 18; N. KOVÁCS 2007, 23.

re.”²⁷⁹ Urs Bitterli írja, hogy a civilizált ember már az ókortól kezdődően idegenkedik az olyan embertől, aki kizárólag az elemi szükségletek kielégítésének él. Ekként az ázsiai, afrikai vagy amerikai őslakosokat elítélő minősítések, az egyoldalú, alapvetően sztereotip karakterű megítélések mindenkor ürügyet, erkölcsi alapot kínáltak az idegen, őslakos civilizációk meghódítására, gyarmatosítására.²⁸⁰ Amennyiben a „vadember” fenyegetést jelent a civilizáció rendjére nézve, e fenyegetés csakis a „vadak” leigázásával, elnyomásával, erőszakos civilizálásával szüntethető meg.²⁸¹ Az őslakosokhoz fűződő viszony az első találkozás óta ambivalens, az előítéletek, a kölcsönös meg nem értés, a bizalmatlanság, a félelem a kezdetek óta adott – az első „találkozás”, a lábnyom felfedezése Robinson számára is traumatikus tapasztalat, az emberi formát öltő „káoszt” jelképezi. Kevesek viszonyultak olyan megértően az őslakosokhoz, mint Montaigne. Az emberevő tupinamba indiánokról értekezve szokatlan rokonszenvről tesz tanúbizonyságot, gondolatmenetében azt próbálva hangsúlyozni, hogy igaztalan „barbárnak” minősíteni az őslakosokat, amikor az európaiakat (Montaigne a portugálokat említi) még az indiánokénál is brutálisabb, embertelenebb cselekedetek terhelik. Hatásukra a bennszülöttek még az emberevést is elhagyták, miután a kolonizálóktól jóval kegyetlenebb praktikákat, módszereket sajátítottak el az ellenség kínzására, elpusztítására. „Nevezhetjük tehát barbároknak őket az észszerűség szabályaihoz képest, de nem magunkhoz képest, akik mindennemű barbárságban túlte-
szünk rajtuk.”²⁸² Montaigne szerint az árulás, a hűtlenség, a zsarnokság és a kegyetlenség bűneire, ellentétben az emberevéssel, nincs mentség és bocsánat. Nem árt hangsúlyozni azonban, hogy a XVI. századi francia filozófuséhoz hasonló szemléleti távlat

²⁷⁹ *Uo.*, 19.

²⁸⁰ BITTERLI 1982, 166–167, 478–480; N. KOVÁCS 2008, 26–27; CLASTRES 2015, 36. A XVI–XIX. századi európai expanzió Ázsia, Amerika és Afrika őshonos társadalmaira gyakorolt átalakító hatása kétségbevonhatatlan, mindazonáltal Eric R. Wolf szerint az Európán kívüli „primitívnek”, „civilizálatlannak” minősített népek passzív elszenvedőként, áldozatként való kizárólagos megítélése revidéálásra szorul. Vö. WOLF 1995.

²⁸¹ BERTRAND 1995, 36.

²⁸² MONTAIGNE 2001, 272.

aligha fedezhető fel az őslakosokhoz fűződő általános magatartásban.

A nyugati civilizáció univerzalizmusa mintázta ehhez hasonlóan a „Kelethez” fűződő viszonyt is. Vizsgált korszakunk irodalmában az orientalizmus szinte kizárólagosan a miliő, a keleti vonatkozások, díszletek, manírok tekintetében mutatkozik meg, alkotóink nem törekszenek a keleti kultúrával kapcsolatos objektivitásra. Az orientalizmus gyakran reklámfogásként funkcionál, az esetleges keleti származás, eredet feltüntetésével, az orientalizmusban megbúvó lehetőségek (az idegen, a szokatlan, az ismeretlen, az egzotikus, a különleges) hatásfaktorként való alkalmazásával a közönség érdeklődését lehet felkelteni.²⁸³ Mindez a Kelethez fűződő felszínes tudást, magatartást szemlélteti, amely csak a külsőségekben realizálódik. Edward W. Said elmélete szerint (minthogy a Kelet és a Nyugat egymáshoz viszonyított fogalmak, voltaképp csak az emberi elmében létrehozott korrelatív képzetek) a Keletről, a keleti népekről való tudás a nyugati gondolkodásban mesterségesen előállított, a dichotómia jegyében („Mi” – „Ők”) elgondolt mítosz, ennél fogva ítélkező, lekezelő, sztereotip, elfogult, azonkívül az etnikai, nyelvi, kulturális, vallási különbözőségek ignorálásával alaptalanul egyneműsít. Mivel a keletiek megítélése mindenkor a nyugati perspektíván keresztül történt, a keletiek rendszerint alulmaradtak, jó esetben egyszerű egzotikumként nyilvánultak meg.²⁸⁴

Mivel Péntek alárendelt pozícióban marad („példás vademberként” sohasem teszi kétely tárgyává Robinson vezérszerepét), a *Robinson Crusoe* idegenségtapasztalata archaikus minőségű, egyenrangúságról szó sincs. Robinson a „közös emberség” megszüntetésével, Péntek alárendelt státuszának véglegesítésével, individualitásának, nyelvének, kultúrájának kitorlásával óhatatlanul dehumanizál, miközben az edukáció gyakorlatával humanizálni szeretné. „Mivel Defoe nem keretezi metarefektív eszközökkel e folyamatot, hiszen maga is osztja kora meggyőződését a »néger« alsóbbrendűségéről (akiket, következésképp, »humanizálni« kell), az egyszeri olvasó öntudatlanul az egyes szám első

²⁸³ STAUD 1999, 42.

²⁸⁴ Vö. SAID 2000; HUNTINGTON 2015, 32–35.

személyű elbeszélővel azonosul, s mindvégig hisz a gyarmatosító Robinson »jobbító«, s egyben »jó« szándékában.”²⁸⁵ Ekként a névadás gesztusa is az identitás totális felszámolásának részeként értelmezhető, hiszen a Péntek nem személynév, hanem a megsza-
badítás napjának mementója, amely végleg az alárendeltségbe kerülést konnotálja a vadember számára.²⁸⁶ Kapcsolatuk hierar-
chikus kvalitásait, főszereplőnk eurocentrikus szemléletét tekintve a modern értelmezések már nem pozitív hőst látnak Robinson-
ban, sőt jellemzően deheroizálják. „A posztmodern kor kritikussai az önző és kevés empátiával rendelkező gyarmatosítót látják benne, akit szigorúan haszonelvű, pragmatista gondolkodása megakadályoz abban, hogy igazán testvérének lássa a bennszü-
löttet, vagy hogy felismerje a természet szépségeit.”²⁸⁷ Ehhez ké-
pest Péntek egyértelműen a posztkolonialista megközelítések „hőisévé” válik.

2.3. „IMPORTÁLT” IDEGENSÉG (EXKURZUS)

Az idegenségtapasztalat, az egzotikus kultúrákkal, népekkel kap-
csolatos tudáskészlet értelemszerűen a művészetek és az irodalom
területére is behatolt, egyrésztől spektákulumként, a szórakozta-
tás egyik lehetséges, nóvumként ható eszközeként, másrésztől az
európai civilizáció anomáliáira adható kritika lehetőségeként
(például a „nemes vadember” toposzán keresztül). Legyen szó
afrikai, amerikai őslakosokról vagy csendes-óceáni szigetlakókról,
az idegen kultúrát képviselő embert az alapvető antropológiai
jelenségnek megfelelően mindenkor kíváncsiság övezte, az Euró-
pába „importált” idegenség elsősorban felszínes látványosságként,
szórakoztató kuriózumként jelent meg az európai szemlélő tekin-
tete előtt (nem volt érdekelt a másik kultúra megismerésében –
amennyiben asszimiláció történt, mindig az idegen idomult az
európaiakhoz). Mindez a civilizált világ egyértelmű felsőbbrendű-

²⁸⁵ TIMÁR 2019, 8.

²⁸⁶ Vö. MCINELLY 2003, 16.

²⁸⁷ PÁL 2012, 491.

ségét demonstrálta, egyszersmind kiszolgálta az egzotikum iránti szenzációéhséget, konstans érdeklődést.²⁸⁸

Magyarországon az egzotikumot érintő diskurzusban lényegbeli eltérések tapasztalhatók a nyugat-európaihoz képest, hiszen nálunk az idegenségtapasztalatot nem táplálhatta a gyarmatbirodalmakéhoz hasonlatos empirikus élményanyag, közvetlen impulzus. „Ha a magyar közvélemény – például útleírások, vadászkalandok, metszetek, majd a XIX. század végétől fotográfiák nyomán – rendszerint portugál, spanyol, holland, aztán főként angol, francia és német gyarmatokról származó víziókban, képekben ismerkedett is a világ egzotikusságával, ez a szembesülés nem tartalmazta az expanzióban való közvetlen részesedést. Felfedezőink, utazóink részesei voltak az egyetemes tudás bővítésének, a hatalmi erőterben mozogtak, így a korszak gyermekeiként ők is osztoztak egy paradigmában, ám nem a fősodor katonáiként törtek előre az ismeretlen népek, kultúrák meghódítására.”²⁸⁹ Magyarországon a globális kolonizációból való kimaradás okán az idegenség, az egzotikum csakis közvetve vált elérhetővé, nyelvi, kulturális, mediális transzfereken keresztül. Korszakunkban az egzotikus népcsoportokat, idegen kultúrákat tematizáló közlemények (néhány tudományos igényű, leíró típusú feldolgozást leszámítva) a távoli népeket egybehangzóan sztereotipikus, előítéletektől hemzseggő megközelítésben, kuriózumként tárgyalták.²⁹⁰

Mindazonáltal az idegen ember ideáltipikus, a társadalmi konvencióktól érintetlen, egzisztenciális szabadságot reprezentáló eszményképe (mint nem létező, hipotetikus gondolati modell)²⁹¹ a kulturális hegemoniával kapcsolatos kételyek kifejezésében, a társadalom indirekt bírálatában is funkcionális szerepbe került. Már Montaigne tupinambái értetlenkedve szemléltek az Európában tapasztalható mérhetetlen társadalmi egyenlőtlenséget (aminek hangot is adtak): hogyan képesek egyesek fényűző luxuskörülmények között élni, miközben embertársaik földönfutóként nyomorognak (Montaigne a társadalmi egyenlőtlenség tekinteté-

²⁸⁸ BITTERLI 1982, 235; N. KOVÁCS 2008, 24, 32.

²⁸⁹ FEJŐS 2008, 11.

²⁹⁰ Vö. MIKOS 2004, 174–175.

²⁹¹ BITTERLI 1982, 364–365.

ben Rousseau téziseit előlegezi). „Az idegennel »mesélni« lehetett egyrészt az európai kultúra és civilizáció magasabbrendűségéről, másrészt »története« a saját társadalomból való elvágyódás és egyfajta társadalomkritika megfogalmazására is plasztikus lehetőséget kínált.”²⁹² Fontos kísérlet e tekintetben Montesquieu levélegénye, a *Perzsa levelek*, amelyben a kortárs francia értékrend, kultúra, társadalom bemutatására kerül sor két perzsa utazó levezetésén keresztül. Montesquieu perzsái (egyszersmind szócsövei) előítéletektől, elfogultságoktól mentesen számolhatnak be a korabeli művelt értelmiség érdeklődését képező tárgyról, témákról, miáltal – az „outsiderséget” imitáló nézőszög révén – az olvasóközönség rácsodálkozhat saját társadalmának idegenségére, anomáliáira.²⁹³ A „nemes vadember”, a (rousseau-i) „természetes ember” vagy a (voltaire-i) „vadember” mint a civilizáció destruktív hatásaitól mentes, erkölcsileg makulátlan figura, s mint ideális (csak elméleti síkon realizálódó) magatartáslehetőség egyaránt működhet a társadalombírálat eszközeként. Minuciózus elkülönítésük problematikus, e képzetek minduntalan egymásba montírozódnak, határaik elmosódnak.²⁹⁴

Érdemes röviden elidőznünk a karakternél, amelynek különböző manifesztációi a korabeli magyar irodalmat sem hagyták érintetlenül. Nyilvánvalóan nincs lehetőség minden vonatkozó szépirodalmi alkotás bevonására, inkább azokat a variációkat igyekszünk megmutatni, amelyek elmozdulást jelentenek az ideáltipikus alakhoz képest, miközben őrzik eredeti eszmeiségét. Bessenyei *Der Amerikaner*²⁹⁵ című korai prózai művében a „vadember” képze a vallási (in)tolerancia kontextusában nyer értel-

²⁹² N. KOVÁCS 2008, 28.

²⁹³ Vö. FERENCZI 1993.

²⁹⁴ Vö. KÖPECZI 1979; BITTERLI 1982, 535–541; STAUD 1999, 13.

²⁹⁵ BESSENYEI 1991, 67–87. Magyar nyelvű változata Kazinczy fordításából ismert: KAZINCZY 2009b, 9–33. Vö. PENKE 2008, 67–68. Kirakades személyében már határozottabb kontúrokat ölt a társadalombíráló funkció, „olyannyira, hogy előtérbe kerülése erősen szatirikus jelleget kölcsönöz az emberi társadalom bemutatásának: a jelenségeket a narrátor először ugyanis Kirakades nézőpontjával azonosulva, azaz egyszerű természeti jelenségekhez hasonlított értelmetlenségekként mutatja be, s csak utána adja meg a saját kulturális viszonyrendszerünkben elfoglalt helyüket. Bessenyei ezen a ponton a vadember nézőpontját erőteljes és jogos civilizációkritikaként kezeli.” SZILÁGYI 2020b, 65.

met, amennyiben a napimádó amerikai őslakosok és a muszlimok elvi konfliktusára a vallási fanatizmusra adott reflexióként tekintünk. Dogmáktól, társadalmi, felekezeti, kulturális behatásoktól mentes gondolkodásuk lehetőséget kínál a normák axiomatikus igazságaival szembeni kételyek megfogalmazására, az ellentmondások, következetlenségek felmutatására. Amikor az érintetlen természeti állapotból származó emberek, Podocz és fia, Kazimir a törökök közé kerülnek, az erőszakos térítés ellenére sem képesek változtatni belső meggyőződésükön, idegenkedve szemlélik a törökök vakbuzgóságát, erkölcstelen, kegyetlen életvitelét. Miután egyikük gondolkodását sem képes áthatni Mohamed hite, a törökök agresszióhoz folyamodnak, de eredménytelenül; Podocz és Kazimir a többi amerikai őslakos segítségével megszabadul, végül egy trinitárius szerzetes tanításának köszönhetően felveszik a kereszténységet (amely pontosan a tolerancia miatt válik vonzó „alternatívává” az idegenek számára).

Egészen más formában nyilvánul meg a figura Verseghynél, *Gróf Kaczajfalvi László, avagy a' természetes ember* című lafontaine-i mintát követő magyarításában. Története szerint az idős gróf, Kaczajfalvi János a sok szenvedés és csalódás után egy elhagyott, csendes völgybe költözik szolgájával és fiával, hogy az ifjú Lászlóból a társadalom hibáitól és előítéleteitől mentes természetes embert nevelhessen. A gyermek természetben nevelkedett, bűnöktől és káros gondolatoktól mentes szelleme és ártatlansága akkor kerül válságba, amikor húszesztendősen korában kilép a zárt világból, és az addig ismeretlen külvilág iránt kezd érdeklődni, szerelembe esik, bevezetik a társaságba, ahol eleinte nevetség tárgyává válik naivitása, szokatlan gondolkodása és nemes szíve miatt. László idővel több leányt is kitüntet szerelmével, ami elkerülhetetlen konfliktusokhoz vezet, mivel ösztöneitől, érzékeitől vezéreltetve nem tudja, hogy a társadalomban élő embernek meg kell válogatnia érzelme kifejezésének eszközeit és módjait. Megpróbáltatásai után útra kel, végül Indiába érkezik, ahol egy pária leányának oldalán találja meg a boldogságot.²⁹⁶ Tanulságos lehet utalnunk rá, hogy a „természetes nevelés” elméletének belső fe-

²⁹⁶ Vö. CSÁSZÁR 1900, 422–424; CSÁSZÁR 1903, 296–297; GYÖRGY 1941, 376–377.

szültségeit már Rousseau is érzékelte, habár az *Émile* szövegében nem explikálta. „Tudta – írja Kelemen János –, hogy az ember csak a társadalomban, a társadalom által ember, hogy a racionális ész csak a társadalmi ember sajátja, s hogy következésképpen a tudat is eredendően társadalmi.”²⁹⁷ Rousseau szocializációs elmélete egy paradoxonra épül: arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan szocializálódhat a gyermek a társadalom ellenére, de amint kimondatlanul érzékelteti, Émile a társadalmon kívül is csak társadalmi lényként nevelkedhet.²⁹⁸ Miután Émile kilép a társadalomba, keserű tapasztalatokban, szenvedésben, boldogtalanságban van része, következésképpen az egyéni, társadalmon kívüli szocializáció, egészében véve a „természetes nevelés” nem megvalósítható.²⁹⁹ Miközben Lászlóban feltalálhatók a „természetes ember” elsődleges implikációi, karaktere mögött felsejlik a társadalom hibáitól mentes neveltetés absztrakcióként és lehetetlenségként való megítélése is. Ennek felismerése már akkor megtörténik, amikor az öreg gróf elhatározásra jut: „Meg nem gondolta ő, hogy az embernek természetéhez tartozik a ’tökéletesedésre való hajlandóság, és ama’ sorsának jobbítására késztető ösztön, melly őtet az oktan állatoktól megkülömbözteti, és hogy erre való nézve az emberi nemzet soha az úgy nevezett pusztá természetes állapotban nem élhetett, sem eggyügyű gyermekkorában örökké meg nem maradhatott.”³⁰⁰ Vagyis a tökéletesedésre való késztetés nem elégíthető ki, csakis a társadalom közegében. Verseghy „természetes embere” szükségszerűen kilép az eszményi(nek képzelt) környezetből, nála a tökéletesedés az emberi kapcsolatokban, a szerelemben csúcsosodik ki, már nem a társadalombírálatban, hanem a természetes nevelés cáfolatában (a cáfolás lehetőségében) kap szerepet.

Amikor a „nemes vadember” feltűnik a kelet-közép-európai térségben, specifikus alakváltozatot kap, alkalmazkodik a lokális társadalmi viszonyokhoz, igazodik a paraszti egyszerűséget, élet- és gondolkodásmódot a természetesség egyik idealizált állapota-

²⁹⁷ KELEMEN 1976, 529.

²⁹⁸ *Uo.*, 530.

²⁹⁹ *Uo.*, 532.

³⁰⁰ VERSEGHY 2018, 117.

ként dicsérő elképzelésekhez (ami ugyancsak Rousseau-tól, a filozófus parasztkultuszából eredeztethető). Jóllehet a paraszt esetében nem beszélhetünk etnikai különbözőségről, társadalmi-kulturális vonatkozásban mégiscsak kívülállónak, idegennek tekinthető, akit együgyű, józan gondolkodása, gondoskodása tesz vonzóvá. E gondolatban a parasztság olyan, „a világpiac és a nemzeti hagyományokat eltörlő kozmopolita kultúra hatáskörein eddig többé-kevésbé kívülrekedt” társadalmi rétegeként definiálódik, amely erényt kovácsol elzárkózásából, elmaradottságából.³⁰¹ A nemes paraszt idealizált képe feltűnik Verseyhy *Almarék, erdélyi herceg* című prózafordításában, amelyben az idős Kovár önzetlen gondoskodásának köszönhetően épül fel Almarék a törökök ellen vívott csatában szerzett sérüléseiből. Később a megpróbáltatásoktól szenvedő Elizának, a herceg jegyesének is a segítségére siet, „hiszen Kovárnak elég volt tudni, hogy egy szenvedő ember segedelem nélkül szűkölködik, ’s azonnal eltökéllette magában, hogy szenvedésétől kész akarattal megmenti”.³⁰² Kovár altruista viselkedése egy eszményi magatartásmintát, életszemléletet és -módot reprezentál, amelyben a társadalomtól elzárt, provinciális (falusi) világ jelenti az érintetlen természeti állapotot.³⁰³

2.4. SZÖVEGHATÁROK

A *Robinson Crusoe* irodalomtörténeti szempontból műfajteremtő szöveg. Népszerűsége, gyors európai térhódítása a tömegesen publikált fordításokon és a nagyszámú adaptáción keresztül egy szuverén szövegtípus, az ún. *robinzonád* kialakulását eredményezte. Korán virágzásnak indult. „Ennek oka az, hogy a kora kapitalizmusban a Robinson-téma feloldotta a kapitalizmus gazdasági fejlődése és politikai embertelensége közötti ellentmondást: a társadalmon kívüli kaland világában apologetizálta a polgári társadalmat, olyan módon, hogy a szigetre vetődő ember miniatűr

³⁰¹ LUDASSY 1992, 47.

³⁰² VERSEGHY 2018, 434.

³⁰³ Vö. KÖPECZI 1979, 81–85.

világot rendez be magának.”³⁰⁴ Alapszerkezete szerint a robinzonád utazó főhőse lakatlan szigetre vagy más, a civilizációtól elzárt helyre kerülve egzisztenciális viszontagságok közt teremti meg életkörülményeit, amiről általában egyes szám első személyű elbeszélésben közvetít. Miközben a műfaj reprezentánsai nagy számban jelentek meg szerte Európában (nyelvi, tematikus szempontból egyaránt heterogén szövegtörzset alkotva), a kései robinzonád korábban publikált robinzonádokból nyert inspirációt, emelt át részleteket.³⁰⁵ Gyakori ismétlődésük idővel a tematika elsekélyesedéséhez, a polgári-puritan életvezetést közvetítő morális kontextus felhígulásához, jelentőségvesztéséhez vezetett, habár a lakatlan sziget motívumát (allegóriaként vagy parabola-ként) megőrizte mind a kalandirodalom, mind a gyermek- és ifjúsági irodalom.³⁰⁶

Defoe alapszövege az oktató célzatú, épületes, erkölcsi, vallási irodalom és az elvilágiasodó, profán irodalom kereszttetszetében helyezkedik el. Egykorú sikerét, Hauser Arnold szerint, az anglikán papság világi irodalmat propagáló gyakorlata is elősegítette: „az újabb irodalomszociológia legfontosabb eredményei közé tartozik, hogy feltárta a protestáns papságnak a világi irodalom terjesztésében és az új olvasóközönség kialakításában játszott jelentős szerepét. A szószékről folyó propaganda híján Defoe és Richardson regényei aligha tehettek volna szert olyan népszerűségre, amilyenre szert tettek.”³⁰⁷ Kétosztatúságából adódóan valamilyeni adaptációban egy alapvető dualitás figyelhető meg; variánstól függ, hogy a két aspektus közül melyik kerül előtérbe, melyik dominál az adott robinzonádban. Egyfelől az ideologikus céltételezésnek megfelelőan a didaktikai, a nevelő-tanító funkció érvényesül (ami a gyermek- és ifjúsági irodalomhoz való közelítésben kap jelentőséget), másfelől a kalandokra fókuszáló átdolgozások-

³⁰⁴ KIRÁLY 1991, 25.

³⁰⁵ Vö. MAGRIS 2009.

³⁰⁶ Vö. KIRÁLY 1991, 25–26.

³⁰⁷ HAUSER 1980, 39. Hasonló momentumra hivatkozik a Mindenés Gyűjtemény egyik korabeli cikke: „Mikor a’ híres Richardson, Pamélát és Grandissont ki nyomtattatta, még a’ Papi-székből is javasolták az Ánglus Papok azoknak olvasásokat, kivált az Aszszonyi-nemnek.” Mindenés Gyűjtemény, 2(1789)/12, 187.

ban a szórakoztatás. Mindazonáltal a szövegtípus nem korlátozható csupán két tradícióra, műfaji határai képlékenyek, az utópia, a fantasztikus útleírás, valamint a pikareszk hagyománya felé egyaránt gravitál.³⁰⁸ Hősét, a pikarót,³⁰⁹ az elbeszéléstechnikát, a tér- és időszerkezet kezelését tekintve a pikareszk lényegi hasonlóságokat mutat a robinzonád alapkarakterével, mely a különböző műfaji minták kontaminálódását, a határok elmosódását teszi láthatóvá. Magyarországi vonatkozásban a korabeli prózairodalomban nem vagy alig különíthető el önálló pikareszk szövegtradíció, a pikareszk paradigmát követő művek feloldódnak a tág kalandirodalomban, nem hoznak létre egységes szövegkorpuszt, a pikareszk elemek idomulnak a domináns szövegtípusokhoz, a heroikus románokhoz vagy a robinzonádokhoz.³¹⁰ Ekként Labádi Gergely pikareszk példái, *A' Világnak Három Részeiben Bújdosó, avagy Egy Spanyol viszontagságai* című szöveg (a *Rózsa Szín Gyűjtemény* harmadik kötete), Szentiványi László *Róbert Péter született ánglus' Élete, és különös Történetei* című robinzonádfordítása,³¹¹ valamint a *Német Máté koma* című (sokáig kéziratban maradt) regényfordítás is határesetek.

Amikor a robinzonád eléri hazánkat, a szövegtípus már szuverén életet él, így a korai, a XVIII. század első harmadában feltálalható nyomok konkretizálása problematikus, hiszen nem tudni, melyik reprezentáns jelenlétéről van szó. Dobai Székely Sámuel, a történeti forrás- és érme gyűjtő tevékenységéről nevezetes tudós katonatiszt 1737. évi kalendáriumának egyik augusztusi bejegyzésében három kötet kölcsönadásáról ír, ezek között szerepel a *Robinson Crusoe* is (Fallenbühl Zoltán szerint az első hazai említés-

³⁰⁸ BITTERLI 1982, 521–526.

³⁰⁹ „A hős a társadalomban félig kívülállónak számít, rendre konfliktusba kerül az őt körülvevő világgal, e konfliktusokban különféle szerepeket ölt magára, hogy felülkerekedjen, boldoguljon, vagy legalább túléljen – ám mindig reflektál e szerepekre, a hozzájuk kapcsolt attitűdökre, a társadalmi értékekre.” LABÁDI 2016a, 180.

³¹⁰ *Uo.*, 183–188.

³¹¹ Szentiványi László Otto Bernhard Verdion nyomán készült fordítása vélhetően a népszerű robinzonádok közé tartozott, rövid időn belül egy második kiadást (1806) és egy folytatást (1802) is megélt *Róbert Péter született Ánglusnak egy lakatlan Szigetben tett második Utazása* címen.

ről van szó). Pontosan nem tudható, hogy az adaptációk, fordítások hatalmas korpuszából melyik kiadást birtokolta Dobai Székely Sámuel, mindazonáltal a birtoklás, a kölcsönzés, az olvasás ténye sokatmondó a szöveg magyarországi befogadástörténetére nézve, amiből kitűnik, milyen dinamikus a jelentős könyvsikerek európai térhódítása.³¹² Sréter Miklós 1818. január 17-i (ortográfiai hibáktól hemzseggő) levelében a vidéki időtöltés kontextusában kerül elő Robinson neve, amit Kozocsa Sándor tévesen az első említésként regisztrál: „Mink Isten kegyelméből Nagy Rakóra szerentsésen el érkeztünk, és vissza is jötünk. Ottan igen jó vig időnk volt, három hétig mulatunk Rakón, Napal repetáltunk, vagy pedig Turoczy egy igen derék Úr egy Robinzon nevű könyfből beszélgetet a melly nekünk igen teczet vagy pedig a közel való Falura szánkázni mentünk.” Szabó T. Attila kiegészítése vita tárgyává teszi az elsőség kérdését, utalva rá, hogy nem tudni, Defoe eredeti alkotására vagy a robinzonádok egyik reprezentánsára vonatkozik-e Sréter Miklós említése.³¹³

Párhuzamosan egy speciális szövegcsoport is formálta a magyarországi recepciót, a Jelky András bajai szabólegény életét, utazásait feldolgozó kiadványok köre. Miután bécsi,³¹⁴ prágai,³¹⁵ később budai és pozsonyi kiadóktól³¹⁶ számos német nyelvű kötet tematizálta a kalandokat (önállóan vagy más érdekes históriák, anekdoták közé szerkesztve), a XVIII. század utolsó évtizedében végül magyar fordításban is publikálták az egyik német változatot, Sándor István tolmácsolásában.³¹⁷ Sándor István fordításának címdala, a korabeli prózakötetek konvencionális címadási gyakorlatát követve egyszersmind tartalom-összefoglalóként is funkcionál, szerencsétlen eseteket, hajótöréseket, raboskodásokat, veszedelmeket kínálva a potenciális olvasókörnek. Habár önálló kiadványról van szó, a korabeli románok korpuszához csupán érintőlegesen kapcsolható huszonkilenc oldalas szöveg jószerével

³¹² FALLENBÜHL 1976.

³¹³ KOZOCSA 1932; SZABÓ 1939.

³¹⁴ *Geschichte* 1779.

³¹⁵ *Wunderbare Reise-Geschichte* 1779.

³¹⁶ *Geschichte* 1784.

³¹⁷ SÁNDOR 1791. Vö. BEÖTHY 1887, 195–196.

egy tartalmas összefoglalás, történetkivonat benyomását kelti. A vonatkozó szövegek alapvető fikcionáltságát a közelmúltban Pusztai Gábor taglalta holland levéltári források bevonásával, a szabólegény életeseményeinek pontosításával, hangsúlyozva, hogy a kalandelemek egy része vélhetően robinzonádokból átemelt cselekménymozzanat. Ahol a valóságos eseményektől eltérő epizódok olvashatók (tengeri viszontagságok, konfliktus a török kalózokkal, rabszolgaság Afrikában, szökés a fogságból), rendszerint a robinsoni sémák adaptálása fedezhető fel, ami értelemszerűen a robinzonádok (utólag, Hevesi Lajos népszerű átdolgozását³¹⁸ követően a gyermek- és ifjúsági irodalom) hatáskörébe utalta a szabólegény történetével foglalkozó műveket.³¹⁹

Defoe (fő)művét tekintve, mint a magyarországi népszerű szépprózai szövegek esetében rendszerint, először az átdolgozások kerültek publikálásra. A robinzonád elemi dualitása a magyar adaptációk, fordítások esetében is jól kitapintható.³²⁰ Míg a morális, pedagógiai vonatkozású exemplumra (három fordításban) az *Ifjabbik Robinzon*,³²¹ az egzotikumot mintázó kalandhistóriára Székér Joachim alkotása, a *Magyar Robinzon*³²² szolgál példaként.

2.5. „BILDUNGSROMAN” PIETISTA ETIKÁVAL

Mindaz, amit a *Robinson Crusoe* morális távlatával, didaktikai céltételezésével, a főszereplő munkálkodásával, megigazulásával kapcsolatban írtunk, a német változatokban egy providenciális kontextusban kerül felerősítésre. Az edukatív vonatkozásokra koncentráló feldolgozások korpuszában kétségkívül Joachim Heinrich Campe *Robinson der Jüngere* című átdolgozása a legismertebb, 1779–80-ból. Campe hazai fogadtatását a műveiből készült fordítások, magyarítások jelzik, a *Robinson der Jüngere* három fordításán kívül a *Sittenbüchlein für Kinder aus gesitteten Ständen*

³¹⁸ HEVESI 1872.

³¹⁹ PUSZTAI 2011; PUSZTAI 2014.

³²⁰ Vö. BEÖTHY 1887, 176–197; GYÖRGY 1941, 121–125.

³²¹ GELEI 1787; GYARMATHI 1794; [VAJDA] 1836.

³²² SZEKÉR 1808–1809.

(1777) *Erkölt-Könyvetske*³²³ címen, a *Die Entdeckung von Amerika* (1781) három fordításban,³²⁴ a *Theophron, oder Der erfahrene Ratgeber für die unerfahrene Jugend* (1783) *Theophron vagy a' Tapasztalt Tanácsadó a' tapasztalatlan ifjúság hasznára*³²⁵ címen, a *Kleine Kinderbibliothek* (1786–1792) *Gyermekek' és Ifjak' Bibliotekája*³²⁶ címen, míg a *Sammlung interessanter und zweckmässig abgefasster Reisebeschreibungen für die Jugend* (1785–1793) *A' jelesebb Utazások Gyűjteménye*³²⁷ címen jelent meg magyar nyelven.

Robinson tehát a campe-i változatban érkezik meg Magyarországra, elsőként Gelei József tolmácsolásában.³²⁸ Campe nagy sikerű³²⁹ átdolgozása, az alpmű didaktikus olvasatát (fel)erősítő változat további magyar fordítások közreadását eredményezte, Gelei után Gyarmathi Sámuelét,³³⁰ néhány évtized múltán pedig Vajda Péterét. Szerkezetét tekintve alapvető strukturális eltérés tapasztalható az angol eredetihez képest, az alapszituáció szerint egy édesapa mesél részleteket esténként a gyermekeinek Robinson történetéből, mely konkrét poétikai funkciót lát el: a fragmentált elbeszélésstruktúrában bármikor megszakítható, folytatható a történetmesélés. Következésképpen a robinsoni önnarráció egyes szám harmadik személyű, a frontális oktatást imitáló elbeszélésformára vált, amit rendre megszakítanak a gyermekek reflexiói, kommentárjai, kérdései. Már a *Der Amerikaner* esetében látható-

³²³ FÖLDI 1789.

³²⁴ [GYARMATHI] 1793; [NASZÁLYI] 1817; PEREGRINY 1836.

³²⁵ DAPSY 1804. A munkát Andrád Sámuel is átültette magyar nyelvre, az *Atyai tanács leányom számára: Theophronomhoz mérsékelt munka: Ajánlatott a felsejűlt ifjú fejeirnépeknek Campe Ioáchim Henrik által* című fordítása azonban kéziratban maradt. Vö. GOLYÁN 2022, 640.

³²⁶ KIS 1805.

³²⁷ DOBOSY 1819–1821.

³²⁸ A fordításról Kazinczy publikált kritikát a Magyar Museumban. DEBRECZENI 2004, 41–42.

³²⁹ A XIX. század végéig közel százhusz kiadást élt meg, francia, angol, spanyol, olasz, holland, lengyel, dán, svéd, lett, török és más nyelvű fordításokban egyaránt.

³³⁰ Gyarmathi gyakorlatilag reprodukciót készít Gelei fordításáról, kiadványa nem más, mint az eredeti szöveg szó szerinti másolata, saját neve alatt történő újraközlése. Vö. BEÖTHY 1887, 180; VÁRÓ 1913; BENKŐ 1958. Gyarmathi „fordításának” egy második kiadása is ismert: GYARMATHI 1830.

vá vált, hogy a gyermek Kazimir kendőzetlen reakciói spontán, naiv gondolkodásából fakadtak, ezáltal vált Podocz romlatlan szemléletének, nyers őszinteségének komplementerévé.³³¹ A gyermeki gondolkodás spontaneitásán keresztül a keresztkérdések, közbeszólások (egyszersmind visszacsatolások) lehetőséget biztosítanak a különböző informatív adalékok, praktikus ismeretek közvetítésére a hallgatóság, közvetve pedig a potenciális olvasó fiatalság felé. Szó esik a gyermekek alkoholfogyasztásának negatív következményeiről, az apály-dagály jelenségről, a korabeli pénznemekről, a naptárkészítésről, az állatok megölésének, elfogyasztásának etikai kérdéseiről, a hús tartósításáról, a gyümölcs-faoltásról, a vulkanikus tevékenységről, a bőrkikészítésről, az egzotikus növényvilágról, a bányászatról, a társadalmi hierarchiáról, az emberi tudatlanság és a babona kapcsolatáról, a tengeren való tájékozódásról, a rabszolgaságról, a vallási türelemről, a temetkezés egészségügyi vonatkozásairól – mindezek részletezése a pedagógiai funkciónak megfelelően az ismeretközlésben, a tudásátadásban nyeri el rendeltetését, azonképpen a mese rendszeres félbeszakítása türelemre, önmegtartóztatásra, az indulatok megzabolázására okít. Főszereplőnk gondolkodásának, életvitelének ábrázolását szintén átszínezi a didaxis különböző formái, gyakran túlságosan explicit módon, már-már konkrét felhívást megszólaltatva (amikor Robinson ráeszmél elmaradására a gyakorlati mesterségek terén, nem kárhoztathat mást, mint saját fiatalkori léhaságát).

A befogadóközönségnek szánt üzenetként a hallgatóság konszenzusra jut a tekintetben, hogy Robinson viszontagságainak oka a szülői tilalom figyelmen kívül hagyása, a gyermeki engedetlenség, amire a főszereplő csak későn, a szigeten ébred rá. Robinson felismeri, hogy kilátástalan helyzete jogos büntetés az engedetlenség vétkére, a *status quo* felborítása nem hagyható retorzió nélkül. Életben maradásáért kizárólag az isteni gondviselésnek mondhat köszönetet, szerencsétlensége, amely túlélésén keresztül egyszersmind az Istenhez való odaforduláshoz, a megigazuláshoz vezető út kezdete, az isteni mindenhatóság, a gondviselés rendelése

³³¹ PENKE 2008, 68.

szerint történt, ezért penitenciaként rendszeresíti az imádság, a bűnbánat, a hálaadás gyakorlatát. E kegyességi praxist tekintve a *Robinson Crusoe* eredeti tanítópéldázatának, morális eszméinek felhangosítása egy narrativizált pietista didaxist szólaltat meg, közvetlen formában. A német evangélikus egyházban kibontakozó vallási mozgalom, a pietizmus „a vallási élet individualizálására és bensőséggé tételére törekedve [...] a hangsúlyt a tiszta tanról a kegyes életre, a hitről a kegyességre (*pietas*), a megigazulásról a megszentelődésre és az »Istennel való bensőséges közösségre« helyezte”, a személyes *praxis pietatis* gyakorlatán keresztül a példaadó, szorgalmas életvitelt, az önvizsgálatot hirdette.³³² Megmenekülése után egyértelművé válik a következetes magaviselet gyümölcse, Robinson mintaértékű változása, hiszen hazatérését követően csakis a dolgoz, szorgalmas életvitelt, valamint a szülők iránti engedelmes magatartást (a *status quo* megőrzését) tekinti mértékadónak. Robinson tanulságos esete, (át)alakulása példázatként, életvezetési útmutatóként funkcionál a fiatalság számára, a munkálkodást (a mihaszna életformával szemben) egyenesen a jobb emberré válás lehetőségeként tételezve. Erkölcsi üzenete egyértelmű – aki aláveti magát az isteni rendnek, Isten akarátának, az jólétre, békére és megelégedettségre talál.³³³ Robinson „abszolút uralma” szintén a munka kontextusában válik értelmezhetővé, „uralkodóként” olyan törvényeket hoz, amelyek értelmében a közösség érdeke mindenkor elsőbbséget élvez a magánérdekkel szemben. Robinson számára a kis „kolónia” központosítása, produktivitásának megszervezése az elsődleges célkitűzés. Ugyan Robinson és Péntek kapcsolata kezdetben az eredeti történetvezetés szerint formálódik (a kannibálok fogságából kiszabadított vadember azonmód szolgaként viseltet megmentője iránt, azonban Robinson még sokáig kételkedik hűségében, gúzsba kötik előítéletei és félelme), a campe-i alakváltozat (legalább nevében) meghagy egy keveset a bennszülött identitásából, amikor Péntek Györgynek kereszteli.

Az alapmű edukatív aspektusainak kidomborítása (amely utóbb domináns értelmezési kereteket szab a szöveg olvasásának) óha-

³³² WALLMANN 2000, 13–18.

³³³ BERTRAND 1995, 35.

tatlanul a gyermekirodalom felé közelíti a szöveget. Általában igaz, hogy a „gyermek- és ifjúsági irodalom ragaszkodik ahhoz a morálhoz, amit a mesétől, mítosztól örökölt, s ami a fekete-fehér gyermeki gondolkodáshoz is illik”.³³⁴ Robinson „az erkölcsös ember, a magas színvonalon álló, erényt hirdető és erényt gyakorló ember. Az ember, a ki kivette a puszt szigetre is megőrzi emberi méltóságát, ki értelmével és eszével fölötte áll minden egyéb teremtetett lénynek, s hivatva van, hogy uralkodjék fölöttük. De emberi hivatása egyúttal ide emelni embertársait, a vadakat is. Emberszeretetet hirdet, s emberszeretettel nyeri meg Pénteket, s emeli föl magához, fejlesztve benne mindazt, a mi jó, a mi szép.”³³⁵ Morális tekintetben tehát főszereplőnk egyértelmű eszménykép, nemzedékről nemzedékre mindenki számára példaértékű emberideál. Kétségtelen, hogy az átdolgozások „megszüntetik az eredeti műalkotások autonómiáját, átformálják a nyelvüket, vagyis jó esetben egy új művet, rosszabb esetben az eredetit felidéző szöveget hoznak létre”,³³⁶ egyszersmind lehetővé teszik a gyermekolvasó számára a rég(ebb)i, nehezebb(ebb)en olvasható vagy túlságosan nagy terjedelmű művek megismerését.³³⁷ Miközben a *Robinson Crusoe* egyaránt része különböző kánonoknak,³³⁸ befogadását tekintve idővel végleg eltörlődik a gyermekirodalom felé, amit a szövegvilágban megszólaló didaxison túlmenően az irodalomoktatás módszertana is legitimál. Defoe nyilvánvalóan nem gyermekolvasókat vizionált, amikor közreadta művét, a későbbi adaptációk azonban – amelyek nem kalandirodalomként olvas(tat)ták – didaktikai vonatkozásait túlhangsúlyozták, a nevelés kontextusában interpretálva, funkcionális minőségében látva, instrumentumként alkalmazva a szöveget (magyarán a gyermekolvasók erkölcsi világképének alakítására készakarva sem találhatnának külön szövegművet, mint a moralizáló kalandtörténetet).

Az esztétikai értékű gyermek- és ifjúsági irodalom XIX. századi megszületése előtt a gyermekirodalom még egyértelműen a

³³⁴ KOMÁROMI 1999, 11.

³³⁵ WESZELY 1900, 626.

³³⁶ FENYŐ 2017, 84.

³³⁷ *Uo.*, 84–85.

³³⁸ BENCE 2010, 136.

pedagógia „szolgálóleányának”, értelemszerűen alacsony presztízsű irodalomnak minősült.³³⁹ Magában a fogalom értelmezésében is felfedezhető egyfajta kétarcúság, az egyik megközelítés a gyermek- és ifjúsági irodalmat a világirodalom és a nemzeti irodalom integráns részének tekinti, „a szövegek irodalom jellegére helyezi a hangsúlyt. Azaz az alkotások megformáltsága, nyelvi teljesítménye, vagy az elbeszélésmód és a történet építkezésének különlegességei mind-mind olyan élményt közvetítenek, amelynek köszönhetően a világot másként és másnak láthatjuk egy-egy szöveg befogadását követően.” Míg a másik értelmezés a gyermekirodalmat pragmatikai szempontból közelíti meg, ennél fogva pedagógiai hasznosíthatóságát emeli ki,³⁴⁰ eszerint „a gyerek- és ifjúsági művek az alkalmazott irodalom kategóriájába tartoznak. Olyan erkölcsi mintákat vagy elsajátítandó, hasznos ismereteket tartalmaznak, amely miatt inkább a pedagógia körébe tartozó szövegekként kellene tekintenünk rájuk.”³⁴¹ Közismert, hogy „a gyerekirodalom körébe nem csak a szerzők vagy a kiadók által a gyerekbefogadónak szánt művek tartoznak, hanem gyerekirodalomként olvasott felnőtt könyvek is”,³⁴² hogy a gyermek- és ifjúsági irodalom szövegvilágának egyik forrása olyan szövegek, amelyek a szerző szándékától függetlenül (vagy a szerző tudatával), eredeti formában vagy adaptációként válik a gyermekek olvasmányává.³⁴³ Számos példával élhetünk e jelenségre a világirodalomból és a magyar irodalomból egyaránt, melynek a *Robinson Crusoe* (szinte kizárólag csak adaptációkban) az egyik „legelevenebb és legéletképesebb”³⁴⁴ reprezentánsa. Robinson popularizálódása, gyermekirodalmi figurává válása már akkoriban megindul, amikor a gyermek- és ifjúsági irodalom még javarészt „expanzió” útján bővül, „birtokba vesz” műveket, ekként sajátítja ki Robinson mellett Don Quijótét, Gullivert, Münchhausent, Twist Olivért, Tom Sawyert, Bórharisnyát és másokat. Számos korabeli literátor

³³⁹ KOMÁROMI 1999, 20.

³⁴⁰ *Uo.*, 8–9.

³⁴¹ Vö. BARANYAI 2020, 83.

³⁴² HERMANN 2017, 26.

³⁴³ KOMÁROMI 1999, 12.

³⁴⁴ *Uo.*, 138.

véli úgy, hogy a nyugat-európai nemzetekhez hasonlóan a gyermekek kezébe magyar anyanyelvű olvasmányokat kell adni, mindazonáltal kevés számban találhatók olyan szövegek, melyeket a gyermekek olvasmányául lehetne választani. Fehér Katalin tanulmánya számba veszi a gyermekolvasók számára releváns műveket; köztük a *Robinson Crusoe* (adaptációival együtt) előkelő helyet foglal el.³⁴⁵ Már a XX. század első évében érkezik olyan megfigyelés, amely szerint a *Robinson Crusoe* kizárólag a fiatal-ságot képes megszólítani, a felnőtt olvasók figyelme végérvényesen elfordult tőle.³⁴⁶

2.6. KALANDIRODALOM HEROIKUS ORNAMENTIKÁVAL

Szekér Joachim kétkötetes műve Hartleben Konrád Adolf kiadásában jelent meg. Regényével közel egy időben Szekér három másik, egészen eltérő tematikával foglalkozó szöveget is publikált, a történeti *Magyarok' Eredete*, a hadtudományi *Hadi Tudomány* című munkákat, valamint a marengói csatával foglalkozó kiadványt, *Marengói tsata és az azt megelőző körülállások* címen, működése, életműve mégis kívül került az irodalomtörténet érdeklődésén.³⁴⁷ Erdemeit főként a *Magyar Robinson* eredetiségével kapcsolatban említik.³⁴⁸ Szekér az eredeti motívumok, toposzok, figurák felhasználásával, magyarországi vonatkozású személyekhez, területekhez, viszonyokhoz alkalmaztatásával gyakorlatilag újraalkotja az eredeti szöveget, a címválasztást tekintve egyértelműen deklarálva a szövegtípushoz, a létező irodalmi hagyományhoz való kapcsolódás szándékát. Robinson feltüntetése a címlapon, úgy, hogy a szövegben említés sincs róla, jelzésértékű arra nézve, hogy a robinzonádhöz való csatlakozás illetén kinyilatkoztatása elősegít(het)i a román észlelését, befogadását a magyarországi publikum körében (persze az kérdéses marad, hogy egyéni szerzői intencióról, vagy a kiadó által gyakorolt, a névben piaci potenciált

³⁴⁵ Vö. FEHÉR 2000.

³⁴⁶ WESZELY 1900, 624.

³⁴⁷ LUKÁCS 1977.

³⁴⁸ Vö. BEÖTHY 1887, 197.

feltételező nyomásról van-e szó). Szekér előbeszédében a szokásos klisék alkalmazásával a román rétegződését igyekszik felmutatni; miközben elsődleges olvasatban a szórakoztatásban érdekelt prózai fikció, olyan tudnivalókat közvetít – például az egzotikus vidékeken történő utazásokról, kalandokról, tengeri veszedelmekről, viszontagságokról, a karibi térség, Észak-Afrika vagy a Távol-Kelet idegen területeiről –, amelyekről a magyarországi befogadóközönségnek kevésbé lehet eleven tapasztalata, sőt jórészt csakis a könyveken keresztül részesülhetnek hasonló ismeretekben. Szekér végig következetes a tudáskészlet közvetítésében, a szereplői szólamokon keresztül számos geográfiai, társadalmi, történeti, politikai, művelődéstörténeti adalékot szolgáltat, részben a robinzonád didaktikus aspektusához is közelítve. Még a gyakori pontatlanságok sem eredményeznek diszkrepanciát, például a hatalmas távolságok érzékeltetésében az elbeszélő néha túlságosan nagyvonalúnak mutatkozik, a történet végére zavarba ejtően felgyorsítva az idő- és térbeli váltakozások dinamikáját.

Átdolgozásról (magyarításról) lévén szó, az eredeti robinsoni elemek egészen más cselekményszerkezet kiépítésében működnek közre. Ámbár az eredeti robinsoni szerkezet, alapvonásait tekintve kiépül a szöveg második felében, nem „vegytisztán” megvalósuló konstrukcióról van szó, hiszen szövegvilágát (ezáltal a robinzonád szerkezetét) átszínezik a heroikus románokból származó (megmaradó) történetszálak, motívumok. Érdeemes szó szerint idéznünk György Lajos tartalmi kivonatát a szüzséről. „Újvári kapitány és szolgája, Miskei, a karlovici háborúban Ibrahim basa fogságába kerül. Natália felé hajóztukban hajótörést szenvednek, csak Újvári és Miskei menekül meg szerencsésen. Változatos kalandok után a marokkói szultán udvarába jutnak s vezetői lesznek annak az expedíciónak, melyet a szultán indít tartományai megismerésére. Bejárják Algírt, Tripoliszt és Tuniszt. Az utóbbi helyen a bej leánya, Szifonella, szerelmes lesz Újváriba. Visszatérve Marokkóba, hősünk a szultán katonaságát a magyar huszárok mintájára képezi ki. A tuniszi bej is meghívja Újvárit a spahik kioktatására, de útközben hajótörést szenvednek s egy lakatlan szigeten tengetik életüket mindaddig, míg a bejtől felkeresésükre kiküldött hajó nyomukra nem talál. Tuniszban boldog időket tölt

Újvári Szifonellával. A török szultán azonban megtudja Újvári tartózkodási helyét s üldözőbe veszi. Szifonella vele szökik és szerencsés megmenekülés után egybekelnek, annál is inkább, mert közben kiderül, hogy Szifonella tulajdonképpen Horváth Bálint lippai kapitány leánya. Miskei is feleségül vesz egy szerencsen leányt s kereskedő lesz Triesztben.”³⁴⁹ Látható, hogyan módosulnak az eredeti robinsoni szerkezet arányai. Míg a szöveg kétharmadát a kalandok, utazások, viszontagságok, szerelmi bonyodalmak teszik ki, a lakatlan szigeten töltött időszak csak epizódként, narratív kitérőként szerepel, voltaképpen funkció nélkül, ennél fogva az időtartama sincs konkretizálva, csak megközelítőleg.³⁵⁰ Kezdetben az isteni gondviselésben bízva, a keresztényi magatartást, a munkálkodást preferálva reménykednek megmenekülésükben,³⁵¹ mindazonáltal a gondviselésben való hit nem jelenik meg olyan döntő alappozícióként, mint előző példánk esetében. György egyáltalán nem foglalkozik a *Magyar Robinson* egyik hangsúlyos változtatásával: a szigeten talált „vadember” nemet vált, egy fiatal leányt szabadítanak ki a kannibálok karmaiból, aki megkeresztelése után, Éva néven Miskei felesége lesz (György csak „szerencsen leányként” említi).

Szekér módosítása, a „vad leány” toposzának alkalmazása kísértetiesen emlékeztet egy Mikes Kelemen fordításából ismert történetre, a *Mulatságos napok*ból. Habár Mikes kéziratos próza-fordítása értelemszerűen nem gyakorolhatott hatást Szekér karakterformálására, a hasonlóság mégiscsak említésre méltó. Mikes Madeleine-Angélique de Gomez francia író *Journées amusantes* című többkötetes regényciklusából hat mozgalmas, kalandos his-

³⁴⁹ GYÖRGY 1941, 379.

³⁵⁰ „...azon pusztai szigeten, melyben tovább másfél esztendőnél sanyarogtam.” SZEKÉR 1808, 125.

³⁵¹ „...azért, mint okos, és pedig Keresztény emberek az Isteni végzések ellen se ne zúgolódjunk, se ne tusakodjunk; már kétszer az fölöttünk vigyázó Isteni erő csak nem tsodálatosan mentette ki a’ tenger hajjai közül életünket, azon Isteni erő eme kő sziklás pusztai szigetből is ki szabadíthat bennünket; most inkább arról gondolkodjunk hogy, ha már ide szám kivetett bennünket az üldöző szerentse, miképp tehetjük viselhetőbbé ezen számkivetésünket.” *Uo.*, 174.

tóriát választ ki,³⁵² amelyeket a keretelbeszélés szerint hat fiatal (Hilária, Julius, Constantia, Octavius, Victoria és Valérius) maguk szórakoztatására mesél egymásnak, hat napon keresztül. Utolsóként Cleodon története hangzik el (*A Cleodon históriája*),³⁵³ Hilária előadásában, a déltengeri helyszínekre kalauzoló robinzonád, a szövegtípus minden kötelező toposzát felmutatva (egzotikus környezet, hajószerencsétlenség, élet a lakatlan szigeten, idegenségtapasztalat, megmenekülés, hazatérés). Csakhogy a talált idegen (mivel leányról van szó) most nem az európai embernek alárendelt primitív „barbárként”, hanem a szerelem tárgyaként jelenik meg. Tudható, hogy a *Mulatságos napok* korpuszában elhangzó históriák a házasságra való felkészülés szolgálatában a férfi-nő kapcsolat lehetséges variációit szemléltetik egy-egy elbeszélésen keresztül.³⁵⁴ Cleodon és Félida, a „vad leány” szerelmének története egyrészt a koncepciót követő szövegegység integráns részeként egy lehetséges alternatívát reprezentál, másrészt azt a felfogást is láthatóvá teszi, amely hisz az őslakosok taníthatóságában, al-sóbbrendűségük megszüntethetőségében, integrálhatóságukban. Félida, a vadságban nevelkedő leány ugyan keresztény származású, ám születésétől fogva az őslakos közösségben él a civilizációtól elzárva, a kulturált világ morális normáit, viselkedésmintáit csak az „elemi kultúrtechnikák” alapvető műveletein keresztül,³⁵⁵ a nyelvi-kulturális művelődés folyamatában képes felismerni: „meg üsmervén érdemidet, a tanulásom arra is meg tanyitot, hogy meg üsmérjem magamot, azt is meg mutatta, hogy ami ártatlan volt a vad leányba, a vetkes lenne felidában, ezek a szók, szemérmetesség, és jo erkölcs, a melyeknek nem üsmértem erejeket, fel nyitották szeméimet, hogy meg lássam, mitsoda veszedelmes volna a szeretetnek adni magamot ilyen helyen mint e, mint hogy könyeb a meg esés, attol inkább tartok, de azal a szeretetem meg nem

³⁵² „A világot látott levélíró Mikes rodostói unalmában nosztalgiával lapozgatott a *Journées amusantes* novellisztikus históriáiban, amelyek különböző világ-részekben, Közép- és Távol-Keleten, az egyenlítő vidékein, Dél-Amerika, Ausztrália partjain, Indiában és az óceán ismeretlen szigetvilágán, az emberevők szigetén, Afrika északi partvidékén zajlanak.” HOPP 2002, 163–164.

³⁵³ MIKES 1970, 218–243. Vö. HOPP 2002, 179–182.

³⁵⁴ SZILÁGYI 2015, 234.

³⁵⁵ KERESZTES-SMID 2017, 55.

kissebedik”.³⁵⁶ Európaizálása, megmenekülésük és hazatérésük után, a megkeresztelésben kulminál. Eszerint a „vadember” (ese-tünkben „vad leány”) a kognitív kompetencia fejlesztését, a kulturális kiművelést célzó nevelő, tanító gyakorlat által kiemelhető a primitív állapotából, krisztianizálható, bevezethető az európai társadalomba (nőként pedig a tisztaság mintaképévé válhat).

Szekér történetében Éva karaktere Félida átalakulásához hasonló transzformáción megy keresztül, a szerteágazó probléma-komplexum centrumában elhelyezkedő figura lehetőségei azonban kihasználatlanul maradnak, noha az idegenségtapasztalat (nevelésben, krisztianizálásban, szerelemben történő) felszámol(ód)ását tekintve releváns megoldásokat kínálhatna, azonkívül a történetvégi fordulat, Éva váratlan betegsége és halála is (elbeszélői-szerreplői reflexiók nélkül) a karakter jelentéktelenségét, marginális státuszát szemlélteti. Miskei iránt táplált szerelme szintén másodlagos Szifonella és Újvári románcához képest, ami tulajdonképpen a heroikus román séma- és motívumkészlete szerint formálódik, kimerül a már ismert cselekményelemek reprodukálásában.

Szerelmük kibontakozását természetesen felekezeti, rangbéli különbségek nehezítik, Szifonella érzelmi kitárulkozásának csak a szemérem szab gátat,³⁵⁷ míg Újvári tisztában van vele, hogy egy török főmértóság leányánál aligha indulhat esélyes kérőként: „Fejedelemséged hogy nékem mint szegény idegennek és Kereszténynek Feleségem légyen, azt se az Attya akarattya, se a törvény helyben nem hagygya.”³⁵⁸ Szekér végeredményben Mészáros Ignác megoldását ismétli csaknem azonos formában, ti. kiderül, hogy Szifonella és fivére, Ben-Dolhodon magyar származású, az egykori lippai kapitány, Horváth Bálint gyermekei, akik születésüket követően kerültek a táborukat feldúló tuniszi katonák kezébe, azután a bejhez: „Ben-Dolhodon nem vólna természet szerént való fia a Tunisi Fejedelemnek, mindenik abban a’ vélekedésben vólt, hogy ez egy Sztiziliából származott ágyostól született légyen, minthogy ezt a’ Fejedelem úgy adta ki, holott ez Syphonellával együtt Magyar eredetű vólt. Midőn tudniillik a’ Magyar Király, és Török Császár

³⁵⁶ MIKES 1970, 237.

³⁵⁷ SZEKÉR 1809, 123.

³⁵⁸ *Uo.*, 125.

között szüntelen való háborgás volna Magyarországban, akkor került Ben-Dolhodon igen kised korában a' Tunisi Fejedelem kezébe.”³⁵⁹ A sorsfordító revelációt követően az eltérő társadalmi státusz mint hátráltató körülmény megszűnik,³⁶⁰ a valódi származás felfedése után a két szerelmes egybekelésének egyetlen fennmaradó kritériuma Szifonella megkeresztelkedése, ami hamar megvalósul.³⁶¹

Tekintetbe véve az ismétlődéselv működ(tet)ését, evidenciának tetszhet a motívum újbóli feltűnése, továbbhagyományozódása, hogy Pálffy Sámuel kései, de poétikai-retorikai szempontból a konvencionális mintázatok alkalmazásával a heroikus romántípus nyomán haladó szövegében ismét megjelenjen.³⁶² Mind a Tudományos Gyűjtemény,³⁶³ mind a Hazai 's Külföldi Tudósítások³⁶⁴ recenziése elismerésének ad hangot a románt illetően, külön érdemként említve a magyar történeti emlékezet számára kiemelt jelentőségű mohácsi csata integrálását, mindazonáltal a kortárs literátorok számára is egyértelmű, hogy a *Zomilla* elavult, archaikus poétikát követ.³⁶⁵ Szereplőinek megpróbáltatásai, az álruhában, álnéven való bolyongás, az identitáscsere, a származás problémái a közhírmert formában tűnnek fel, a meglévő készletből gyakorlatilag a heroikus román újraírása történik meg, így az előzményekhez képest az alapkaraktertől való eltérés, a magyar nemzeti vonatkozások bevonása sem tekinthető szuverén intenciónak.³⁶⁶

³⁵⁹ *Uo.*, 194.

³⁶⁰ „Nagyságos Kis-Aszszony egy Magyar Hadi Vezérnek a leánya egy Húszár Kapitányhoz jobban hozzá illik, mint sem egy Afrikai Fejedelemnek Kis-Aszszonya.” *Uo.*, 213.

³⁶¹ *Vö. MAY 1974*, 218.

³⁶² PÁLFFY 1824.

³⁶³ [X] 1825.

³⁶⁴ Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1825. augusztus 3., 79–80.

³⁶⁵ „Ha szép Zomillának azok varázsabb kecsői, melyeket Lassú kikürtölt, úgy engemet, noha örömet hódolok a' szépségnek, szép Zomilla soha imádójává hódítani nem fog. Ezek a' jó Urak erővel a' Kártigámok korába akarnának bennünket visszarántani.” Zádor György – Kazinczy Ferenchez, Világosvár, 1825. október 8. = KAZLEV, XIX/4537, 426. A románról legutóbb: VESZELY 2021.

³⁶⁶ A történet végére kiderül, hogy Achmet és Zomilla nem a szultán nevelt gyermekei, hanem (eredetileg Sándor és Juliánna néven) a magyar kapitány, a mohácsi csatában egykoron fogságba került, azóta Mechmet néven gyermekei után kutató Pánczél Györgvé. *Vö. HEINRICH 1901*, 794–797; *MAY 1974*, 219–220.

Szemléletes, hogy sem Szekérnél, sem Pálffyánál nem merül fel poétikai lehetőségként a kulturális heterogenitást reprezentáló személyek közti szerelemnek az idegenség szempontjából történő kibontakoztatása, a heroikus román sémarendszerét követve a különbözőség megszüntetése az elsődleges elvárás. Mindazonáltal az idegenségtapasztalatot érintő problematika más formát ölt, a nemzetiségi hierarchia (látens) propagálásában nyilvánul meg, az észak-afrikai muszlim uralkodók ugyanis egymás után kérik fel a két magyar vitézt katonai kiképzőnek hadseregeik megfelelő egy- ségeihez (vagyis az afrikai katona gyengeségeit csakis a magyar vitézi virtus képes kompenzálni). Szabadságukat is ennek köszön- hetően nyeri el Újvári és Miskei, fogolyként érkeznek és rangos tisztviseleként (aga) távoznak, anélkül, hogy csatlakoznának az iszlámhoz. Magától értetődő, hogy a két magyar megőrzi identi- tását, nemzeti, kulturális hovatartozását és felekezését, fel sem merül lehetőségként az identitásváltás, az asszimiláció.

Egzotikus, keleties témák régóta szerepelnek a magyar iroda- lombban. Tudható, hogy az európai ember alapvetően kétféle módon szerezhette a tapasztalatot az idegenségről, egyfelől hódítások, az idegen, egzotikus kultúrákba való behatoláson, másfelől az idegen, hódítók elleni védekezésen keresztül.³⁶⁷ A magyarországi viszonyokat tekintve az idegen kultúrával való érintkezést értelemsze- rűen a második opció katalizálta, a török hódoltság óta létező, alapvetően konfliktusos kapcsolat. A törökökkel való érintkezés irodalmi lecsapódása már viszonylag korán, a XV–XVI. századtól megfigyelhető, főként a históriás énekek tematikus készletében.³⁶⁸ A XVIII. század végén, amikor „aránytalanul nagyobb szugges- tivitással” sokasodnak meg a keleties témák a művészet minden terén, így az irodalomban is,³⁶⁹ a törökök szerepe rendszerint a Kelettel, az egzotikummal való érintkezésben nyilvánult meg. A kalandtörténetek visszatérő narratív motívuma, hogy a szerep- lőket valahogyan ismeretlen vidékre juttatja, ehhez adekvát meg- oldás a törökökhöz/törökökkel való utaz(tat)ás. Láthatóvá vált, hogy Szekér hősei, Újvári és Miskei esetében is az elsődleges

³⁶⁷ N. KOVÁCS 2008, 26.

³⁶⁸ STAUD 1999, 26–31.

³⁶⁹ *Uo.*, 5–6.

kapcsolat az idegen, egzotikus világgal a törökökön keresztül valósul meg, mint a gyakran alkalmazott toposzban általában, fogság révén. Az egzotikum elsődleges színterét az iszlám világ, az Oszmán Birodalom, Egyiptom, Tunézia, Algéria, Marokkó jelenti, ahonnan csak különféle utazások, viszontagságok, kalandok után kerülnek a lakatlan szigetre.

Szekér hősei nem egy világutazó, felfedező, kolonizáló nemzet fiai, a magyar autosztereotipikus kalandvágyat testesítik meg, akik nem az eredeti robinsoni emberideált, hanem a minden viszontagságon túlemelkedő, de nem kizárólag a gondviselésben, a munkálkodásban hívő emberképet képviselik, ahol a lelemény, az alkalmazkodóképesség hangsúlyosan magyar ismérv, nemzeti attribútum. Szó sincs már pietista didaxisról, közvetlen morális tanulásról, Szekér változatában a kalandirodalmi aspektusok kidomborításával egyértelműen a szórakoztató funkció kerül előtérbe.

3. Lezárás

Robinson Crusoe életének vezérmotívuma, alakító princípiuma a dualitás, amely rendre oppozíciókban nyilvánul meg. Elindulását, szerencsétlenségét, szigetlétét, hazaérkezését a *lázadás és büntetés, elégedetlenség és meglegedés, család és magány, szorgalom és léhaság, otthon és száműzetés* binaritása szervezi, másrészt kultúrtechnikáival is határvonalakat húz *civilizált és civilizálatlan, kultúra és természet, kint és bent, rend és káosz, ember és állat* közé. Robinson *tékozló fiú* egyszersem mind *kultúrhérosz*, aki ambivalens helyzetét hol *uralkodásnak*, hol *fogságnak* minősíti. Lázadása a patriarchális rend, a puritán egyhangúság, középszerűség ellen, „eszképzismusa”, menekülése a létező valóságból, térből hamis realitásérzéken alapul,³⁷⁰ önfejlődéséből táplálkozik, mégis végzetszerű, hiszen a szerencsétlenség sorsfordító momentuma teszi lehetővé szemléleti megújulását. Hiába okít az atyai

³⁷⁰ Vö. BITTERLI 1982, 509.

intelem a polgári-puritán életforma elfogadására,³⁷¹ Robinson csak a „katasztrofális vagy kataklizmatikus” fordulat következtében képes megérteni és elsajátítani mindazt.³⁷² A kalandorság, felelőtlenség, kiszámíthatatlanság helyébe tervszerűség, józanság, körültekintés lép, a „gondos, előre mutató munka által közvetített önreguláció már nem az útnak indulás, a készülődés, az elszakadás és eltávolodás, hanem a letelepedés, az itt maradás, a bekerítés, és a kiterjeszkedés programját valósítja meg”.³⁷³ Azáltal, hogy Robinson életfeltételeket, kultúrát teremt a civilizálatlan, vad szigeten, megerősíti a társadalmi rendet, ami ellen lázadt, jogalapot nyer magának arra, hogy visszatérjen a társadalomba.³⁷⁴

Másrészt, mint láthatóvá vált, a robinzonád poétikai kényszerítőssége évszázadokra determinálta a különféle adaptációk, feldolgozások befogadását, épületes, morális példázatként, valamint szórakoztató kalandhistóriaként egyaránt. Minthogy az olvasóközönség érdeklődése az ájtatos olvasmányoktól fokozatosan a világi szépirodalom felé fordult, a szöveg didaktikus vonatkozásai eloldódtak a vallási kontextustól a gyermekirodalmi horizont felé, vagyis a robinzonád önmagában láthatóvá teszi az (egyidejűleg) ideologikus és pragmatikus rendezőelvek szerint formálódó szövegek átmenetiségét, a pragmatikus réteg felé vezető átrendeződési processzust. Hasonlóképpen formálta a dualitás a hazai recepciót is. Amikor a magyarországi reprezentánsok (a horatiusi alapelvhöz alkalmazkodva) az *utile* szerint okítanak, „civilizálnak”, míg a *dulce* szerint kielégítik az egzotikum, az utazás iránti érdeklődést, kíváncsiságot, szemléltetik egyazon érme mindkét oldalát, ugyanúgy a kényszerítő logikát érhetjük tetten.

³⁷¹ „...középütt élni – nos, ez a legkedvezőbb valamennyi erénynek s a lét megannyi örömének fölvirágzásához; bőség és béke az ily élet cselédei; s a józan mérséklet, a mértéktartás, az egészség, a lelki nyugalom, a jó társaság s mindenféle kellemes időtöltések mind-mind az áldásai. Ki a közeputat választja, csöndben, nyugalomban megy végig élte útján.” DEFOE 2016, 9.

³⁷² GYULAI 2013, 100–101.

³⁷³ *Uo.*, 104.

³⁷⁴ BERTRAND 1995, 31.

A SZERELMI DISKURZUS ALAKZATAI

1. Elmozdulások, átmenetek, „hibridek”

Az eddigiekben tárgyalt munkákat az értekezés gondolatmenete szerint a szövegek ideologikus és funkcionális rétege szerint kategorizáltuk, a művek jelentős része azonban tematikusan is rendszerezhető, nevezetesen a szerelem vonatkozásában. Érdeemes tehát e tematika felé szélesítenünk a vizsgálódásunkat, noha előrebocsátandó, hogy a rendkívül sokrétű problematika jelen dolgozat keretei közt aligha ragadható meg a maga komplexitásában. A vonatkozó prózai munkák a szerelem eltérő formáit, vetületeit,³⁷⁵ kibontakoztatásának nehézségeit viszik színre, mert az alapséma szerint a szerelmeseket mindenkor valamilyen külső tényező, kényszer, tiltás fékezi, „a boldogságot a szenvedély megszületése pillanatától nyugtalanság és fájdalom kíséri”,³⁷⁶ még azokban a szűzségekben is, ahol a szerelem viszonzásra talál. Valamennyi hős életében kiemelt jelentőségű indulat a szerelem, aminek az átélése művenként változó, eltérő konvenciókat követ – gyakran határsértők –, miközben az intim tapasztalat ábrázolhatóságának nyelvi, poétikai sokszínűségét teszik láthatóvá. A szerelem érzésével való első, elementáris hatású, fiziológiai változásokat is kiváltó találkozás, a józan gondolkodást időlegesen felszámoló vágyódás minden szerelmi románban alaptoposzként rögzült, a különbség a koncentrált impulzus személyes átélésében,

³⁷⁵ A szövegek egy része az éteri szerelem eszményének propagálásával elfogadhatóvá teszi a hagyományos szerelemképet a vallásérkölc számára (a képlet persze korántsem ilyen egyszerű, a szerelem az évszázadok során különböző jelentésváltozásokon ment keresztül a lovagi szerelemtől, a szenvedélyes szerelmen át a romantikus szerelemig). Niklas Luhmann vonatkozó érvelése szerint az érzéki szükségletek vulgáris, közvetlen kielégítésétől az eszményítés révén lehet távolságot tartani. LUHMANN 1997, 19.

³⁷⁶ PENKE 2000, 104.

ellenőrzésének, kontrollálásának, kiegyensúlyozhatóságának kérdésében artikulálható, hogy az egyes individuumok miként kerekednek felül a pusztító szenvedélyen, vagy miként roppannak össze a súlya alatt.³⁷⁷ Mivel a mindent betöltő és eluraló szerelem „egyfajta »bolondság«”,³⁷⁸ irányítása kicsúszik a szereplő kezei közül, ellenőrizhetetlen, zabolázhatatlan szenvedélyként nem lehet tartós, nem társadalmiasítható a házasság intézményében. Szintén különbségtételhez vezethet, hogy a történetek eltérő alaptermészetű karakterei miként reagálnak a szerelem által generált interperszonális konfliktusokra, társadalmi tehertételekre; tevékenységeiket a rezignált tudomásulvétel, az alkalmazkodás vagy a lázadás szerint foganatosítva.

Az alábbiakban a szerelmet központi témává emelő alkotásokra fókuszálunk, célkitűzésünk az átmenetek, az ideologikus mintázatoktól el-elmozduló – ámbár az erkölcsiséget gyakran posztulátumként előíró –, a szerelmet világrendező princípiummá előléptető szövegek elemzése, hangsúlyeltolódásaik bemutatása.

1.1. SIEGWART – SZIGVÁRT – SZEGVÁRI

Az *Etelka* publikálását megelőző évben adta ki a pozsonyi Landerer-nyomda Barczafalvi Szabó Dávid fordításában Johann Martin Miller fő művének, a *Sieewart, eine Klostergeschichte* magyar változatát *Szigvárt’ Klastromi Története* címen.³⁷⁹ A wertheri alapokon nyugvó *Sieewartot* általános elragadtatás kísérte az olvasóközönség körében, a kiadását követő évben már egy második edíciót is megért. A szüzsé két, párhuzamos szerelmi történetet vázol fel, Krónhelm és Szigvárt nővére, Terézia boldog egymásra találását, valamint Szigvárt és Marianna tragédiával végződő kapcsolatát, az életvezetés mibenlétére vonatkozó tanulságokat fogalmazva meg. Már a német eredetiben az erény, az istenhit, a felebaráti szeretet, a józan magaviselet ideologikus célzatai azonosíthatók, amelyek változatlanul átkerülnek a magyar fordítás-

³⁷⁷ *Uo.*

³⁷⁸ *Uo.*, 113.

³⁷⁹ BARCZAFALVI 1787.

ba is. Anton páter Szigvártot okító szavai azon cselekvési mintákat vetítik a fiatalember és közvetve a befogadó elé, amelyek mentén erkölcsös, a szerencsétlenségeken túlemelkedő, a csendes boldogságot kereső életvitel alakítható ki. Kazinczyhoz írt válaszlevelében Miller konkrétan utal műve céltételezésére, kérve Kazinczyt, hogy a fordítása előszavában nyomatékosítsa a román morális vonatkozásait, annál is inkább, mivel a német olvasók félreértelmezték a szerző szándékát, a Szigvártéval és nem az őt patronáló Anton páterével azonosítva a szerzői szöveget.³⁸⁰ Aligha tekinthető tehát esetlegesnek, hogy hamarosan magyar nyelven is megszólalt Miller regénye.³⁸¹

Hatástörténetét tekintve Barczafalvi fordítása páriaként rögzült az irodalmi emlékezetben, túlzó purizmusát, a szómagyarítások túltengését, szerencsétlen szóalkotásait kárhoztatva az olvashatatlan munkák körébe utalták fordítását. Barczafalvi maga is érzékelte a szójátításait érintő egykorú idegenkedést, amikor mentegetőzni kezd az első kötet előszavában: „Egyedül a’ Haza hasznát néző jó végből, melyet már tudhatsz, leg alább gondolhatsz, tsináltam vala ’s belé is tettem némelly új szókat ezen Fordításba; és még így is tsupán tsak olly véggel, hogy azokat rostáld meg, ’s úgy osztán, ha jóknak találándod, élj ha tetszik vélek. Már hát tsak így is méltán reménylhetem Tőled, hogy, nem találván azok tetszésed szerént lenni, nékem e’ részben meg engedsz. De hogy bizonyosan ki is nyerjem Tőled a’ meg engedést: ímé jelentem, hogy, ha késő nem lett volna; [mert már fele ki vólt nyomtatva e’ Könyvnek, midőn egygynémellyek tudttomra adták, hogy az új szók nem tetszenek] hidd el, hogy bizony még a’ leg kissebbiket is ki hagytam volna belőlle.”³⁸² Mindazonáltal mentései alighanem hatástalanok maradtak, hiszen a *Szigvárt’ Klastromi Története*, egyszersmind a fordító megítélése évszázadokra a hírhedség státuszában rekedt (annak ellenére, hogy mintegy száz szóalkotása ma is használatos a köznyelvben). Sokatmondó, hogy Margócsy István 1998-as tanulmánya már címében is apoló-

³⁸⁰ Johann Martin Miller – Kazinczy Ferenchez, Ulm, 1782. július 6. = KAZLEV, I/25, 33–34.

³⁸¹ LÁZÁR 1892.

³⁸² BARCZAFALVI 1787, [oldalszám nélkül].

giát emleget, vagyis nyílt revíziós szándékkal közelít Barczafalvi fordításához.³⁸³

Kazinczy a Magyar Museumban bírálta a románt, különösen az elfogadhatatlan szócsinálásokat, bőségesen citálva a számára kifogásolható megoldásokat. Kazinczy nem magát a szóújítást ítélte el (maga az óvatos újítás híve volt): „Én a’ szó-szerzést átaljában tilalmasnak nem állítom: de azt kívánnám-meg: 1.) *hogy az újonnan találtt szó, azt, a’ mit jelenteni akar, alkalmasint ki-nyomja.* [...] – 2.) *hogy bizonyos gyökértől jöjjön.* – 3.) *hogy Magyar hangzású légyen, és a’ Nyelvnek analogiájához alkalmaztassék.* – 4.) *hogy az ilyenek félénken és igen ritkán hordattassanak elő.*”³⁸⁴ Tehát a Barczafalvi-féle túlzásokat e regulák követésével lehet elkerülni. A szómagyarítások alkalmazását egyébként műfajfüggőnek tekinti, a tudományos munkákban elfogadható, „de Románt fordítani, ’s a’ gyönyörűségekre szölgáló dolgokat-is idétlen nevekkal motskolni-el, meg-engedhetetlen”³⁸⁵ vakmerőségnek minősül Kazinczy szemléletében, vagyis eredendően – miként az *Etelka* esetében – a nyelvhasználatot, a nyelvi stílust bírálja.³⁸⁶

Kazinczy a *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei* előszavában említi, hogy ő is elkészült a *Siegwart* magyar fordításával,³⁸⁷ melynek készületeiről már jóval korábban, 1782. április 3-án híradást közölt a Magyar Hírmondó:³⁸⁸ „Készen hever kezemnél Siegwart is (kit én Szegvárinak neveztem) az únalomig vitt pityergéseitől alkalmasint meg-tisztogatva. Ő nállam egyg Heves Vármegyei Szólga-Bíró’ gyermeke, a’ ki a’ Kaputzínusok’ nyugodalmas életeket Hathvanban meg-kedvelli, ’s alsóbb Oskoláit Egerben, a’ felsőbbeket pedig Kassán folytatja. Krónhelm Báró Bánfalvynak, a’ falun lakó Theréz Susinak, ellenben pedig Fischer Marianne

³⁸³ MARGÓCSY 1998.

³⁸⁴ DEBRECZENI 2004, 112–113. [Kiemelések az eredetiben. – B. N.]

³⁸⁵ *Uo.*

³⁸⁶ Vö. CSETRI 1990, 27–28.

³⁸⁷ Szemléletes, hogy Magyarországon elsőként a wertheriádák jelentek meg fordításban, az alapmű csak a századfordulót követően. Kazinczy kudarcos fordításkísérlete után Bölöni Farkas Sándor, Simó Károly és Koszta József is elkészíti a maga *Werther*-fordítását. GERGYE 1994; GOETHE 2015; [SIMÓ] 1823; KOSZTA 1827. Vö. SIMON-SZABÓ 2009.

³⁸⁸ Magyar Hírmondó, 1782. ápr. 3., 202.

Keresztúry Theréznek neveztetett; 's az Episodák Hazai történetekből vannak véve.”³⁸⁹ Ezt a rövid bemutatást tekintve a *Szegevári a Bácsmegyeynek össze-szedett levelei*hez hasonló koncepció szerint került átültetésre, nem szoros fordítás, hanem a magyartítás (pragmatikai adaptáció)³⁹⁰ keretében. A kézirat utóéletével kapcsolatban sokféle dokumentumból rendelkezünk információval. A citált előszóban a kiadás lehetetlenségéről beszél, minthogy a *Szigvárt' Klastromi Története* után egy második *Siegunwart*-fordítás aligha találna olvasóközönségre: „minekutánna az egyszer Landerernek sajtói alól ki-szállott, és az Országot el-lepte, az újabb ki-adásnak el-keeléséhez kevesebb reménység lehet; 's rész szerint azért is, mert üress időmet újabb igyekezetekre fordítván, a' szükséges megtekintésre nehezen érek”.³⁹¹ Eszerint a kiadás elmaradása a kiadópolitikai érdekekkel (is) magyarázható. Élete alkonyán, a *Pályám emlékezete* változataiban rendre a kézirat elégetéséről ír, mondván, félt, hogy barátai buzdítására publikálná a fordítást,³⁹² ámbár egykorú leveleiben épp elégteltségének ad hangot a fordításával kapcsolatban.³⁹³ Mindenesetre Kazinczy bírálata hosszú időre megadta a *Szigvárt*-receptió alaptónusát, amely élesen elvált a széles publikum befogadásától, a mű évtizedeken átívelő hagyományozódásától, folklorizálódásától.³⁹⁴ Ugyanis valószínűsíthető, hogy a *Szigvárt* „a korabeli éles kritikai elutasítás dacára is talált utat olvasóihoz”, azon olvasóréteghez, amelyet kevésbé érdekelt a kortárs literátorok megítélése, a neologizmusokat, a nyelvi regiszterkeverést kárhóztató bírálata, mint ama irodalmi mű élvezete, amely reflektált életvezetési mintákat közvetített egy meglehetősen érzelmes histórián keresztül.³⁹⁵

³⁸⁹ KAZINCZY 2009b, 118.

³⁹⁰ SIMON-SZABÓ 2009, 31.

³⁹¹ KAZINCZY 2009b, 118.

³⁹² KAZINCZY 2009a, 511, 535–536, 614, 694, 772. Vö. Kazinczy Ferenc – Pápay Sámuelhez, Széphalom, 1811. március 11. = KAZLEV, VIII/1957, 381.

³⁹³ Vö. Kazinczy Ferenc – Aranka Györgyhöz, Kassa, 1789. december 21. = KAZLEV, I/273, 520; Kazinczy Ferenc – Aranka Györgyhöz, Alsóregmec, 1790. július 1. = KAZLEV, II/318, 78; Kazinczy Ferenc – Török Zsuzsannához, Érsemjén, 1804. február 17. = KAZLEV, III/650, 165.

³⁹⁴ Vö. BALLAGI 1892; MARGÓCSY 1998, 655–656.

³⁹⁵ *Uo.*

1.2. AZ ÉRZÉKENY HŐS TANULSÁGAI

Mind a *Siegwart*ban, mind a magyar változatban központi jelentőségű a moralitás kérdésköre. Csakhogy Szigvárt esetében – Krisztina és Etelka történetével szemben – az ideologikus céltételezés nem a heroikus mintázatokat követő románban, hanem a napló- és levélregényekhez hasonló, az *érzékeny hőst* központi karakterévé emelő elbeszélésben bontakozik ki. Ama hőstípus, akit a szakirodalom érzékeny emberként definiál, egybekapcsolódik a belső érzékenységek jelentéskörével.³⁹⁶ Debreczeni Attila ugyanis elkülönít külső és belső érzékenységet (a distinkció az ember reflektálatlan természetére mutat rá), az első alatt a receptív érzékelést, az érzések önérték szerinti kielégítését, míg a második alatt az érzelmeiket értve, egyértelműsítve, hogy a belső érzékenység magasabb rendű a külső érzékenységnél, nem korlátozódik a fizikai valóságra.³⁹⁷ A belső érzékenység inkarnálódása az érzékeny hős, azon irodalmi hőstípus, aki sajátos emberessémményt képvisel, „eredendő társiaság jellemzi, erkölcsös és jószándékú, mélyérzésű és kifinomult”.³⁹⁸ Belső érzékenysége a viselkedéskultúrában is testet ölt, s olyan életmintát kínál fel követésre, amely az azonosulás lehetőségén keresztül érheti el célját. Kapcsolata a környezetével sohasem konfliktusmentes, hiszen kifinomult, művelt úriember, szembehelyezkedik a bárdolatlan, magányos, életidegen világgal³⁹⁹ – így nehezen képzelhető el karaktere a kolostor egyhangú, az individualitást felszámoló közegében.

Kezdetben Szigvárt számára a kolostor a menedéket jelenti, elgondolásában olyan zárt térként, mikrovilágként jelenik meg, amely lehetőséget teremt a külvilágból való kivonulásra, ahol az egyén nyugalomra lelhet, szerzetesként mentesítheti életét a testi (érzéki) szükségletek kielégítésének késztetésétől. Elképzelése az idealizált miliőről és életformáról féligaz észleleteken, csak az elé tárt eszményi(nek tűnő) világ egyoldalú tapasztalatán

³⁹⁶ DEBRECZENI 2009, 122.

³⁹⁷ *Uo.*, 104.

³⁹⁸ *Uo.*, 109.

³⁹⁹ *Uo.*, passim.

alapul, tehát vak a palástolt defektusokra, főként a kolostor álszentségére. Szigvárt közvetlen környezete rendre igyekszik lebeszélni a fiatalembert elhatározásáról, próbálva rávezetni Szigvártot a kolostori lét ambivalens mivoltára, hiszen a kívülállók, a Szigvárt-féle avatatlanok felé mutatott barátságos, altruista viselkedésmód csak álca, a széthúzást, a rivalizálást, az egyéni lét távlatnélküliségét és a világi emberekéhez hasonlatos belső magányt tartozik elfedni. Mert a kolostor intézménye voltaképpen olyan gyűjtőhelyként érthető, ahová a helyüket nem lelők végső elkeseredésükben – oktalanul – bemenekülnek, keresván a harmóniát, a békét, amire azonban odabent sem lelnek rá. Sőt a szerzetesek közti látens versengés – túl azon, hogy szétfeszíti a közösség egységét – a más rendbe tartozókat is konkurenciának minősíti, értékminőségbeli különbségeket szab, például a szerzetes vagyont nézve (Szigvárt társaságában az ágostonos szerzetesek becsmérlően beszélnek a kapucinusokról, a kolduló barátok szerzetét ugyanis alsóbbrendűnek tekintik a gazdag, nagy múltú Ágoston-rendnél).

Azonkívül Szigvárt mintha szándékosan figyelmen kívül hagyja a tényt, hogy a kolostor a lemondás közege, ahol a fogadalmak, korlátozások gúzsba kötik az ember életét, ami a szerzetbe lépő tapasztalatlan fiatalemberek esetében különösen problematikus. Aligha váratlan tehát az olvasó számára, amikor a szereplők elítélik a kolostori életformát, bírálván ama gyakorlatot, amely a testvériség, a szeretet, a morál, az önmérséklet jelszavait hangoztatva tulajdonképpen a kolostor falai közé száműzi, elzárkózásra kötelezi az egyént. Paradox módon Szigvárt klastromeszményének egyoldalúságaira épp egy világi pap mutat rá, aki szerint az önmegtartóztatásnak, a mértékletes életnek nem előfeltétele a szerzetesi létmód: „Gyermekim! én csak azt mondom: a’ rend ’s a’ mértékletesség, a’ leg jobb orvosság! éljetez azzal! meg látjátok, örömmel fogjátok el érni vénségteket; úgy osztán, el jövőn majd a’ halál, semmivel se vádolhatja az ember magát.”⁴⁰⁰ Az elbeszélés tehát fokozatosan felismerteti hősével a kolostor életidegen minőségét, ahol Szigvárt nem lelheti fel a belső érzékenységgel har-

⁴⁰⁰ BARCZAFALVI 1787, I, 183.

monizáló állapotot; másrészt a vonatkozások implicit jelentése az olvasóknak szól, akik ekképpen mérlegelhetik a mértéktartó, puritán élet lehetőségeit.

Eleinte az érzelmek mibenlétére is a „szerzetesperspektíván” keresztül kérdeznak rá, Anton páter (akinek tanításai, útmutatásai zsinórmértékül szolgálnak Szigvártnak) egyenesen a fiatalkor ismérveként, ideiglenes érvényű fenoménként tekint a szenvedélyes érzelmekre: „Többnyire az ifjú hathatósabban érzi szívében a’ Természetnek, avvagy akár mely jeles tselekedetnek szépségét, mint a’ már meg állapodott idejű ’s meg hűltt vérű ember. De többnyire az ifjak tsak meg maradnak azon belső érezés mellett, ’s nem veszik azt munkába, ellenben a’ meg állapodott idejű ember, kiben úgy látszik, hogy már a’ vér is egészszen meg hűlt, ’s érzékenységei is kevésbbé elevenek és mint egygy meg tompúltak, annyival inkább több jeles tselekedetekben foglalatoskodik; nem elégszik meg azzal, hogy tsak nézze amaz Isten-Aszszonynak a’ Szépségnek szép külső formáját, mint az ifjú a’ maga’ szeretőjének szépségét; hanem azon is van, hogy azzal mint egygy össze házasodjék, hogy annak szívét lelkét is bírhasssa.”⁴⁰¹ Különösnek tűnhet Anton páter érvelése a fiatalság külsőségeken, például a testi szépségen alapuló szerelemérzete, valamint az érett kor konszolidált, a házasság intézményében testet öltő magatartása közti különbözőségekről, csakhogy a szövegben elhangzó mondatai nemcsak Szigvárt felvilágosítására irányulnak, hanem rendre a befogadóközönség felé fordulva, *expressis verbis* tanítást közvetítenek. Empirikus tapasztalatok híján Szigvárt sokáig csak indirekt kinyilatkoztatásokból értesül a szerelem lényegéről, eltérő formáiról. Máskor Krónhelm, Szigvárt közeli társa és jövődöbéli sógora bölcselkedik a szerelemről. Elmondása szerint a szerelem stabilizálását csakis egymás alapos megismerése képes szavatolni, a hirtelen, első látásra fellobbanó érzelem tűnékeny jelenség, hirtelen múló, mert jóformán egy idegen ember felé irányul, ily módon Krónhelm elmékedése – Anton páter gondolatmenetéhez hasonlóan – ismételten a szerelem temporális dimenzióival, elmúló mi-voltával szembesíti Szigvártot. Krónhelm a társadalmi nemi szerepek kapcsán ama kétségbevonhatatlan regulákról, elvárá-

⁴⁰¹ *Uo.*, 122–123.

sokról értekeznek, amelyeket a társadalom közvetít az egyén – különösen a nők felé; a túlzó érzelmi kitárulkozás ugyanis a nő esetében elítélendő, hiszen egyrészt sérti a társadalmi normákat, másrészt sebezhetővé teszi magát a férfival szemben. Persze Krónhelm elméleti-moralizáló ideái azonnali relativizálódnak, mihelyst szerelembe esik Szigvárt nővére, Terézia iránt, magatartása, lelkialkata az érzékeny hős alaptermészetéhez kezd közelíteni. Ide kapcsolódik az érzelmek nyílt kimutatásának problematikája, a férfiak feminin viselkedésformáit érintő diskurzus is,⁴⁰² ugyanis a környezet gyakran idegenkedve szemléli, hogy a férfi hősök nőies vonásokat vesznek fel: „Nem hiba, nem; de tsak nem szép biz’ az, mindjárt el pityeredni. Másként, a’ leányokban még tsak tűrhető. [...] Azok tsak olyan nem tudom mitsoda Érzések, mellyek amúgy néha elő adják magokat. De Krónhelmnek jobban férjfi módon kellenék magát tartani.”⁴⁰³

Először tehát nem a címszereplő szerelmi élete bontakozik ki, hanem Krónhelm és Terézia kapcsolata, habár a szerelem érzése mindkét fiatal számára ismeretlen. A közeledést kezdetben nehezíti, hogy egyikük sem bír kielégítő tudással a másik érzéseivel kapcsolatban, a séták, beszélgetések, közös felolvasások alkalmai elégtelenek a tanúságtételhez, mivel nem merik kinyilatkoztatni szerelmüket. Miután azonban értesülnek – persze közvetve – az egymás iránti kölcsönös érzelmekről, Krónhelm a társadalmi rangkülönbség (Terézia polgárleány, Krónhelm nemesi származék) és az apai tiltás dacára fontolóra veszi a leánykérést. Eme elhatározását az elbeszélés reflexió tárgyává teszi, ismételten az általános konzekvenciák levonása felé terelve olvasóit a felelőtlen, a szerelemnek mindent alárendelő magaviselet kapcsán: „Ne tartsa úgy mindég mint egygy leg főbb dolgát maga’ előtt a’ szeretetet, ’s ne felejtkezzen el a’ mellett a’ maga’ egyéb környűl állásiról ’s foglatatosságiról és fel tett végéről! Ez, közönséges hibájok az if-

⁴⁰² VADERNA 2017, 348. Bodrogi Ferenc Máté utal rá, hogy az „érzékenységi kultúrája úgy is megközelíthető, mint »feminisation of manners«, az emberi szokások (illetve maga az ember) feminizálódása, nemi határokat áthágó jellege. A női érzékenység toposzainak kialakulása erőteljes folyamat, illetve a férfiak nőies viselkedésformáinak és mentalitásának elterjedése szintén jól rekonstruálható fiktiiv és társadalmi térben egyaránt.” BODROGI 2020, 32.

⁴⁰³ BARCZAFALVI 1787, I, 610–611.

jaknak. Ők úgy gondolkoznak, hogy nekik egészsz lettek tsak az ő' kedvesekért van, és hogy már semmi egyéb kötelességek sincs mások aránt.”⁴⁰⁴ Sőt a frigy engedélyezésétől mereven elzárkózó apa, Krónhelm Vitus érveit sem kíséri elutasítás, hiszen a rendi hierarchiában elfoglalt különböző státuszok közti ilyen mozgás elfogadhatatlan, a Vitus által kigúnyolt szerelem nem ad felhatalmazást az évszázados szokásrend szándékos ignorálására. Más kérdés, hogy az atyai akarat érvényesítése egyáltalán nem számol a fiú érzelmvilágával, még az erőszaktól sem idegenkedik (egyszerűen rálő a kényszer elől menekülő fiára), amennyiben Krónhelm minden lehetséges eszközzel igyekszik eltéríteni a házassági szándékától. Régóta használatos vándormotívum a szerelmi históriákban, hogy a fiatalok gyakran kényszerválasztás (*forced choice*) elé kerülnek,⁴⁰⁵ hogy az egymásra találásukat nehezítő társadalmi, szociális, családi vagy egyéb akadályokon túlemelkedve ériék el a kívánt célt – természetesen az ilyen kísérletek nem mindenkor vezetnek eredményre. Mind Krónhelm–Terézia, mind Szigvárt–Marianna szerelme konfliktusba kerül a társadalmi elvárások rendszerével, amelynek hatására nemcsak a társadalmi egyenlőtlenségek, korlátozások kárhóztatása kerül napirendre a szereplők szólamaiban, hanem az ezektől való tudatos elmozdulás akarata is. Mindezek megvalósítása azonban egyénenként változó, a két végkimenetel markáns különbözőségéből is látható, hogy Krónhelm harca siker-, míg Szigvárté szenvedéstörténetként aposztrofálható.⁴⁰⁶ Krónhelm és Terézia szerelmi története tehát a nehézségek leküzdése után boldogan ér véget. Mind Krónhelm, mind Szigvárt esetében az alapkonzfliktust a társadalmi különbségek jelentik, valamint a szerelmesek boldogságát hátráltató szigorú apa (a műveltség tekintetében különböznek, Fischer tanácsos mégis Krónhelm Vitushoz hasonló karaktertípus). Csak-hogy Szigvárt számára áthatolhatatlanok a gátak, míg Krónhelm pusztán az egyébként elháríthatatlan korlátozások véletlen megszűnése, a zsarnoki apa halála után éri el sikerét.

⁴⁰⁴ *Uo.*, 541.

⁴⁰⁵ LUHMANN 1997, 40.

⁴⁰⁶ MARGÓCSY 1998, 659.

Látván Krónhelm és Terézia viszontagságait, Szigvárt gyakran a szerelem veszedelmes mivoltáról mereng, azt halálos kórként nevezve meg, ami már számos fiatal életét követelte. Elmékedése – mint volt róla szó – nem konkrét tapasztalatokon alapszik, Szigvárt az első kötetben gyakorlatilag csak beavatatlan szemlélőként tekint a szerelemre, az iránta epekedő Grünbak Zsófia felé ugyanis kö-zömbös marad. Zsófia a viszonzatlan szerelembe csendben, tehetetlenül belepusztuló hősök egyike (tragikus vége mintegy előlegez-ve Szigvárt hasonló sorsát), mert a leány, miután bánatában zárdá-ba vonul, fokozatosan elsorvad a szerelem múlhatatlan érzelmétől, egyhangú életétől, mígnem végül meghal. Közvetve Szigvárt kezé-hez jut Zsófia írásos hagyatéka („Zsófia hagyományai”), naplórész-letei, önvallomásai, azon dokumentumcsoport, amelyben a leány részletesen beszámol a Szigvárt iránti szerelméről, belső kételyeiről, csalódásáról – mindezt Szigvártnak címezve. Betekintést kapunk egy érzelmes, a plátói szerelemtől szenvedő leány érzéseibe, gondo-lataiba, az elbeszélésmód ugyanis igazodik az autobiográfiához, énelbeszélésben közvetíti az olvasó felé Zsófia szenvedéstörténetét, olyan momentumokat taglalva, amelyek csakis egyes szám első személyű perspektíván keresztül tárhatók fel. Zsófia kinyilatkoz-tatása tehát utólagos, voltaképpen hatás nélküli.

Szigvártot magát csak a második kötetben érinti meg a szere-lem, ami a konvencionális sémák szerint borít fel mindent a fia-talemler életében – alámerül érzelmeiben, fokozatosan alárende-li magát a szerelemnek, szociális élete, tanulmányai másodrangú-vá válnak, sőt még az odáig ideális életlehetőségnek tűnő szerze-tesi létformára is idegenkedve kezd tekinteni, minthogy a fogada-lomtétel a szerelem kibontakoztatásának eshetőségeit lehetetle-nítené el. Szigvárt tehát döntésre kényszerül, hogy eredeti elgon-dolásához tartva magát ragaszkodik a kolostori élethez, feladva a világi pályafutás kilátásait és a Marianna iránti egyre erősödő szerelmét, vagy lemond a szerzetről, maga számára hitszegővé válik,⁴⁰⁷ azonban megszűnhet azon hátráltató erő, amely Marianna

⁴⁰⁷ „...a’ maga’ szívében tett le kötelezése, melyre Isten előtt el múlhatatlanúl gondolá magát köteleztetni, rettegte őtet szörnyen: úgy vélekedé, hogy hű-ségtelenségbe esik Isten aránt, ha a’ világot eleibe teszi a’ Klastromi életnek.” BARCZAFALVI 1787, II, 95.

és közte feszül. Legyen szó az emberi érzelmek tabuizálásáról, az együttérzés képességének szándékos elnyomásáról, vagy az érzelmek túlzó, korlátozás nélküli átéléséről, Szigvárra mint érzékeny hősre mindkét végletes opció veszélyként leselkedik.⁴⁰⁸ Ámbár hamar nyilvánvalóvá válik, hogy Marianna hasonlóan viseltet felé, Szigvárt mégsem képes kifejezni érzéseit, mert – az ősi irodalmi toposz szerint – rendre a nyelv elégtelenségével, expresszivitásának korlátaival szembesül. Krónhelm szerint a nyelv egyenesen alkalmatlan a szerelem kinyilvánítására: „Valamit tsak szóll az ember a’ szerelem’ dolgában, mind tsak úgy gondolkodik, hogy az ostoba ’s helytelen szóllás, mivel igen meszsze van attól, hogy jól ki jelentse azt, a’ mit a’ szív érez: tsupán tsak érzéseket és tsupán tsak Isteni szókat akarna az ember mondani; azonban pedig nem telik a’ ki a’ mi’ szegény szűk nyelvüinktől; minden szót olly tellyesen és olly melegen akarna a’ száj ejteni, mint a’ millyen maga a’ szív; a’ pedig lehetetlen.”⁴⁰⁹ A szerelem tapasztalata a kommunikáció adekvát formáinak, lehetőségeinek a keresésére készíti a feleket, ez azonban nem mindenkor valósítható meg maradéktalanul.⁴¹⁰ Barczafalvi számára a meglehetősen komplex tapasztalat közvetítése a nyelvi-stilisztikai kompetenciáit meghaladó feladatnak bizonyult, a szerelmi elragadtatás, az érzékeny hőséhez hasonló érzelemvilágok ábrázolása ugyanis előzménynélkülinek tekinthető a korabeli magyar irodalmiságban – következésképpen a magyar érzelmes prózanyelv megteremtése Barczafalvira hárult.⁴¹¹ Különösen nehézkes a fogalmazása, amikor a két szerelmes titkos találkájáról ír, a jelenetek ugyanis gyakran meglehetősen explicit, a nyílt erotikát sem leplező módon kerülnek ábrázolásra, például a csókolózások alkalmával, amelyeket Barczafalvi csak körülményes, túlkomplikáltnak ható formában volt képes nyelvileg leképezni.⁴¹²

Szigvárt és Marianna találkozói akár a társadalmi normák tudatos megszegéseként is érthetők, ámde e tekintetben elbeszé-

⁴⁰⁸ Vö. VADERNA 2017, 384.

⁴⁰⁹ BARCZAFALVI 1787, II, 192–193.

⁴¹⁰ LUHMANN 1997, 17.

⁴¹¹ MARGÓCSY 1998, 661–662.

⁴¹² *Uo.*, 663.

lői reflexió nélkül maradnak, mintha az elbeszélő érzékeltetni próbálná, hogy a tiszta szerelem magasabb rendű a társadalom erkölcsi szabályrendszerénél. Csakhogy a történet szereplői, különösen Fischer tanácsos, Marianna apja ezt másként ítéli meg; miután – a narratív szükségszerűség szerint – kitudódik a titkuk, az apa gyalázni kezdi erkölcstelenséggel vádolt leányát, kényszerítve őt, hogy más felesége legyen: „Az, gyalázat volt, hogy te egygy olyan tzenkhez ereszkedtél, kiről én teljességgel nem tudom, mi mi nem? [...] de azt már tsak el nézzük, ’s tsak úgy tartjuk benned, mint az ifjakban meg eshető hibát. A’ helyett hát már most ket-tőre kell magadat ajánlanod: Először arra, hogy őtet mind örökre el felejtet; másodsor arra, hogy Sráger Tanátsnoknak még ma oda ajánlod magad.”⁴¹³ Fischer tanácsos érvelése a szerzői szólamot képviselő Anton páter szavaira emlékeztet, hiszen a szerelemre ugyanúgy időleges, csak a fiatalok életére ható anomáliaként tekint, a rendi társadalom racionalitást követelő világában ugyanis nincs helyük az érzelmeknek, nem képezhetik a házasság alapzatát – kiváltképp, hogyha a másik fél cím, vagyon és hivatal nélküli közrendű. Tiltása egyértelmű, Marianna mozgástere beszűkül, ki van szolgáltatva a patriarchális rendet képviselő apa akarátának, aki – Krónhelm Vitushoz hasonlóan – a testi bántalmazástól sem riad vissza, az elbeszélés szerint agyba-főbe veri dacoló leányát. Miután a személyes konverzáció lehetősége megszűnik, a fiatalok a levél médiumán keresztül kommunikálnak, mintegy előlegezve a napló- és levélregények formaiságát.

Szigvárt életében a szerelem alapvető szemlélet- és habitusbéli változásokat generál, lemond a tervéről, hogy szerzetes legyen, mert a kolostori életközeg erkölcsi imperatívuszaiban már csak fékező erőt lát. Tehát a szerelmi indulatok hatására az ember képes módosítani eredeti elképzelésein, hogyha azokat hátráltató faktorként ítéli meg, miközben nem számol azzal, hogy szavahihetősége, respektusa óhatatlanul csorbát szenved. Utóbb persze szembesítik Szigvártot ingatag természetével. Anton páter Szigvárt magatartását megrovó szavaiban egyértelműen az ideologikus célzat dominál, amikor egyértelműsíti, hogy elfordulni az

⁴¹³ BARCZAFALVI 1787, II, 496.

eredeti fogadalomtól, magáncélokért küzdeni, az egyéni érdekeket a közösségi szolgálat elé helyezni kiszámíthatatlan út – nem mértekadó viselkedésminta. Éppen ezt követően bontakozik ki a történet explicit példázatosága, hiszen maga a főhős is ráeszmél, lehetetlen a szerelmet az élet kizárólagos vezérelvévé emelni; bocsánatért esedezik, miközben az eset példázatként való olvashatóságára tesz utalást: „Bár csak az én’ példám sokakat jóra tanítana! bár csak az én’ történetemből sok ifjontzok meg tanulnák, mennyire el viszi az embert gyakran a’ szerelem a’ rendes kötelességeknek ösvényjektől! Bár csak én vólnék leg utolsó áldozatja ezen indulatnak, a’ melly sok ártatlan ifjontzokat arra intene, hogy erre a’ vezérre ne bízzák magokat egészszen! és hogy soha se szeressenek, ha látják, hogy a’ szerentse, mellyet maga az Isten igazgat, akadályokat vet abba olyan akadályokat, mellyeket a’ főbb rendű kötelességeknek által hágások nélkül el nem lehet hárítani.”⁴¹⁴ Látszólag Anton páter érvelése keretezi Szigvárt racionálisnak tűnő gondolatmenetét a szerelem, valamint a társadalmi cselekvés eltérő súlyairól, szemléleti „pálfordulása” tehát a szerelmi csalódás okozta letargiából eredeztethető. Szó sincs a szerelem tagadásáról, hiszen aligha volna meggyőző, hogyha a végig tiszta szívű, nemes érzületű főszereplő egyszeriben minden pozitív vonatkozását elítélné, a „felséges mivoltú cselekedetekre” vezető, termékenyítő hatása továbbra is elismerendő,⁴¹⁵ az érzés radikális vetületei, az egyén erkölcsiségére veszedelmes aspektusai azonban egyértelműen árnyalódnak, a súlypont a körültekintő magaviseletre, az indulatok kordában tartására, az értelmek reflexív átélésére kerül. Szigvárt esete tehát tanító célzatú, az elementáris erővel ható szerelem megszelídítésére okít, morális súlyát az egyéni távlat, a tapasztalatok közvetlensége adja meg. Reflektált tanúságtétele, a tapasztalat totalizálása, azaz a szerelmi csalódás következményeinek általánosítása revelatív belátásra,

⁴¹⁴ *Uo.*, 659.

⁴¹⁵ Krónhelm például nehezményezi, hogy a társadalom rendre egyneműsíti a szerelem érzetét, reflektálatlanul elmosva a meglehetősen széles spektrumon mozgó szerelemformák határait, az erkölcsi szempontból inkriminált „buja” szerelem felől ítélve meg és el az isteni eredetűnek gondolt „tisza” szerelmet is. Vö. DEBRECZENI 2009, 414.

egyéni konzekvenciák levonására vezetheti a tanúságtétel példázatos jellegén elmélázó olvasóközönséget. Szigvárt érzelmi meghatározottsága, ízléses, pallérozott viselkedése, társas hajlandósága az őszinte kifinomultságot és erkölcsiséget propagálja a galantériával, a mesterkélt konverzációval szemben, „ezáltal egy újszerű, polgáriasult társadalmi reprezentáció” letéteményesévé válik.⁴¹⁶ Sorsa bár tragikus, története gyakorlati, az életvezetésben hasznosítható konkrét tanácsokat közvetít. Barczafalvi Szabó Dávid fordításának határátlépő gesztusai az ideologikus céltételezés, valamint az érzelmek intenzív átélésének retorikailag-poétikailag szokatlan módú közvetítése közt (a heterodiegetikus, egyes szám harmadik személyű elbeszélésmóddhoz, a külső perspektívához fokozatosan felzárkózik a privát közlésformákon, naplón, leveleken keresztül megszólaló énelbeszélői hang, aki közvetlen módon beszél szerelmi élete bensőséges, érzelemdús szituációiról, tapasztalatairól, konfliktusairól) paradigmátikus átmenetet mutatnak a szerelmi diskurzusból. Habár a *Szigvárt' Klastromi Története* még egyértelműen az ideologikus minták szerint kerül elbeszélésre, átmenetisége kétségtelen, hiszen történetiségét,

⁴¹⁶ *Uo.*, 112. Az érzékeny hősök egyik kiemelt jelentőségű alapélményévé az olvasás, a fiktív világ intenzív átélése az olvasmányokban való elmerülés által. Elragadtatva veszik kézbe az antik vagy a kortárs irodalom szerzőit, egyéni preferenciáik nem mintáznak alternatív kánont, hiszen rezonálnak a korszak irodalmi elvárásaival, értékhangsúlyaival. Szigvárt és szereplőtársai például Gottlieb Wilhelm Rabener, Albrecht von Haller, Christian Fürchtegott Gellert, Friedrich von Hagedorn, Magnus Gottfried Lichtwer, Salomon Gessner műveit olvassák, de különösen Friedrich Gottlieb Klopstock munkáiban gyönyörködnek (Klopstock költészete mintaként is fontos Szigvártnak, aki gyakran versekben ad hangot érzelmeinek). Vö. MARGÓCSY 1998, 665–666. Az olvasmányélmények megosztása az érzékeny hősök számára találkozási pontot jelent, kifinomult társalgásaikban rendre szóba kerülnek az irodalmi, művészeti, zenei témák (Szigvárt poéta, egyszersmind zenész is), miközben az irodalmi szöveg a szerelmi kommunikációban eszközfunkciót láthat el: Fanni és T-ai Józsi között a Gessner-idill felolvasása jelenti a szerelmi vallomást: „Szörnyű Felháborodással olvashatta ezt, alig mondhatta ki már az utolsó Szókat a' Zokogás miatt. Elvette a' Könyvet, sűrűen folytak le Könnyei; megragadta Kezemet és Homlokát reá eresztette. Én ki mondhatatlan kínossan gyötrettem. A' Szánakozás ő eránta, az én belső eránta való Hajlandóságom, ezen váratlan Fordulás, ez az új és kedves Meglepés, magamon kívül ragadtak. Én is zokogni kezdtem. Segéteni magamon nem tudtam, felugrottam és sebessen kiszaladtam az Ajtónn.” SZILÁGYI 1999, 265. Vö. DEBRECZENI 2009, 156; BODROGI 2012, 74–75, 103–114.

hőseit tekintve már a szakirodalmi diskurzusból *érzékenyként* definiált prózaszövegek felé mutat.

1.3. „MINTAKÖVETÉS” A SZERELMI DISKURZUSBAN

Miközben a szerelem mint irodalmi téma társadalmi megítélése évtizedekig problematikus volt a kortársak körében – ti. még a XIX. század első harmadában is sokan idegenkedve szemléltek a szerelmet nyíltan propagáló irodalmi alkotásokat –,⁴¹⁷ számon tarthatunk olyan kezdeményezéseket, amelyek már aránylag korán zászlóra tűzték a szerelemapológia ügyét. Mint Bárócziék, vagy a nyomdokaiba lépő Kazinczy és szűk köre. Báróczi progresszív szerelemfelfogása „az indulatnak, a szív hatalmának s ezzel együtt, az önszeretetnek előtérbe állításával nyíltan az emberi természet rehabilitációját célozza és egyértelműen szemben áll a kor hagyományos erkölcstani gondolkodásával”.⁴¹⁸ Báróczi az *Erkölcsei mesék*⁴¹⁹ című Marmontel-fordításával fordul az érzelmes irodalom felé, a szerelemről meglehetősen szokatlan nyelven szólva, mintegy körvonala az a következő nemzedék – az esetleges követők – számára a szerelemről való közvetlen beszéd lehetséges direktíváit. Irodalomtörténeti közhely, hogy a fiatal Kazinczy elragadtatva olvasta Báróczi idegenszerűnek ható, formabontó, mégis kifinomult, ízléses prózanyelvét,⁴²⁰ mesterként, irodalmi elődként tekintett az idős bécsi testőríróra, akinek poézise, literatúrai öröksége követendő eszményképként szolgált az irodalmi pályán szárnyait bontogató fiatalembernek. A gesztus, hogy a *Bácsmegyeynek össze-szedett leveleit* Báróczi tisztelőinek ajánlotta, már előlegezi Kazinczy ez irányú törekvéseit.⁴²¹ Báróczi azonban nem csupán a széppróza nyelvi-poétikai alakításában vált mintává Kazinczy számára, hanem a világias szerelemfelfogás, a

⁴¹⁷ MARGÓCSY 2022.

⁴¹⁸ BÍRÓ 1998, 100.

⁴¹⁹ BÁRÓCZI 1775.

⁴²⁰ BÍRÓ 1998, 105.

⁴²¹ „Bóldog, a' ki Bárótyzyval – a' selypítő – frantziává váltlt Bárótyzyval – futni mer! – Nékem nyomdokait tsókolni, Őtet távolról követni, – köz-helyen Barátomnak nevezni, – ez el-értt tárgy! – nyertt ditsősség!” KAZINCZY 2009b, 116.

szerelemapológia tekintetében is, ti. Báróczi egyértelmű – szinte programos – tanúságot tesz a „tisztá” szerelem mint autonóm érzelem mellett, amelyet az erkölcsi szempontból inkriminált szerelmképzetektől elkülönülőnek tekint.⁴²² Miután Kazinczy deklarálta a Báróczi-követést, azt a felfogást próbálta képviselni, amely szerint a szerelem kitüntetése felszabadító erővel hathat a korszak erkölcsi közgondolkodásával szemben, a vonatkozó érzelmesszövegeket nem morális távlatból olvasva, hanem a „kényes”, „finom”, „válogató” ízlés felől.⁴²³ Értelemszerűen a köréhez tartozó literátorok prózai műveiről is az ízlésképzés szempontrendszer szerint vélekedik, hiszen Kazinczy elképzelésében a románok egyértelműen az ízlés kifinomításának eszközei, hogy „azoknak olvasások által a’ szóllás’ és maga-viselet’ durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon”.⁴²⁴ A civilizatorikus törekvések mentén formálódó románok az érzékeny olvasó teoretikus olvasóképzetében találnak adekvát befogadóra, amint azt Debreczeni Attila alaposan részletezte.⁴²⁵ A következőkben olyan szövegekre koncentrálunk, amelyek láthatóvá teszik, egy-egy prózafordítás hány programos, ideologikus elképzelés felől válhat értelmezhetővé, milyen olvasatok képezhetők, hagyományozhatók sok esetben úgy, hogy azok meglehetősen távol esnek az eredeti szerzői intencióktól.

Jogosan vetődhet fel a kérdés, hogyan pozicionálhatók a szerelmi históriák kontextusában az érzékeny prózaként leírt szövegek. Noha az elmúlt évtizedek során a színvonalas magyar szakirodalmi diskurzus alaposan feltárta a szövegkorpusz kapcsán szóba hozható tendenciákat, vizsgálódásra nem feltétlenül az egykorú prózairodalom, hanem az érzékenységi kontextusa felől érdemesítették Kármán József, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Sándor vagy mások szövegeit.⁴²⁶ Ez az értekezői „beidegződés” ugyanakkor

⁴²² DEBRECZENI 2009, 414–416.

⁴²³ Vö. Kazinczy Ferenc – Aranka Györgyhöz, Kassa, 1789. szeptember 7. = KAZLEV, I/249, 459.

⁴²⁴ Kazinczy Ferenc – Vitéz Imréhez, Miskolc, 1789. augusztus 23. = KAZLEV, I/238, 440.

⁴²⁵ DEBRECZENI 2009, *passim*.

⁴²⁶ Bódi Katalin utal rá, hogy a „XVIII. századi magyar levélregény rövid története recepciótörténeti szempontból kétségtelenül az érzékenységi diskurzusának integrálása miatt válik megkerülhetetlenné”. BÓDI 2010, 202.

sajátos akadályt is jelenthet a más irányultságú megközelítés számára. Előfeltevésünk szerint a pozicionálást az eredeti szövegkontextus értékhangsúlyainak figyelembevételével célszerű elvégezni, ahol nem az érzékenység felőli megközelítés válik az ítéletalkotás alapzatává. Szélesítve a vizsgálódási fókuszot, szükségszerűnek mutatkozik olyan, a fiatal szerelmesek érzelmi megpróbáltatásait tematizáló, egyértelműen szerelmes históriaként publikált szövegek párbeszédbe vonása, amelyeket csak érintőlegesen mintáz az érzékeny beszédmód, s vélhetően befogadásuk is az egykorúan népszerű szövegtípusokhoz hasonlóan történt, az erkölcsnemesítés ideologikumát őrző szórakoztató olvasmányként. Azaz az érzékeny regény a szerelmi román egyik altípusaként, poétikai szempontból a szerelmi diskurzus egyik alternatív lehetőségeként szemlélhető.

Eredeti szövegkontextusukban szemlélve az érzékeny próza reprezentánsait, feltűnhet, hogy e művek gyakorlatilag különböző diskurzusok keresztmetszetében foglalnak helyet (ami mind a kortárs recepcióban, mind a későbbi értelmezési hagyományban reflektálatlan maradt), a szenzualista emberkép egy-egy variánsát, az általa képviselt szerelemkonceptiót, komplex érzemvilágát (a szenvedélyek túlhatalmát, a felboruló mentális egyensúlyt, az extatikus érzelmi indulatokat, az emberi természet gyakran irracionális impulzusait) viszik színre, miközben az ideologikus mintázatokhoz igazodva a közvetlen vagy indirekt moralizálás befogadói elvárásának is eleget tesznek, rendre elvezetnek az erkölcsi tanítás negatív vagy pozitív példáihoz. Jelentőségük tehát átmenetiségükben ragadható meg – s azt se felejtjük el, hogy az egykorú prózairodalom alakulástörténetében aligha beszélhetünk homogén műfaji konstrukciókról, a szövegtípusok, diskurzusok egymásra hatása értelemszerűen a szerelmi románra is érvényes. Példáinkon keresztül felmutathatók a szóban forgó szövegkorpusz elkülönülő értékhangsúlyai, árnyalhatók a szerelemről való beszéd alternatív formái. E művekben nem az ún. „túlérzékenység” explicit megnyilvánulása a jellemző, mint a *Werther*-fordítások, a *Bács-megyeynek össze-szedett levelei* vagy a *Fanni’ Hagyományai* esetében, hiszen jórészt a heroikus román, illetve a heroida szerelem- és erkölcsfelfogásának örökösei, továbbhagyományozói.

Szemléletes, amikor a fordítás alapvetően a heroikus románok ismert sémáit követi, a reflektált fordítói értelmezés mégis az érzékeny prózaként való olvasás felé tereli a szöveg befogadóit, amint az Ivánkay Vitéz Imre Dusch-fordítása, *A' tiszta és nemes szeretet' ereje*⁴²⁷ esetében látható. Vitéz Imre fordítása egy rendkívül komplex, évezredes múltra visszatekintő irodalmi hagyományba ágyazódik. Cselekménye részben a trójai mondakörhöz kapcsolódik, amennyiben tárgya Agamemnón fiának, Oresztésznek a szerelme Helené leánya, Hermioné iránt, akinek a keze a jóslat szerint órá vár, ámbar gyengéd érzelmei Palmiréhez kötik. Egymásra találásuknak gátat szab a körülmény, hogy Palmire Aigiszthosz, Agamemnón gyilkosának a rokona, így Oresztész hamar morális válságba kerül, miként juthat mindenki számára elfogadható döntésre érzelmei kapcsán, ha azok nincsenek szinkronban a közössége érdekeivel, sőt egyenesen sértik azokat. A bölcs Talthübiosz (Anton páter okító szavaira emlékeztető) érvelése szerint Oresztész csakis a kötelmek szerint választhat, a szerelem nem lehet adekvát érv, mivel gyorsan elmúló jelenség: „legdühösebb indulat a' szeretet, ha az emberi elmén erőt vehet. Egygy álom, egygy árnyék-kép, melyet a' harmatozó reggel el-oszlat, egygy semmiség, magán kívül tette most a' Nagy Agamemnonnak fiát.”⁴²⁸ Látványos diszkrepancia keletkezik a Talthübiosz szolamában felvázolt, ideologikusan konstruált hősképzet és a szerelmi bánatban vergődő, feminin jellemvonásokat mutató Oresztész karaktere közt, aki a heroikus románok bátor, a próbatételeknek nekifevülő héroszaként és érzékeny hősként egyaránt megítélhető. Habár Oresztészben felmerül a dac lehetősége, nem lázad nyíltan, nehezen ugyan, de eleget tesz az elvárásoknak, szerelmét feláldozva kísérelve meg kielégíteni azokat.

Mindeközben az intrika láthatatlan hálói is átszövik az életét, hiszen Zephire, az ármánykodó nő karaktertípusaként titkos machinációk, hazugságok és félrevezetések útján igyekszik meghódítani magának Oresztészt.⁴²⁹ Minthogy más módokon nem

⁴²⁷ IVÁNKAY VITÉZ 1789.

⁴²⁸ *Uo.*, 68.

⁴²⁹ A csalárd csábító számára a gáláns viselkedés éppúgy kötelező érvényű, mint a valódi, szerelmes udvarló számára, így nehéz viselkedéséből kiolvasni a valós érzelmeket. LUHMANN 1997, 78–80.

képes felkelteni a férfi érdeklődését, Zephire a női vonzerő, a testi csábítás eszközeihez nyúl, amihez a szöveg Vénusz és Adónisz (a szexuális érintkezésre utaló) szerelmének citálásával teremti mitológiai kontextust. Zephire esetében egyértelműen az erotikus vonatkozások hangsúlyozódnak, a szöveg konkrétan láthatóvá teszi, hogy Zephire az erkölcsiséget szabadosan értelmező nőszemélyek közé tartozik: „Zephire már le-tett az illendő ruházatról, ’s a’ feslett életűek’ leg-szabadabb öltözetét választotta [...], búján verődött félig meddig ki-takartt mejje.”⁴³⁰ Kísérletei azonban hiábavalók, a transzcendens szféra ráhatása sem elengedő, hogy a férfit eltérítse kedvese iránti hűségétől. Elutasítását követően Zephire lelkiakata radikális átalakuláson megy keresztül, szívét a gyűlölet emészti el, impulzivitása már nem Oresztész elcsábításában ölt testet, hanem az elutasítás megtorlásában. Ambivalens érzéseinek hangot is ad: „Barátság – átkozom ezt a’ szót. – Szerelmet akarok, szerelmet, [...]; avagy halálos gyűlölséget. [...] Én átkozom mind azon hajlandóságodat, melyet irántam érzel, ha nem szerelem. Tartsd magadnak barátságodat. Nem kell nekem; nem akarom én azt – meg-vetem, ’s útálom. Inkább gyűlölséget, halálos, vért-szomjúhozó gyűlölséget kívánok Tőled.”⁴³¹ Vagyis a nő számára csak a két szélsőséges véglet képzelhető el. Zephire ezt követően teljes mértékben alárendeli magát, kapcsolatrendszerét a bosszúnak, minden pozitív minőséget felszámol maga körül, az iránta epedező férfit is eszközként használva fel. Mesterkedéseinek köszönhetően az ingadozó lelkületű, gyenge, sok esetben vívódó férfi karakterek áldozatul esnek a női intrikának, aminek felismerése után az átvert férfiak egymás nyakába borulva zokognak szerencsétlenségükön.

Hogyha a szerelmi csalódás ilyen kegyetlen emócióvá is át tud alakulni, szükségszerű a körültekintés, a szerelem fenyegető dimenzióinak tudatosítása, amit az egyik női szereplő konkrétan reflexió tárgyává is tesz: „A’ szerelem soha se vályyon bennünk indulattá, ha magunkat annak az uralkodásra vágyódó nemnek alája vetni, és azoknak, a’ kiken mi az ő bűbájok által, mint valamelly Isten-asszonyok uralkodhatunk, Rabjokká tenni nem

⁴³⁰ IVÁNKAY VITÉZ 1789, 206–207.

⁴³¹ *Uo.*, 215–216.

akarjuk. Még ifjú korunkban kell arra szoknunk, hogy ha tulajdon szívünkön nem uralkodhatunk; leg-alább ábrázatunk' jelein, és nyelveinket uralkodjunk. Hozzá kell szoknunk a' régi szeretőknek újjakkal el-tseréléséhez. Szívünknek mindég annyi hatalommal kell bírni, hogy akármely új hajlandóság' el-fogadására alkalmazatos lehessen. Nyugodalmunk úgy bátorságban van, ha Imádóink, hozzájuk vonzó szerelmünk' erejét nem esmerik, 's örökké reszketve kéntelenek változásunkat várni."⁴³² Eszerint két vonatkozásban indokolt a megfontoltság; egyrészt a szerelemnek mindent szolgálai módon alávető, önmegtartóztatásra képtelen magatartás, a nyílt kitárulkozás kifogásolható attitűd, másrészt a nőnek mindenkor a kiismerhetetlenségbe kell burkolóznia, valós érzelmeit a férfi elől eltitkolnia, hogy az mindenkor kénytelen legyen alkalmazkodni a nő szeszélyeihez, változásaihoz. Tehát közvetve egy ideális magatartás-lehetőség hangzik el, amely tompíthat a férfi-nő patriarchális, hierarchikusan szerveződő viszonyrendszerén, amennyiben a férfit teszi a nő kiszámíthatatlanságának alárendeltjévé.

Sem Zephire manipulatív ténykedése, sem a Palmirét időközben elrabló kalózok, sem a szerelem megtapasztalásának egy másik lehetősége (a Palmirét megszabadító Hazael közeledése) nem lehetetleníti el, hogy a két szerelmes mégiscsak egymásé legyen, amit a heroikus román toposzát már-már szolgálai módon követő megoldás erősít meg; kiderül az igazság Palmire kilétével kapcsolatban, mert nem Aigiszthosz rokona, hanem Menelaosz és Helené leánya – a jóslat szerint Oresztésznek szánt Hermioné.⁴³³

⁴³² *Uo.*, 344–345.

⁴³³ Egészen eltérő képet alakítanak ki Oresztész és Hermioné kapcsolatáról Euripidész tragédiái. A Hektór özvegyének szomorú sorsát feldolgozó *Andromakhé*-ban Hermioné Neoptolemosz felesége, az Andromakhét gyűlölő, meglehetősen nyers módon ábrázolt szereplő. Andromakhét rabságba hurcolták és „második feleségként” Neoptolemosz ágyasa a terméketlen Hermioné mellett, ráadásul már születettet egy fia a férfitől, amivel Hermioné gyilkos dühét vonta magára: „Te meg, rabszolganő, ki dárdaszerzemény / létedre e ház élére kívánsz állani, / s minket kidobni! Varázsszeredtől gyűlöli / a férjem ágyamat, s a méhem magtalan, / mert féelmes tudású szárazföldetek / minden leánya ilyesmiben! De ennek én / most már véget vetek! Nem oltalmaz Thetisz / oltára, sem szentélye: meghalsz, meg bizony!” EURIPIDÉSZ 1984, 260. Egzaltált szerelemfélést, mesterkedéseit Andromakhé és gyermeke elpusztítására a külső szem-

Zephire és Palmire karakterén, történetén keresztül különböző lelkialkatok, női sorsok és szerelemképzetek feszülnek egymásnak. Míg az első alapvetően a testiségen alapuló szerelemfelfogást képviseli, a csábításban és a bosszúban egyaránt meglehetősen radikális eszközöket használva; a másik a szerelemkonceptiót tekintve egy éteri, az erkölcsiséget mindenkor védelmező szemléletet reprezentál, csendes rezignációval tűri viszontagságait, sorsának alakulását külső hatóerőktől téve függővé. Előzményeit tekintve az önmagán segíteni nem tudó, cselekvésképtelen Hermioné Ovidiusnál tűnik fel, ahol a Pürrhosz (Akhilleusz fia) által elrabolt nő levélformában sóvárog szerelméhez, Oresztészhez, megszabadításért. Ráeszmél, hogy a nő minduntalan ki van szolgáltatva a férfi nem akarátának, kedvének, nincs eszköze, amivel státuszán változtathat, magára marad tehetetlenségben: „Sírni

lélő általános női karakterisztikaként teszi láthatóvá: „De féltékeny természetű a női nem! / Vetélytársát teljes szívéből gyűlöli.” *Uo.*, 260. Hermioné Menelaosz fegyveres segítségével tör Andromakhé életére, tervét már-már megvalósítva, amikor Péleusz elüldözi a támadókat. Végül a tragédia utolsó részében feltűnik Oresztész, aki (egy jóslatot valóra váltva) magával viszi Hermionét, míg Neoptolemoszt Oresztész hamis rágalmai hatására Delphoiban megölik. Vö. FALUS 1964, 396. Péleusz keservében Hermioné már átkokhozó, a ház romlását előidéző perszónaként van emlegetve, végérvényesen negatív értéktétele alá vonva a nő antagonisztikus markerek szerint ábrázolt karakterét: „Jaj, az a nász, az a nász, a családom, a / házam, a városom végveszedelme! / Jajajaj, unokám, / bár sose hoztad volna el asszonyul, / gyermekeim, fajom és hazám átkaként / balnevű mátkád, / Hermionét, a saját halálhozódat!” EURIPIDÉSZ 1984, 292. Oresztész szenvedéseit az anyagvilkosságot követően az *Oresztész* című tragédiában dolgozta fel Euripidész, a lelki tusák belső és egyéni hasznoszerzések külső konfliktusainak egymásba bonyolításával érve el a tragédia zárlatának feszültségteli jelenetéhez. Tündaréosz Oresztész és húga, Elektra életét követeli; Menelaosz segítsége hamisnak bizonyul, ami a hősi értékrendet is illúzióként leplezi le; míg végül a testvérpárt a népgyűlés halálra ítéli. Hogy Menelaosz árulásán elégtételt vegyenek, leányát, az ártatlan Hermionét foglyul ejtik, Oresztész kardot illeszt a nyakára, hogy a tehetetlenül siránkozó Menelaosz jelenlétében ontsa véré a leánynak. Csaknem megöli Hermionét, amikor az égből megszólal Apollón, békét parancsol a harcolóknak, Hermionét Oresztésznek ígéri, mivel a kezére váró Neoptolemosznak az isten büntetésében lesz része: „S e lány, kinek nyakára nyomtad kardodat, / Hermioné, a hitvesed lesz; az ki most / számít rá, Neoptolemosz, őt el nem nyeri. / Mert delphoi béli kard által kell vesznie, / amért engem kárhözottatott apja hulltáért.” *Uo.*, 834. Vö. FALUS 1964, 417–418. Eszerint csakis a *deus ex machina* szavától azért, hogy Hermioné nem Oresztész áldozata, hanem a felesége lesz.

csupán a jogom, haragom könnyítik a könnyek, / és kebelemre a könny, mint patak ömlik alá. / Nincs egyebem, csak a könny. Hullik csak, hullik is egyre, / s arcom a sírástól teljesen elhanyagolt. / Fajtam végzete mindmáig hat. Hát mi vagyunk csak / elragadásra jelölt nők, mi, a Tantalidák?”⁴³⁴ Ovidiusnál és Vitéz Imre fordításában Hermioné nem a cselekvő, szuverén, hanem a hányódó, a női sérülékenységet szemléltető egyén, minden szempontból Zephire ellenpólusa. Mindazonáltal ez a különbözőség a sorsuk alakulását is determinálja, felerősítve azon egyértelmű üzenetet, hogy a nő rendületlen hűségének, erkölcsi önmegtartóztatásának a jutalma a férfi igaz társává válás, miközben a szélsőséges magatartás a tragikus végkimenetel felé tart, amint azt Zephire halála egyértelműsíti.

A’ tiszta és nemes szeretet’ ereje befogadásával, érzékeny regényként történő olvasásával kapcsolatban főként a bizonytalanságainknak adhatunk hangot, kiváltképpen, hogy a műfaji kódok a heroikus románként való olvasást erősítik. Szempontunkból, a fordítás egykorú pozicionálására nézvést döntő jelentőségűek azok a paratextusok, amelyek a főszöveget bevezetik. Vitéz Imre 1789. augusztus 18-án kelt levelében értesíti (a példaképként tisztelt) Kazinczyt, hogy fordítását neki címezve szándékozik kiadni: „Vegye jó néven a’ Tekintetes Úr ezt a’ hazafiúi tűzzel tett munkámat, és annak a’ Tekintetes Ur’ neve alatt lejendő ki-adását; vegye úgy, mint önnön ditsőséges példájának gyümölcstét, ’s az én háládatosságom’ bizonyosságát.”⁴³⁵ Vitéz Imre udvarló hangnemű levele Kazinczyra „érzékeny olvasóként” hivatkozik, tehát a teoretikus olvasásmód jelenik meg garanciaként műve kedvező megítélése kapcsán, minthogy Kazinczy a szűk kevesek, az értő kör egyike. Kazinczy meglehetősen hamar, augusztus 23-án válaszol. Levelét Vitéz Kazinczy tudta nélkül, fordítása elébe iktatva közli, mondván, hogy „az abba foglaltt dolgok azonban sokkal nevezetesebbek, mint sem hogy kétségeskedhettem volna azoknak ki-nyomtatattásán”.⁴³⁶ Kazinczy válaszában a szerelmi tárgyú, érzelmes regé-

⁴³⁴ OVIDIUS 1985, 47.

⁴³⁵ Vitéz Imre – Kazinczy Ferenchez, Kassa, 1789. augusztus 18. = KAZLEV, I/235, 434.

⁴³⁶ IVÁNKAY VITÉZ 1789, [oldalszám nélkül].

nyekre vonatkozó (az egykorú eruditus közeg vélekedésével konfrontálódó) nézeteit fejti ki, magára a „nemesebb”, vagyis az érzékeny szerelem („a’ melly eped, kívánczok, sír, rettegve reménl, [...] a’ leg-édesebb nyughatatlanságban, a’ leg-édesebb kínok között forgat”)⁴³⁷ apologétájaként hivatkozva, Vitéz tehát jól bemerte a diskurzus- és kontextusteremtő pontot. Kazinczy megerősíti Vitéz előzetes hipotézisét az érzékeny olvasó kedvező értékítéletével kapcsolatban, aki „gyönyörködve” fogja olvasni művét, mindazonáltal a *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei* fogadtatásának felemlegetése valamelyest mérsékeli ezt az általános olvasói elragadtatást: „Az én szegény *Bátsmegyeyem* nem tetsze Patakon. Azt mondják, hogy azt a’ haszontalan fityogást nem szenyvedhetik, és hogy tőlem nem Románt vártak. Így ítél gyakorta igazabban egy tizenhat esztendő Leány némelly nemű írások felett az eruditóval tellyes Criticusnál.”⁴³⁸ Ezekre a bírálatokra reflektál „az érzékeny olvasó előzőekben körvonalazott ideáljára hivatkozván maga is, s bejelentvén a kedvesebb ízlés terjesztésének szándékát. Ez az igen áttetsző szerkezet tehát a románokról szólván a szerelem apológiáját és a kedvesebb ízlés pártolását állítja előtérbe, a mindkettő igazolásában központi szerephez jutó érzékeny olvasó képzetével a háttérben.”⁴³⁹ Kazinczy gondolatmenete szerint tehát a Vitéz Imre fordításával kapcsolatban esetlegesen felmerülő bírálatok elhárítására a megcélolni kívánt olvasóközönség konkretizálásával, az ideális olvasó kijelölésével van esély.

Hasonló összefüggésekre mutathatunk rá Aranka György prózafordításával kapcsolatban. Aranka fordítása, a heroida hagyományához szorosan kapcsolódó *Júlia’ levelei Ovidiushoz*⁴⁴⁰ egy olthatatlan szerelem monoperspektivikus elbeszélése.⁴⁴¹ Szöveg-előzményeit tekintve egyértelmű a párhuzam Bessenyei első alkotói korszakában született prózai művével, a heroidaként és levélregényként egyaránt olvasható *Galant levelekkel*.⁴⁴² Júlia levelei

⁴³⁷ Kazinczy Ferenc – Vitéz Imréhez, Miskolc, 1789. augusztus 23. = KAZLEV, I/238, 439.

⁴³⁸ *Uo.*, 440.

⁴³⁹ DEBRECZENI 2009, 409.

⁴⁴⁰ [ARANKA] 1790.

⁴⁴¹ Aranka fordításáról legutóbb: EGYED 2023.

⁴⁴² BESSENYEI 1990. Vö. PENKE 2009, 42–43; BÓDI 2010, 200–208.

a nő gyengéd érzelmeiről, Ovidius iránti vágyairól, érzelmi kitárulkozásáról adnak számot, bizakodásáról szerelme viszonzását illetően, miközben a férfi érzéseiről nincsen tudomásunk – amint az ovidiusi alapmű, a heroida műfajteremtő szövegének számító *Heroides* esetében is tapasztalható.⁴⁴³ Leszámítva a *Heroides* második részében olvasható episztolákat (XVI–XXI), ahol felszámolódik az egyoldalú beszédpozíció, az ovidiusi minta alapvetően aszimmetrikus kommunikációt visz színre.⁴⁴⁴ Ovidius válaszai nem ismertek, a műben egyértelműen Júlia szólama, a női hang dominál, hasonlóan a *Heroides* első tizenöt levelének sóvárgó szólamaihoz.

Júlia monologizálása tulajdonképpen általános elmélkedés a szerelem mibenlétéről, körülményeiről, veszélyeiről, konkrétumok nélkül, hiszen találkozásairól is csak Júlia retrospektív utalásai tudósítanak, meglehetősen homályos módon. Sajátos szerelemértelmezése szerint „a’ szerelem tsak akkor rossz, mikor határok közzé szorítják”,⁴⁴⁵ vagyis elítéli a szerelmet tiltás alá vonó gyakorlatot, ezért kínszenvedés számára lepleznie az Ovidius iránti szerelmét, mert az elveivel való szembefordulásra kényszerül, azonkívül érzései viszonzásával kapcsolatban is kétségek gyötrik. Mindezt tetézi, hogy Tiberius feleségül kéri Júliát, amire a nő csapásként, a boldogság lehetőségét felszámoló szerencsétlenségként tekint, és csak Caesar parancsára lép frigyre a férfival. Ovidius mégis hűtlenséggel vádolja meg Júliát,⁴⁴⁶ amiről megint csak közvetve, Júlia válaszlevelén keresztül értesülünk. Ovidius kétsége Júlia hűségével kapcsolatban a levélforma elégtelenségeire, a kommunikáció sikertelenségére mutat rá, hiszen a vádak hasonló információhiányból, bizonytalanságokból eredeztethetők, mint Bácsmegyey Surányi Mancsi lehetséges hűtlenségét illető aggályai.

⁴⁴³ *Uo.*, 170.

⁴⁴⁴ Vö. PÁRTAY 2020.

⁴⁴⁵ [ARANKA] 1790, 62.

⁴⁴⁶ „Meg-vallom, nem voltam készen szemre hányásidra. – Azt gondoltam, hogy az én állapotomnak, hogy tellyes szerentsétlen légyen, nintsen szüksége arra, hogy még a’ te ok nélkül való feddődésseddel is viaskodjam. Azt mondod, hogy a’ Tiberius ajánlásit örömmel vészem, ’s nem szeretlek téged többé. Háládatlan! Azt mond inkább hogy meg-hóltam! – Az egyik nem nehezebb nékem, mint a’ másik.” *Uo.*, 101.

Mint ismeretes, Kazinczy érzékeny hősének lehetetlen elfogadnia, hogy szerelme önszántából ment feleségül egy másik férfihoz, cselekedetét csakis a szülői kényszer, a szabad akaratot korlátozó gyakorlat következményeként képes felfogni.

Ovidiust száműzik, a döntés konkrét indokai azonban nem tárulnak fel, így Júlia számára csak egyetlen magyarázat lehetséges, hogy Ovidius eltávolítását az iránta táplált szerelem idézte elő: „Nagy Isten! mit hallok? Oh Ovid! mitsoda hírek? örökösen el-vesztelek téged, és az én hozzád való szeretetem okozta szám-kivettetésednek szerentsétlenségét! Istenek! ha a’ Szerelem gonoszság, és büntetést érdemel, úgy tsak egyedül kell büntetődnöm. Én kényszerítettelek hogy engem szeress, midőn szívemet néked ajánlottam. Bóldogtalan mérges ajándék! melly napjaidat örökös homályba borítja, azokat a’ drága napokat, mellyek arra rendeltettek vólt, hogy a’ világnak díszére szolgáljanak.”⁴⁴⁷ Szerelme távozása után a nő mély letargiába süllyed, nem látva más megoldást kilátástalan helyzetére, csak a halált. Végül Ovidius levele rekeszti be Júlia leveleinek sorát. A száműzetés komor környezetéből megszólaló férfi nem a megpróbáltatásokat leküzdő, tántoríthatatlan hős magatartását képviseli, sorainak lamentáló, panaszos tónusa inkább az elengedés, a lemondás szükségszerűségével szembesít, hiszen azon szerelem, amit nem lehet kibontakoztatni (mint saját szerencsétlensége is szemlélteti) csakis a kínok, a szenvedések okozója lehet. Zárómondatai teljes rezignáltságról tanúskodnak, mert a szerelem boldog, egyszersmind túlságosan múltékony időszakát az emlékezetben sem lehet konzerválni, az visszamenőlegesen is értékét veszti: „Oh szerentsétlen Ovidius! melly drágán, és hosszason tartó kínokkal vevé meg azokat a’ rövid kedvességű és semmit érő pillantatokat! – Oh melly keserűk azoknak gyümöltsei! – Vajha nem esmértem vólna őket soha is!”⁴⁴⁸

Aranka a francia eredeti, Charlotte Antoinette Lezay-Marnézia de Bressy *Lettres amoureuses de Julie à Ovide* (1753) című művét a *Briefe der Julie, Tochter Kaisers August an Ovid* (1783) című német változatából emeli át a magyar nyelv közegébe, a címlap

⁴⁴⁷ *Uo.*, 119.

⁴⁴⁸ *Uo.*, 129.

tanúsága szerint szabad fordításban. A fordításról Ráday I. Gedeonhoz írt levelében számol be: „Kötöt beszéddel (periodusokba) közönséges nem magoss beszéddel, de igen elmével vagy inkább elmésséggel teli. Ez az Julia Ovidiushoz írott levelei. A’ materia kényes lévén, tettem az homlokára egy olyan elől járó Beszédet, és a’ végire toldottam még egy olyan Levelet, mellyek az olvasót reménlem a’ botránkozástól meg őrzik.”⁴⁴⁹ Eszerint az előszó, valamint Ovidius zárólevele az erkölcsnemesítés kívánalmának egyértelműsítésére került a korpuszba, hiszen nélkülük a történet csak megbotránkozást kelt, mivel egy kifogásolható nő szerelemképzetet és magatartást közvetít. Aranka vélhetően támadhatónak érzekelte ezt a szerelemkonceptiót és -ábrázolást,⁴⁵⁰ poétikai szükségszerűségnek érezte a kiegészítést, a Júlia nyers kitárulkozásából, a férfi iránti vágyakozásából kiolvasható esetleges torz kép tompítását. Mivel a nő ír elsőnek, ő kezdeményez, cselekedetével határsértést követ el, ugyanis aktív szerepet ölt, míg „a férfi kerül olyan passzív, nézett és vágyott szerepbe, mint amilyenben általában a nőket látjuk”.⁴⁵¹ Morális reflexiók nélkül tehát Júlia erkölcsi megítélése nem egyértelmű, szenvedélyessége a testi vágyak, az érzékiség behatásainak is tulajdonítható. Ovidius levele megerősíti az elgondolást, miszerint az ideális szerelem csakis a moralitás keretein belül képzelhető el, amikor konkrétan a fiatalokra leselkedő veszedelemként utal az álarchan közelítő, az egyént gyakorta megtévesztő szerelemre: „Oh nyissátok-fel szemeteket, és lássátok annak az álnok Istenségnek [Vénusznak] kendőzött áll-ortzája alatt, ama’ késő könyhullatások árjainak mély barázdáit, ’s mellyjén, nyíló Rózsák alatt, a’ Bánat’ emésztő fogait, és a’ Lelki esméret kígyó-mardosásait!”⁴⁵² Mindazonáltal

⁴⁴⁹ Aranka György – Ráday I. Gedeonhoz, H. n., d. n = LADÁNYI 1973, 163.

⁴⁵⁰ „Lésznek, nem kétli a’ Fordító, a’ szebb és szelídebb elmék között olyanok, kik ezen fáradságát első tekintettel nem igen nagy köszönettel fogják venni, azt az erkölcsökre nézve veszedelmesnek, leg-alább kétségesnek és félelmesnek ítélvén. De reményli, hogy az elsőbb rendbéli elmék, ha szép tehetségeiket egy kevésbé mentő-okai meglátására kívánják fordítani, megbékélnek, a’ másod’ rendbéliek pedig, hogy dítséretes nevezeteket meg ne sértsék, meg-szenvedik, hogy azokat elejekbe terjessze.” [ARANKA] 1790, [oldalszám nélkül].

⁴⁵¹ PARTAY 2020, 167.

⁴⁵² [ARANKA] 1790, 127.

Aranka még így sem érezte kielégítőnek a megoldást, Ovidius sorsának riasztó példaként való szerepeltetését, a rávezetést az adekvát interpretációra, hiszen a kiadásnál nem kívánta feltüntetni a nevét: „En ugyan a’ mint a’ fordítást szabad fordításnak neveztem, úgy minden igen ébresztő, ’s Ifjuságot gerjesztő dolgokat kívántam benne lágyítani; sőt hozzájuk toldottam egy olyan Levelétis Ovidiusnak, melly az Ifiakat a’ szerelem veszedelmes tüzeitől eléggé eljeshetheti: mindazáltal mégis igen félek a’ Világ ítéletétől. Azért nem akarom Nevemet homlokára függeszteni a’ könyvecskének.”⁴⁵³

Aranka fordításainak korai olvasása még az autográfokon keresztül történik, főként Kazinczy és Ráday baráti körében.⁴⁵⁴ Habár Kazinczy elismerően (nem kevésbé elfogultan) nyilatkozik a fordításról, a fogadtatás kapcsán ő is kétségeinek ad hangot Arankához írt levelében: „Kezemnél vannak Munkáid, mellyeket a’ Debreczeni Vásárból vehettem; ’s a’ Júlia Leveleit gyönyörködve olvastam-el [...] már jegyzéseket is tsináltam. Az Orthographia benne igen rossz; noha én nem akarlak az Erdélyitől el-vonni. Nem sokára bővebb Levelemet veszed. [...] Ha a’ Júlia Levelei felett tejendő jegyzéseim kezekben lesznek, meg tudakozlak miként nyugodtál meg rajtok; ’s óhajtanám, hogy hagyjad nállam hogy Kassán ki-botsátasson. Azok igen szépek; de nem tudom miként fogja el a Magyar Olvasó. Az én Bácsmegyeymről azt mondták most, Patakon keresztül jővén, hogy egy alá-való munka, mert mihelyt 2 levelet elolvas az ember, mindjárt tudja mi van benne. Ez a’ gánts az Autort és nem Fordítót illeti: de ne Sutor ultra. – Egy Román érdeme felől egy 15 esztendő Leány jobban ítél, mint 2 Tisztelendő Professor Ur; ’s a’ Leányka ki-tsorduló könny tsepje édesebb jutalom az érzékeny írónak, mint a’ Professor Urak bőlti ítélete.”⁴⁵⁵ Kazinczy számára, hasonlóan, mint a Vitéz Imréhez írt levélben a *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei* jelenti a bemérési pontot Aranka fordításával kapcsolatban (amit így az

⁴⁵³ Aranka György – Ráday I. Gedeonhoz, Marosvásárhely, 1789. szeptember 26. = LADÁNYI 1973, 168.

⁴⁵⁴ KIRÁLY 2006, 109.

⁴⁵⁵ Kazinczy Ferenc – Aranka Györgyhöz, Miskolc, 1789. augusztus 26. = KAZLEV, I/240, 448.

érzékeny levélregények közegébe utal), csaknem azonos érvkészetet mozgósítva az érzékeny olvasó és az átlagolvasó megkülönböztetésére, mint az augusztus 23-án, Vitéznek írt válaszában. (Szemléletes eltávolító gesztus a fordítás kapcsán felvethető esetleges kritikák áthárítása az alaplóműre.)

A kötet értékesítési szempontból nem minősíthető sikeresnek, érdeme jórészt Aranka nevének széles körű ismerteté tételében határozható meg.⁴⁵⁶ Földi János például az anyagi veszteségre is utalva értetlenül szemléli, miért volt szükség a román kinyomtatására: „Júlia Levelei nem érdemlették a’ nyomtató bért, és esküszöm, hogy eladott árarából soha ki nem jó a’ reá tett költség. Ez egygy áltáljában nem a’ mi Népünkhöz való. Sőt minden Levelezésben írt munka mi nálunk keletlen ’s kelletlen. Annyival inkább ez, melly csak Szerelem folytatást tanít. A’ kik közöttünk valamennyire még most az Olvasásnak kedvellői, azok vagy Papi emberek, vagy az érettebb gondolatú Öregek. Mindenik rend kárhóztatja Julia Leveleit; és ezzel a’ Magyar izlés éppen nints eltalálva.”⁴⁵⁷ Földi szerint a „levelezésben írt munkák” nem számíthatnak széles körű érdeklődő publikumra, minthogy az érzelmes história nem találkozik az általa idős, egyházi értelmiségi csoportként definiált olvasóközönség elvárásaival, azonkívül nem hagyhatók figyelmen kívül sem a morális, sem az esztétikai teremtészetű kifogások. Érvélése tehát nem kizárólagosan Aranka próza fordítására vonatkozik, hanem általában a levélregények megítélésével kapcsolatos. Földi számára egyértelműen jelzi az olvasók érdektelenségét, hogy az eladásra rábízott *Bátsmegye*-példányok sem keltek el: „Bátsmegyeinek tiz Leveleit küldötted hozzám. Reá bízta mindjárt akkor a’ könyvkötőre, hogy hordozza vásárokra ’s adogassa. Mind ez ideig is kettő sem költ el belőlök, mert talám egyet adott el, másikat elvitték, de érte meg nem fizettek, a’ több még meg vagynak. Ímhol ez sem kél, mivelhogy Levél, mellyet még a’ mi Népünk által nem lát, noha ez kimondhatatlan érdemű, ha betsülni tudnák, és a’ Júlia Leveleit annyival

⁴⁵⁶ Vö. KIRÁLY 2006, 109–111.

⁴⁵⁷ Földi János – Kazinczy Ferenchez, Szatmár, 1791. március 9. = KAZLEV, II/364, 169–170.

haladja meg, mint a' Haza törvénye az Abécztét.”⁴⁵⁸ Földi János gondolatmenetéből kirajzolódik, miként ítél az egykorú befogadók egy része egyetlen merev, sematikus szempontrendszer szerint, az egyes szövegtípusok különbözőségeit ignorálva, főként az erkölcsnemesítés ideologikumát őrző szemlélet reflektálatlan alkalmazásával. Ekképpen kerül a *Júlia' levelei Ovidius*hoz, a levélformát és a szerelmi tematikát tekintve az érzékeny levélregények korpuszába, jöllehet az önkényes társítás inkább tűnik a homogenizáló, egyneműsítő szemlélet gyakorlati érvényesítésének, mint a szöveg poétikai karakterével, a szerző intencióival számot vető értelmezés következményének.

1.4. AZONOSULÁSI LEHETŐSÉGEK (?)

Problemátikus tehát, hogy a századvég olvasói melyik hőstípus viselkedésmintáival akartak vagy tudtak azonosulni, hiszen nem csupán eltérő emberképek, hanem eltérő szerelemfelfogások feszültek egymásnak. Példáink azt is érzékeltetik, hogy ama hőstípus, amelyiket a szakirodalom nyomán a jelen értekezés érzékeny hősként nevez meg, nem tekinthető egy homogén, oszt(hat)atlan karakternek, a módosulások következményeképpen az alakváltozatok (Szigvárt, Oresztész, Júlia, Bácsmegyey vagy Fanni) más-más embereszményt közvetítenek – noha a morális létezésre való eredendő hajlam, a kifinomultság, a mélyérzés, a viselkedéskultúrában testet öltő belső érzékenységi mindegyikük esetében az alaptermészet része.⁴⁵⁹ Problémák akkor keletkeznek a befogadásban, amikor a hős képviselte szerelemfelfogás elmozdul a normativitástól, cselekedeteit pedig nem mérsékeli az olvasó számára egyértelmű tanulság, ugyanis a teoretikusan elgondolt olvasóképzetnek rendelődik alá. Debreczeni Attila szerint az érzékeny ember olvasóképzete identifikációs erővel rendelkezik, ami az adekvát befogadás által realizálódik, identitása – mint volt róla szó – a felkínált életmintával való azonosuláson alapul.⁴⁶⁰ Csakhogy

⁴⁵⁸ *Uo.*, 170. Vö. DEBRECZENI 2009, 423–424.

⁴⁵⁹ *Uo.*, 111.

⁴⁶⁰ *Uo.*, 425.

a Bácsmegyey és a Fanni típusú érzékeny hősök – amint azt Bodrogi Ferenc Máté is kiemeli – mintha nem volnának beiktathatók e keretbe,⁴⁶¹ azaz az általuk reprezentált emberkép, antropológia nem kínál fel applikálható életmintát – Bácsmegyey és Fanni a „túlérzékenység” szélsőségeit viszik színre.⁴⁶²

Szerelmének társadalmi elfogadtatása az érzékeny hős számára megoldhatatlan próbatétel, amelynek következtében fokozatosan elidegenedik környezetétől, harcot vív a tradicionális értékrend képviselőivel, alapfeladatává az egyensúlykeresés válik a harmónia és a diszharmónia közt. Mind Bácsmegyey, mind Fanni küzdelme, harmóniateremtő kísérlete bukásra van ítélve, mert aszociális magatartásuk, életidegen viselkedésük, érzelmi csapongásaik következtében marginalizálódnak, társadalmi-szociális kapcsolataikban és szerelmi életükben egyaránt. Radikális érzékenységük az eluralkodó affektusok felől válik bemérhetővé. Ahogy az előzőekben már beszéltünk róla, Kazinczy a *Bácsmegyeynek öszveszedett levelei* sikertörténetével próbálta eliminálni a *Kártigám* népszerűségét az irodalmi emlékezetben.⁴⁶³ Hősnének életszemlélete azonban inkompatibilis volt a heroikus románok eszmeiségén, magatartás-mintázatain nevelődött olvasók beidegződésével, akik a napló- és levélregényekben is változatlanul az azonosulási lehetőségeket keresték. Krisztina vagy Etelka arisztokratikus udvari világában a szerelem intézményesített életközösséggé, vagyis házassággá formálását a társadalmi státusz, a rang határozza meg, aminek kötelmeihez a szereplők erőn felül próbálnak alkalmazkodni, míg a polgári mentalitást képviselő Bácsmegyey- vagy Fanni-féle hős szerelemfelfogása nem képes igazodni a rendi hierarchia értékrendjéhez, a külvilág elvárásaihoz, sőt minduntalan lázad ellene.

Mindez sajátos mentalitást és lelkialkatot reprezentál, hiszen az érzékeny hős eme típusváltozata ragaszkodik elvont erkölcsi eszméihez (amely alapvonásait tekintve eltér a még létező udvari, arisztokratikus világ hősi értékrendjétől), valóságérzékelése kizárólag ezen keresztül történik. Eszméinek engedelmeskedve az

⁴⁶¹ BODROGI 2020, 44.

⁴⁶² VADERNA 2017, 352–353.

⁴⁶³ BÉRES 2018, 19–27.

eszményítés és az opposíció jegyében rendez be világát, s ennek az individuális világnak a szabályrendszere szerint próbál meg élni, szeretni,⁴⁶⁴ egyszersmind totalizálva érzelmeit (Bácsmegyey esetében a szerelem totalizálásán torzít a monoperspektivikus elbeszélésforma, nem ismeretes a címszereplő érzelmi vesszőfutásának konkrét oka, Surányi Manci viselkedése, érzelmei, motívációi a leány szólamának hiányából következően homályban maradnak).⁴⁶⁵ Esetében a szerelem nem a józan szerelmet, hanem a mindent elsöprő szenvedélyt jelenti, élete eloldódik a hagyományos társadalmi, szociális közegtől, önmaga belső lelki világára koncentrál, amihez képest a külvilág „gonosz”, mindenkor fenyegetést jelent, csakis opposíciós kapcsolatban állhat a hősével. A konfliktus tehát elkerülhetetlen a társadalmi élet „játékszabályait” felrúgó hős, valamint az ún. „kritikus tömeg” valósága közt.⁴⁶⁶ Bácsmegyey Surányi Manci, valamint Fanni T-ai Józsi iránt táplált szerelme az intenzív érzelmi fellángoláson, az érzelmi összhang illúzióján alapul, ennél fogva instabil természetű, nem képezheti tartós, szilárd kapcsolat fundamentumát, nem stabilizálható a házasság keretein belül.⁴⁶⁷ Hiába dacolnak a tradícióval, a „túlérzékeny” végletek szerint megélt szerelem konszolidálhatatlan, ami így – Bácsmegyey és Fanni tragikus elmúlását tekintve – pusztító hatású erőként nyilvánul meg. Esetük egyértelműsíti, hogy a szerelem mint *eszmény* és a szerelem mint *tapasztalat* nem minden esetben feleltethető meg egymásnak, kompatibilitásuk ellentmondásos. Épp a normativitásra törekvő szándék teszi adekvát példává Barczafalvi Szabó Dávid, Ivánkay Vitéz Imre vagy Aranka György fordítását, mert mentesek a polarizációtól, a szélsőségesnek ható érzelmi-erkölcsi-társadalmi problémákat gyakran az explicit moralizálás mérsékeli,⁴⁶⁸ hogy hőseik (rajtuk keresztül pedig az olvasók) a meditatív gondolatalkzatok mentén vegyék fontolóra a szerelem társadalmi beágyazásának szükséges kritériumait, lehetőségeit.

⁴⁶⁴ DEBRECZENI 1999, 17–24.

⁴⁶⁵ Vö. SZILÁGYI 2009; LACZHÁZI 2014, 167.

⁴⁶⁶ BODROGI 2020, 47.

⁴⁶⁷ LACZHÁZI 2014, 155, 172.

⁴⁶⁸ MARGÓCSY 1998, 660.

Hasonló példák természetesen a századfordulót követő első évtizedből is ismeretesek, mint azt a *Két Szerető Szívnek Története*⁴⁶⁹ vagy *A' Magyar Páméla* is szemlélteti. Samuel Richardson kontinentális népszerűségű levélregényének Kis János-féle variánsa kísérletet tesz a társadalom szemében problematikusnak tűnő szerelem morális keretezésű ábrázolására. Kis János *A' Magyar Páméla* című, egyébként a *Flóra* sorozat első történeteként publikált fordítása nem az angol alapmű, hanem Charlotte Schiller *Die neue Pamela* című német átdolgozását használta fel.⁴⁷⁰ Az eredeti levélforma elhagyása nem a magyar fordító leleménye, csupán átvétel Schillertől, mindazonáltal egyéni intenció szerinti változtatásokat, koncepcionális eltéréseket is felfedezhetünk Kis János szövegében, ahogyan azt Labádi Gergely alaposan leírta.⁴⁷¹ Szempontunkból a szegény sor(s)ú leány és a gazdag férfi szerelmének társadalmilag kifogásolható vonatkozásai a relevánsak, ugyanis *A' Magyar Páméla* egy erkölcsstani alapokon nyugvó nőképet reprezentál;⁴⁷² fő kérdése, hogy miként viselheti magát, hogyan őrizheti meg ártatlanságát a leány, akit szerelmével ostromol egy magasabb társadalmi státuszú férfi.⁴⁷³ „A négy év eseményeit elbeszélő történet nagyon egyszerű és egyértelmű, amennyiben az olvasó az első pillanattól nyugodt lehet amiatt, hogy Ilona révbe ér a házassággal, ugyanakkor nagyon fordulatos is, amennyiben újra és újra szembesülnie kell anyagi és társadalmi nemi kiszolgáltatottságával, a külvilág jellemzően negatív megítélésével, az erkölcsös viselkedés fogalmának sérülékenységevel.”⁴⁷⁴ Történetvezetése, a cselekmény mesei színezete, valószerűtlen zárata, boldog berekesztése egyértelműen dekódolható,

⁴⁶⁹ Kisfaludy Sándor 1806–1807 körül írt, de egykorúan publikálatlan levélregénye a két szerelmes, Bodorfy Imre és Meződi Líza levélváltására épül, így a felek egymásra reagáló dialógusában bontakozik ki – reflektált érzékenységekritikaként – az erkölcs primátusa a boldogság keresésével szemben. Vö. DEBRECZENI 1997, 221–222; GINTLI 2010, 393–395.

⁴⁷⁰ KIS 2014, 43–141.

⁴⁷¹ Uo., LABÁDI 2014a, 26–37.

⁴⁷² Bővebben: BÓDI 2021.

⁴⁷³ „Ha valamely fő rangú Úr szegény leányt szeret, mind a' leány' bötsülete kárt vall, ha azt a' világ meg tudja, mind pedig a' férjfinak is betelenségére válik, ha ezen indulatjának enged, és azt meg elégti.” KIS 2014, 57.

⁴⁷⁴ BÓDI 2021, 164.

adekvát olvasatot kínál a hölgyolvasóknak, már-már propagandisztikus módon kinyilatkoztatva az ábrázolt normatív magatartás mértékadó súlyát.⁴⁷⁵

Kazinczy románfordításával kapcsolatban Laczházi Gyula megjegyzi, hogy a mű kortárs megítélését elsősorban az érzelmek artikulálásának újszerű (nem feltétlenül rokonszenves) módozatai formálták.⁴⁷⁶ Ámbár a *Bácsmegyeynek öszve-szedett leveleinek* kétségkívül az érdeklődő fiatal generáció volt a potenciális olvasóközönsége, mert ők képesek átélni a románban elbeszélte érzelmeket – nem véletlen, hogy Kazinczy tizenhat esztendőös leánykát emleget ideális olvasóként –, a társadalmi idegenkedés mégis alapvetően határozta meg a románnal kapcsolatos vélekedést, a korabeli magyar publikum egy része ugyanis értetlenül szemlélte a szövegből kibontakozó emberképet, Bácsmegyey szélsőséges magatartását, szerelemképzetét.⁴⁷⁷ Persze elhamarkodva ítélnénk, ha sikertelennek minősítenénk a fordítást, főként, hogy Kazinczy levelezésében van nyoma a kölcsönzés, az olvasás gyakorlatának, a méltató reflexióknak. Még bő tíz esztendővel a kiadás után is keresik, amiről a következő anekdotikus szövegrészlet tanúskodik: „1803 táján a’ Debr. Vásárban Pesti Könyváros Leyrernek boltjában ültem, ’s imhol jó egy Tekintetes Úr gyöngyszin gyolcsköpenyben. Köszön Leyreréknek, ’s ezt mondja: *Adjanak az Urak valami bolondságot.* – Minthogy a’ *bolondság* sokféle, Leyrer kérdést tett, hogy még is mire volna szüksége. A’ kövér, barna bajuszú ember megszóllalt: *Nem bánja ő, akármilyen legyen, csak bolondság legyen.* Leyrer mutatott holmit, ’s a’ Tek. Ur bele bele kandikált, meg letette. *Van e az Uraknál Bácsmegyei? azt mondják hogy az igen rendes bolondság.* Képzelheti a’ ki ezt olvasni fogja, mint örvendeztem ’s mint kellett örvendeznem a megtiszteltetésen. Hallgattam. Bácsm[egyei] nem találtatott, ’s a’ Tek. Ur sajnálotta hogy nincs. Valamit csak ugyan veve.”⁴⁷⁸ Kazinczy rövid visszaem-

⁴⁷⁵ Uo. Mindez nincs távol Kis János más, a nőnevelést, az erkölcsi-pedagógiai célzatot is közvetítő irodalmi kísérleteitől. Vö. LABÁDI 2009.

⁴⁷⁶ LACZHÁZI 2014, 165.

⁴⁷⁷ BODROGI 2020, 37.

⁴⁷⁸ KAZINCZY Ferenc, *Magyar Olvasók*, MTA KIK Kt, K638/1, 1a. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

lékezése egy számára kedves olvasó különös érdeklődését hagyományozta ránk, aki történetesen egy „bolondságot” kívánt vásárolni. E zavaros meghatározást csak harmadik nekifutásra sikerült tisztázni, amikor a névtelen vásárló a *Bácsmegyeynek össze-szedett leveleire* kérdez rá mint a „bolondság” – azaz a román – egyik kivételes darabjára. Azonban az a siker, amit Kazinczy ezekre az elismerésekre alapozva emleget az évek során („Bácsmegyei volt csemegéjek, mint tíz esztendővel ezelőtt Kártigám”),⁴⁷⁹ korántsem azonosítható a XIX. század első évtizedeiben publikált románok financiaális szempontból is jelentős népszerűségével.

Hőseink „túlérzékenysége” tehát az ún. szélsőséges érzékenység (*Radikalempfindsamkeit*) hatását teszik láthatóvá a XVIII. század végi magyar irodalomban, válnak példáivá egy alternatív – az olvasókat inkább elidegenítő mint azonosulásra késztető – emberképnek. Sőt Fanni története hermeneutikailag sem egyértelmű. Bodrogi Ferenc Máté hívta fel rá a figyelmet, hogy a hagyományokat bevezető paratextusok félrevezetőek, nem magáról Fanniról, hanem a hétköznapi hősök-ről-hősnőkről értekeznek, vagyis a *Fanni’ Hagymányai*, amennyiben példázatként – negatív exemplumként – kívánt megszólalni, erősen ki volt szolgáltatva a befogadóközönség interpretációs kompetenciáinak, így nem garantált, hogy az erkölcsnevelés felől nézve legitim értelmezésre talált.⁴⁸⁰ Akinek a „szerelme életképtelen, mert nem válik társadalmiasítottá”, aki „[á]tesztétizált, passiószerű, antikizáló, végletesen érzékenyített szerelmi bánatába belehal”, akinek „terhes a többi emberhez való alkalmazkodás”,⁴⁸¹ elfordul a várostól, a közép- és kisnemesi kúriától, a társaságtól, a szociális életviteltől, csak önmagában talál rá a külvilágban fel nem lelt, ideális világra⁴⁸² – az nem adhat lehetőséget a közvetlen azonosulásra, nem tarthat számot az eszménykép státuszára, lényegében riasztó példa a „hogyan ne” esetére.⁴⁸³

⁴⁷⁹ KAZINCZY 2009a, 641.

⁴⁸⁰ BODROGI 2020, 44–46.

⁴⁸¹ *Uo.*, 42.

⁴⁸² FRIED 2004, 450.

⁴⁸³ LACZHÁZI 2014, 159–160.

2. Lezárás

Az érzékeny napló- és levélregények a XVIII. században angol, francia és német nyelvterületen egyaránt népszerűek, hatásukra a századvégen Magyarországon is számos levélregény lát napvilágot, amelyek a szerelmi románokon belül egy jól körülhatárolható korpuszt alkotnak.⁴⁸⁴ Eredetiségét tekintve a romantikus irodalomszemlélet kanonikus pozícióba emeli a *Fanni' Hagyományait*, míg a *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei* Kazinczy (korai) működésének kontextusában nyeri el (helyi értékű) státuszát, hőseik életszemlélete, magatartás-mintázata azonban nem idomul a még virulens ideologikus célképzetekhez. Mindazonáltal a poétikai lehetőségeiket a redundáns tematika és elbeszéléstechnika következtében meglehetősen korán kimerítik, láthatóvá téve a szövegtípus művészi határait és véges teljesítőképességét, amint azt Szilágyi Márton vonatkozó gondolatmenetében taglalta.⁴⁸⁵ Másrészt a napló- és levélregények befogadása egészen eltérő olvasói alapszituációból történt, mivel a szövegeket gyakran nem fikcióként, hanem valóságreferenciaként, a magánlevelekben, naplórészletekben megnyilatkozó főhős biografikus történeteként olvasták.⁴⁸⁶ Szintén lényeges szempont a szöveg befogadásának mediális kontextusa, miként kerül a mű az olvasó kezébe, hiszen a *Fanni' Hagyományai* széles körű recepcióját feltételezhetően korlátozta, hogy fragmentált szerkezetben, az Urániában jelent meg, egykorú sikeréről így aligha beszélhetünk.⁴⁸⁷

Mindezek alapvető szegmentumai a szövegtípus „elérvénytelenedésének”,⁴⁸⁸ a lokális népszerűség korai elhalványulásának. Magyarországon a napló- és levélregények meghatározó jelenléte a XVIII. század végére tehető, míg a XIX. századra csak elszórt szövegnyomokra találhatunk.⁴⁸⁹ Amikor a XIX. század húszas-

⁴⁸⁴ BÓDI 2010, 73.

⁴⁸⁵ SZILÁGYI 1998, 393.

⁴⁸⁶ *Uo.*, 57–79.

⁴⁸⁷ FRIED 2004, 448.

⁴⁸⁸ BÓDI 2010, 200.

⁴⁸⁹ VADERNA 2017, 357.

harmincas éveiben módosult formában átmenetileg feléled a fiatal írógeneráció kezén,⁴⁹⁰ már a forma végleges poétikai devalválódása, meglehetősen arány- és hangsúlyeltolódásai a szemléletesek.

⁴⁹⁰ Vö. BÓDI 2018; BÉNYEI 2019.

KIADÁSI, NÉPSZERŰSÍTÉSI STRATÉGIÁK

1. Eltérő sorozatkoncepciók a századfordulón

Korábbi példáink taglalása rávilágít, hogy a magyarországi széppróza térhódításában egy folyamatos növekedési tendencia figyelhető meg, amely a XVIII. század utolsó évtizedére érte el a kommerciális szempontból is rentábilisnak tekinthető szintet. Általánosabb összefüggéseket tekintve a századfordulót környező évekre vált nyilvánvalóvá, hogy a könyv ökonómiai szempontból milyen hatalmas változásokon ment keresztül, „módosultak a könyvkiadás gazdasági körülményei, jelesen a technikai feltételek, a befektetésigény, a jövedelmezőség, valamint a terjesztési és értékesítési rendszer”,⁴⁹¹ hovatovább előállítása, forgalmazása és értékesítése gazdasági hasznot eredményezhet, mivel nemcsak kulturális (irodalmi) érték, hanem kereskedelmi termék is.⁴⁹² Ugyan a korszak literátorai viszonylag korán felismerték, hogy a nyomtatási expanzió szükségszerű következménye a könyv áruvá válása, számos alkalommal tiltakoztak a piacra való termelés gyakorlata ellen.⁴⁹³ „A meggyőződés, miszerint a művészi alkotást nem befolyásolhatja gyakorlati sürgetés vagy gazdasági-gazdaságossági megfontolás, illetve a műalkotás létmódjából fakadóan ellenállna annak, hogy árucikké váljék, nagyon erős tradíciót alkot. Ezért provokatív a kérdés, hogy a haszon képzele miként egyeztethető össze az esztétikai tapasztalattal.”⁴⁹⁴ Régi tudós műveltségű literátoraink, valamint az esztétizálódó irodalom képviselői határozottan elítéltek minden, a szélesebb olvasóközönség igényeit kiszolgáló alkotást, ámbar sokak esetében az illetén munkák

⁴⁹¹ BARBIER 2005, 238.

⁴⁹² Vö. FUNKE 2005, 75.

⁴⁹³ Vö. LABÁDI 2008, 115.

⁴⁹⁴ HITES 2011b, 489.

készítése az anyagi körülmények javításának egyik lehetséges eszközeként is felmerül(hetett) (volna). „Eszertint kereskedelmi tárgyként lehet ugyan egy könyvnek csereértéke, de irodalmi rangját belső kiválóságából fakadó használati értéke adja, s a könyvkiadásban rejlő haszon számíttatása nem fér össze az ízlésítélettel.”⁴⁹⁵ Népszerű szövegek esetében azonban kevésbé érvényesültek az irodalmi életet kizárólag az esztétikum alapján megszervezni kívánó programok, szemléletek, s az olvasóközönség szervezetlen, ugyanakkor gyarapodó „aggregátumát”⁴⁹⁶ sem befolyásolták a literatúra anyagi vonzatát illető kritikák.

Habár az első románsorozatok vizsgálatára mind ez idáig nem volt kísérlet az irodalomtörténet-írásunkban, a befektetésként elgondolt románkiadás megragadásában megkerülhetetlennek mutatkozik az ilyesféle kollektív szövegtörzsekkel való számvetés. Voltaképpen egységes összefüggésben jelenítik meg (a szerialitás korai szárnypróbáiként) a kiadás operacionalizálásáért, szisztematizálásáért folytatott tevékenység, valamint a kiadványok láthatóvá tételére, propagálására, az értékesítés folyamatát elősegítő népszerűsítésére irányuló praxis összekapcsolódását. Mindamellet, hogy láthatóvá teszik az üzleti szemléletű könyvkiadói apparátus működését, első románsorozataink a regény irodalmi stabilizálódásának mérőköveiként, egyszersmind az intézményesülés korai fázisának hangsúlyos lenyomataiként is értelmezhetők. Ennélfogva az alábbiakban szó lesz az első románsorozatok életre hívó kiadói előfeltevésekről, a szerialitás különböző megnyilvánulási formáiról, (amennyiben releváns) a szerzők, kiadók csoportosulásáról, valamint az egyes kötetek népszerűsítését, a publikum előtt való láthatóvá tételét, következőképp az értékesítésen keresztül történő haszonszerzést megcélzó propagatív gyakorlatokról.

Régi felismerés, hogy egy bizonyos termék iránti fogyasztói érdeklődés nem korlátozódik a konkrét egységre, „hanem a kérdéses termékhez hasonló, azzal egy családba tartozó, s így sorozatot alkotó egyéb termékekre is kiterjed”.⁴⁹⁷ E jelenséggel egy

⁴⁹⁵ *Uo.*, 490.

⁴⁹⁶ GANS 2003, 119.

⁴⁹⁷ KESZEG 2015, 34.

időben a piac szabály- és rendszerszerű működése, a tranzakciók ismétlődése, a termékminőség konstans rögzítettsége bizalmat alakít(hat) ki a fogyasztókban, amely a stabil értékesítés lehetőségét előlegez(het)i meg.⁴⁹⁸ Tekintve, hogy a XVIII–XIX. századi nyomdászati kiadványok hosszú ideig jelentős anyagi befektetést igényeltek, a visszatérülés esélye pedig gyakran bizonytalan kiemenetelűnek mutatkozott, a korszak kiadói állandóan olyan szövegtípusokat, kiadási formákat, lehetőségeket kerestek, amelyek képesek voltak biztosítani a beruházás megtérülését, jó esetben a haszonszerzést.⁴⁹⁹ Amennyiben a szerialitást illetően gyakorlatként értelmezzük, beláthatóvá válik, hogy a periodicitáson alapuló logika a sorozatra általános összetartozást reprezentáló hordozófelületként tekint – eszerint az egyes mű befogadása feltételezi a művet magába foglaló kollektív egység befogadását. Vagyis a sorozatlogika előfeltevése szerint a sorozatba rendeződő kötetek, az önálló kiadványokkal szemben, jelentősebb piaci potenciállal bírnak, hiszen a sorozat egyéb példányaira is figyelmet irányíthatnak. Mindazonáltal érdemes figyelmeztetni, hogy a periodicitásban, szerialitásban lehetőséget kereső szerzők, szerkesztők, mecénások, kiadók, nyomdászok különböző szakmai, finansziális és ideologikus képzetek, más-más sorozatkonceptciók szerint fogalmazták meg előfeltevéseiket kiadványaik tárgyában. Ugyanis a kiadási logika egészen eltérő értelmezési és megvalósulási formáit jelenítik meg a hosszabb-rövidebb életű folyóiratok és hírlapok, illetve a reprezentatív könyvek vagy a speciálisan szórakoztató olvasmányok kiadását célzó románsorozatok. Amennyiben egy kiadási tevékenység kizárólag szimbolikus tőkefelhalmozásra irányul, az rendszerint a kereskedelmi logika elutasításán, az esztétikai minőség preferálásán, az ideologikus célzatosság kinyilvánításán alapszik.⁵⁰⁰ Markáns oppozícióban áll ezzel az attitűddel az irodalmi munkák kiadását termelésként interpretáló s megvalósító gazdasági logika, amely a kulturális javak, esetünkben a könyvek és könyvsorozatok kereskedelmére, az értékesített példányszámokkal mért sikerre helyezi a hangsúlyt, ennél fogva el-

⁴⁹⁸ HALMOS 2011, 558.

⁴⁹⁹ Vö. BARBIER–BERTHO LAVENIR 2004, 114; FEBVRE–MARTIN 2005, 120.

⁵⁰⁰ BOURDIEU 2013, 162.

sődlegesen az olvasóközönség elvárásaihoz igazodik, egyszersmind alakítva, formálva azt.⁵⁰¹ Hazai románsorozataink esetében, a haszonmaximalizálásra törekvő kiadói érdekeket, az irodalmi tekintélyelv helyett elsődlegesen a szórakoztatásra összpontosító tevékenységet tekintve alighanem egyértelművé válik ezen utóbbi logika domináns szerepe.

1.1. REPRESENTATIVITÁS, „KÖZHASZNÚSÁG”

Mielőtt rátérnénk voltaképpeni tárgyunkra, érdemes egy rövid pillantást vetnünk olyan koncepciókra, amelyek még a kiadási logika hagyományosabb mintáit követik, hogy általuk bemérhetővé válhasson az újszerűen működő sorozatkiadás gyakorlata. Korábban említettük, hogy a kereskedelmi logikát reflektív módon elutasító kiadási tevékenység alapvető szemléleti oppozícióban áll a gazdasági orientációhoz közelítő vállalkozásokkal. Már Révai Miklós nagyszabású terve, a *Költeményes Gyűjtemény* címen ismeretes vállalkozás is hozzárendelhető egy ilyesféle diskurzushoz. Történetét már számos irodalomtörténeti munka összefoglalta, jelen gondolatmenetben elegendő csupán a sorozatot illető általános összefüggéseket érinteni.⁵⁰² Révainál (a korszak hasonló jellemű kiadványaival analóg módon) a munkák közreadása egy magasabbrendű, vállaltan szociológiai szolgálatot, a tudásbővítés, az ízlésnevelés, a minőségi gyönyörködtetés funkcióit ellátó ügy szolgálatába illeszkedett.⁵⁰³ Persze azt szükségszerűen érzékelnie kellett, hogy a tisztán ideológiai alapzat kevés egy sorozat sikeres működ(tet)éséhez, ahhoz anyagi erőforrások mozgósítására van szükség. Révai előfizetés-szedő kísérletei jelentések arra nézve, hogy a prenumeráció rendszere (mint a könyv üzleti kockázat nélkül való kiadásának egyik lehetséges eszköze) mennyire ismeretlen és idegen volt még a korszak olvasóközönsége körében⁵⁰⁴

⁵⁰¹ Uo. Vö. CHARTIER 2014, 403–404.

⁵⁰² MEZEI 1998, 14–19; FEDERMAYER 2000, 34–40; SZABÓ 2000, 776–783; HEGEDÜS 2018, 101–112.

⁵⁰³ MEZEI 1998, 7–12.

⁵⁰⁴ BISZTRAY 1976, 47.

– Révai három felhívás után sem volt képes összegyűjteni a kiadáshoz megfelelő összeget. Szeriális művek esetében különösen kifizetődő lehet, ha biztos előfizetői bázis alakul ki, csak hogy ez a prenumerációs rendszer viszontagságai közt csekély valószínűségűnek számított (a kiadandó kötet az olvasóközönség megmagyarázhatatlannak tűnő szeszélyeinek van kitéve, ti. nem lehet pontosan meghatározni, éppen milyen alkotás iránt támad érdeklődés).⁵⁰⁵

Felhívásai ambiciózus elképzelést reprezentálnak a vállalkozást illetően – amennyiben kiadványsorozata sikeresnek bizonyul az olvasóközönség körében, a publikum további munkák megjelenésére számíthat, költemények, értekezések, románok kiadására egyaránt. A sorozatkoncepció, a kötetrend összeállításakor Révai gondolkodását a *historia litteraria* archaikusabb irodalomszemlélete befolyásolta, ugyanakkor indítóoka alapvetően ideológiai gyökerű volt, amely a magyar nyelvű irodalom teljességre törekvő bemutatása körül koncipiálódott.⁵⁰⁶ Régi és kortárs költők életművének egymás mellett történő rögzítése, jelentőségük felmutatása egy nyelvi-kulturális programba illeszkedik, gyűjteményével „egy követhető nyelvi eszményt, »közönségesen megegyező jó szokást«, egyfajta normát kíván felmutatni, amelyet a korábbi századok irodalmi produktumaiban talál meg”.⁵⁰⁷ Másrészt a kiadandó szerzők, munkák másik „rendeltetése”, hogy a kiadó (esetünkben Révai) személyének felhatalmazottságát, illetékességét, irodalmi, nyelvi, kulturális nézeteit, önértelmezését közvetítsék a szélesebb nyilvánosság felé.⁵⁰⁸

A *Költeményes Gyűjtemény* megvalósításának folyamata állandó problémákkal, nehezítő körülményektől terhelt. Hiába intézett már 1782. január 16-án felhívást Révai a Magyar Hírmondóban a jelesebb magyar versek gyűjteményes formában történő kiadásának tervéről,⁵⁰⁹ támogatásban aligha részesült, hiszen két évvel később, 1784. január 1-én megismételte korábbi felhívását, immá-

⁵⁰⁵ Uo., 59–60.

⁵⁰⁶ THIMÁR 2007, 55–57.

⁵⁰⁷ VOGEL 2014, 31. Vö. VOGEL 2007.

⁵⁰⁸ Vö. HÁSZ-FEHÉR 2006, 76–77.

⁵⁰⁹ KÓKAY 1981, 361–371.

ron kilétét is felfedve a publikum előtt.⁵¹⁰ Első konkrét tervezetét, amely már kézzelfogható elgondolást reprezentál, *A' Magyar Költeményes Gyűjtemény' közre bocsátatásának újonabb hírré adatása* című kiadványában közölte, 1785-ben. Minthogy a finanszírozás kérdése továbbra is megoldatlan maradt, a következő évben publikálta Révai *A' Magyar Költeményes Gyűjtemény' ki nyomtatására való újonabb segedelem kérés* című kötetecskét, a lehetséges pártfogók, előfizetők, vásárlók megnyerése érdekében. Levelezéséből kiderül, hogy az előfizetésekből nem gyűlt össze elegendő pénz, így a kötetek finanszírozását illetően a hagyományos formához volt kénytelen visszatérni, mecénási támogatásokra szorult. Harmadik, 1787-es *A' Költeményes Gyűjtemény' állapotja* című híradásában – amely voltaképp kiadói beszámoló – a koncepció már teljesen átalakult, már nincs szó „a régebbi költők megjelentetéséről, még annak lehetősége sem merül fel, hogy az esetleges (és mint tudjuk, be nem következett) üzleti siker majd lehetővé teszi azt”.⁵¹¹ A sorozatkoncepció és a kötetrend átrendeződésén túl láthatóan az anyagi bázis mozgósítása is folyamatos változásokon ment keresztül, Révai előbb önköltségén kívánta kiadni a sorozat köteteit, később adakozásra, előfizetésre buzdított, majd mindezek sikertelensége után a baráti segítség, valamint a mecenatúra tette lehetővé a *Költeményes Gyűjtemény* nyomtatását.⁵¹² Noha Faludi verseinek első (igencsak heterogén) kötete a győri Streibig-nyomdából került ki, Révai és Streibig József kapcsolatának megromlása után a többi kötet már Pozsonyban készült.⁵¹³ Végül a *Költeményes Gyűjtemény* sorozatából, a koncepcióhoz és a különféle tervezetekhez képest öt kötet valósult meg.⁵¹⁴ A sorozat iránti olvasói érdektelenség, a kiadási procedúra által termelt adósság végül a vállalkozás feladására kényszerítette Révait.

⁵¹⁰ *Uo.*, 61–70.

⁵¹¹ HEGEDÜS 2018, 109.

⁵¹² Vö. SZABÓ 2000, 776–780; HEGEDÜS 2018, 104–109. A kiadás folyamatáról, a finanszírozás esetlegességeiről Révai Paintner Mihállyal folytatott levelezése tanúskodik: FEDERMAYER 2011.

⁵¹³ PITROFF 1916–1917, 134–138.

⁵¹⁴ FALUDI 1786; FALUDI 1787; [ORCZY] 1787; RÉVAI 1787; [BARCSAY–ORCZY] 1789.

Talán a *Költeményes Gyűjtemény* eseténél is jobban érzékelteti a kiadói tevékenység átmenetiségének korabeli állapotát a Péteri Takáts József nevéhez fűződő kísérlet. Péteri Takáts kezdeményezése, a Festetics György mecénási támogatásával megvalósult *Magyar Minerva* című sorozat elsősorban az irodalompártolás reprezentatív szerepét igyekezett magára öltetni. Habár a *Magyar Minerva* tervezete a vállalkozás anyagi érdekmentességére hívta fel a figyelmet, a mecénatúrán alapuló működéssel egy időben az üzleti szervezettség felé is nyitott. Felismerve a könyvpiaci konkurenciaharcot, a kötetek értékesítésére a tervezet szerint „levelező Barátok kértetessenek meg, hogy a ’könyvárosok’ mértékletlen nyerekedésének gát vettessék, és a ’bé-vett pénz annál bizonyosabb kézhez kerüljön”.⁵¹⁵ Ugyanakkor, erősítve az alapvetően finansziális megfontolásokon alapuló kiadói érdekeltségekkel való szembenállást, leszögezik, hogy a kiadott kötetek „el-adásából bé-jött pénz több és több munkák’ ki-adására, a ’szükségesebb tárgyak ki-dolgoztatására, a ’szükölködőbb Tudósok’ elő-segállására fog fordíttatni”.⁵¹⁶ Eszerint az anyagi haszon az irodalmi előmenetelt, a literátorok egzisztenciális biztonságát segítő eszközként funkcionál, amely egy közösségi (szociális) feladatvállalás szándékát érzékelteti. Hogy a „közhasznú” szándék országos szintű együttműködést eredményezhessen,⁵¹⁷ sokakat értesítettek a kiadói társaság elindításáról és tervezendő működéséről. Általános lelkesültséget sugall, hogy számos ismert literátor jelentkezett a felhívásra, saját munkáját vagy mások műveit javasolva a sorozatba.⁵¹⁸ Kezdeti elragadtatásuk azonban, mint később Péteri Takáts számára nyilvánvalóvá vált, tiszavirág-életűnek bizonyult, a beígért kéziratok későn vagy soha nem érkeztek meg.

Konkrét szövegek hiányában, az idő és a hátráltató tényezők hatására a *Magyar Minerva* köteteinek tervezett sora folyamatos átrendeződéseken ment keresztül.⁵¹⁹ Hiába jelentkezett Gvadányi

⁵¹⁵ A ’Magyar Országi Írók’ munkájiknak könnyebb ki-nyomtatását tárgyzó Gondolatok, MTA KIK Kézirattár, MS 5086/47. Közli: STOHL 2009, 420.

⁵¹⁶ Uo.

⁵¹⁷ HARMATH 1985, 457.

⁵¹⁸ STOHL 2009, 99–102.

⁵¹⁹ Uo., 102.

József elsőként a felhívásra, Molnár Borbála munkáit javasolva, Festetics személyes preferenciái prioritást élveztek a kiadandó munkák kiválasztásában, így nyitókötetként Ányos Pál költeményei jelentek meg a sorozatban, Batsányi János szerkesztésében.⁵²⁰ Péteri Takáts és Batsányi kapcsolatának későbbi megromlásával magyarázható, hogy a sorozat többi kötetének munkálataiban Batsányi már nem vállalt szerepet.⁵²¹ Ányos műveinek kiadása után a kezdeti lelkesültség hamar alábbhagyott, nem álltak ugyanis rendelkezésre kéziratok, amelyeket a sorozat további köteteiként ki lehetett volna adni. Péteri Takáts a sorozat második köteteként jobb híján saját erkölcstani, pedagógiai művét jelentette meg.⁵²² Eredetileg Festetics felkérésére írta a szöveget, a sorozatban történő kiadása azonban nyilvánvalóan kényszer szülte megoldás volt. Komoly problémákat érzékeltet a helyzet, hogy a sorozaton munkálkodó szerkesztő kénytelen a saját művét kiadni, amely a hiteltelenség, komolytalanság, szervezetlenség vádjával fenyegethette volna Péteri Takáts igyekezetét.

Ekkorra azonban már maga Festetics is fontolóra vette a támogatás megvonását. Döntése konkrét indítékait ez idáig nem sikerült megnyugtató pontossággal kideríteni, csupán következtetni lehet a gróf elhatározásának motivációira. Cséby Géza a pártfogás megvonását Festetics és a fiát nevelő Péteri Takáts viszonyának megromlásával magyarázza,⁵²³ másrészt azzal, hogy a gróf kerülni próbálta a literátorok között támadó konfliktusokat.⁵²⁴ Idővel terhessé vált számára, hogy a szerzők Péteri Takáts helyett őt keresték fel problémáikkal,⁵²⁵ ugyanakkor a sorozat erkölcsi irány-

⁵²⁰ ÁNYOS 1798. Vö. Magyar Hírmondó, 1798. július. 20., 87–88.

⁵²¹ Vö. STOHL 2009, 103–105.

⁵²² PÉTERI TAKÁTS 1799. Vö. Magyar Hírmondó, 1799. március 8., 305–306.

⁵²³ CSÉBY 2017, 194–195.

⁵²⁴ „Sokszor vetélkedések támodnak a’ Tudósok között, a’ melyekben én compromittáltatni nem akarok; mert hogyan lehetne összeállítani Révay Miklóst, Kultsárt, Batsányit, Takáts Józsefet etc.?” Festetics György – Péteri Takáts Józsefhez, Keszthely, 1799. január 24. = STOHL 2009, 305.

⁵²⁵ „Ha egy esetben mellékes költségekbe avatkozom, más esetekben is lakolnék érte; mert csak ezen Minerva miatt-is mennyit nem ostromoltatom! Hol azt hozzák elő, hogy könyvnyomtatást állítsak fel, hol meg, hogy nem csak magam, de Feleségem nevére-is nyomtassak könyveket.” Festetics György – Péteri Takáts Józsefhez, Keszthely, 1799. január 24. = STOHL 2009, 305.

vonalát, moralitását is kifogásolta.⁵²⁶ Mire Virág Benedek korábban megígért kézírata megérkezett, a *Magyar Minerva* gyakorlatilag a megszűnés küszöbére került. Habár Festetics a finanszírozás beszüntetését latolgatta, Virág kötetét⁵²⁷ mégiscsak támogatásban részesítette.⁵²⁸ Sokatmondó, hogy Virág egy Kazinczyhoz írott levelében a boríték és a sorozatcímlap leszaggatására biztat, amely arra utal, hogy mindenáron el akarta tüntetni a *Magyar Minerva* sorozatához való tartozás jeleit.⁵²⁹ „Nagyon valószínű tehát, hogy a Magyar Minerva-»boríték« és -sorozatcímlap fizikai megsemmisítésének szorgalmazásában kifejezésre jutó indulata a kiadói vállalkozás anyagi ellehetetlenülésével, megszakadásával hozható összefüggésbe.”⁵³⁰ Virág kísérlete, hogy költeményeit önálló munkaként tartsa számon a korabeli literátus közvélemény, kudarcot vallott, kötetét a továbbiakban is a *Magyar Minervához* tartozó darabként kezelték.⁵³¹ Stohl Róbert azon megállapításával szemben, mely szerint a literátorok számára „a sorozatba bekerülni [...] presztízskérdés volt”,⁵³² Virág gesztusa, valamint a folyamatos kézírathiany ténye inkább a sorozathoz fűződő ambivalens viszonyulást érzékelteti.

Péteri Takáts a támogatás megszüntetése s a grófi háztól való megválása után is a sorozat folytatása mellett döntött. A szerkesztői munka azonban továbbra sem működött gördülékenyen, a megígért kéziratok késtek, vagy meg sem érkeztek, másszor a beérkezett írások ellenőrzése kívánt hosszadalmas időt. „Ugyanakkor kijelenti, hogy a magasabb eladott példányszámmal járó anyagi hasznot szívesen feláldozná a »jó íz« terjesztése érdekében.”⁵³³ Megnyilatkozása szemléletessé teszi az anyagi érdekelt-ségű kiadói szemlélethez viszonyuló oppozíciós magatartást, noha

⁵²⁶ *Uo.*, 108–109.

⁵²⁷ VIRÁG 1799. Vö. Magyar Hírmondó, 1800. február 11., 208.

⁵²⁸ STOHL 2009, 111.

⁵²⁹ „A' levelekről imezt: *M. Minerva Harmadik Kötet* le kell szaggatni, nem e' tzm alatt akarom én azokat jártatni. A' borítékok sem azokhoz valók.” Virág Benedek – Kazinczy Ferenchez, 1802. november 12. = KAZLEV, II/540, 505.

⁵³⁰ PORKOLÁB 2011, 101.

⁵³¹ *Uo.*

⁵³² STOHL 2009, 102.

⁵³³ *Uo.*, 112.

a gazdasági nyereszkesedés tagadásán alapuló logika gyakorlati érvényesítésére már nem mutatkozott stabil fedezet. Nem meglepő, hogy a finanszírozás kérdése évekkel később is megoldatlan maradt, így a negyedik, Pápay Sámuel irodalomtörténetét⁵³⁴ tartalmazó kötet csak többesztendős kihagyás után jelent meg. Egy Kazinczyhoz írott levelében Pápay maga is utal a *Magyar Minerva* pénzügyi problémáira, művének hiányosságait az anyagi nehézségekkel magyarázva.⁵³⁵ Az ötödik, egyben utolsó kiadvány, Ruszek József összeszerkesztett filozófiai műve⁵³⁶ csak négy évvel később hagyta el a kiadót, Dréta Antal zirci prior, későbbi apát támogatásával. Habár a szakirodalom e két kiadványt is a sorozathoz köti, nyilvánvaló, hogy kapcsolódásuk meglehetősen esetleges, összetartozásuk képzetét pusztán egy jelentőségét veszített, kiüresedett sorozatcím teremti meg. Működésének egy évtizedet is meghaladó periódusa alatt a *Magyar Minervának* mindössze öt kiadványt sikerült felmutatnia, igen heterogén tematikában, ekként Ányos, Péteri Takáts, Virág, Pápay és Ruszek sorozatbeli munkáinak „egymáshoz tartozása” voltaképp csak e reprezentatív megnevezés felől válik értelmezhetővé.

A klasszikus századfordulón az irodalmi szövegek kiadásában érdekelt literátorok elsődlegesen a munkák példamutató jelentőségét hangsúlyozták, értékeiket egy általánosan megfogalmazott, felsőbb célkitűzésben láttatva. Alapelveiket gyakran a műveltségteremtés és -megőrzés képzetében manifestálták,⁵³⁷ így módon „a modern művelődési eszméket szolgáló, nagyarányú kiadói program”⁵³⁸ nagyszabású, olykor saját feltételeiket s lehetőségeiket sem ismerő koncepciókban nyilvánult meg. Péteri Takáts József kezdeményezése Festetics gróf támogatásával nagy jelentőségű vállalkozásként indult útnak, a szubvenció kérdésének megoldatlansága azonban a társaság anyagi ellehetetlenüléséhez, végül

⁵³⁴ PÁPAY 1808.

⁵³⁵ Vö. Pápay Sámuel – Kazinczy Ferenchez, Pápa, 1809. április 20. = KAZLEV, VI/1462, 342–343.

⁵³⁶ RUSZEK 1812. Összeszerkesztve az önállóan kiadott második (RUSZEK 1811a) és harmadik résszel (RUSZEK 1811b). Vö. SZINNYEI 1906, 1415–1416.

⁵³⁷ MEZEI 1998, 10–12.

⁵³⁸ Uo.

megszűnéséhez vezetett.⁵³⁹ A korszak kiadói állapotainak átmenetiségét szemlélteti, hogy a monetáris bázist továbbra is „a ki-küszöbölhetőnek vélt mecénási támogatás” képezte, amelynek elapadása szinte azonnal katasztrofális helyzetbe sodorta a vállalkozást. E kiszámíthatatlanság, anyagi instabilitás következményeként a vállalkozásban érzékeny hangsúlyeltolódás figyelhető meg az üzleti organizáció felé,⁵⁴⁰ ennek azonban nincsenek meg a feltételei, az anyagi fedezetet biztosító olvasóközönség más műveket preferál.

E sorozatok kontextusba vonása a klasszikus századforduló kiadói vállalkozásainak különbözőségeit, a kiadási törekvések egyazon cél felé tekintő, de azt különféle módokon elérni igyekvő szemléleteinek egymásmellettségét illusztrálja. Mindkét vállalkozás érzékelhetővé teszi a „korábbi, feudális-barokk alapokon nyugvó irodalom pártolás” és az új típusú, voltaképp a XIX. század derekától dominánssá váló, gazdaságossági alapú, „az eladott példányszámot figyelembe vevő termelés” közötti átalakulási periódust.⁵⁴¹ Míg az egyik póluson a főúri mecénatúrára támaszkodó, a gazdasági haszonszerzés tagadását, a reprezentativitást, a közösségi feladatvállalást előtérbe helyező szemléletek, addig a másikon az olvasói igényeket közvetlenebb módon kielégítő, üzleti alapokra helyezkedő (rentábilisabb kísérleteknek mondható) vállalkozások állnak.⁵⁴² Révai vagy Péteri Takáts kezdeményezésének ideologikus alapzata a románsorozatok esetében csupán reprezentatív eszköz, az irodalmi tekintélyelv helyett elsődlegesen a szórakoztató funkció érvényesül – imént vázolt sorozataink megszűnése voltaképp e kettősségből származó anomáliákra vezethető vissza, vagyis a könyvkiadás szociológiai körülményeiben tapasztalható változás végigkövethető a sorozatok jellegének átalakulásán. Összehasonlításuk a korabeli könyvkiadás bizonytalanságait, a sorozatokat és egyéb kiadványokat érintő szemléletek diverzitását, hangsúlyeltolódásait, illetve a mecénatúrán, valamint a prenumeráció rendszerén alapuló kiadás átmenetiségét érzékelteti.

⁵³⁹ STOHL 2009, 116.

⁵⁴⁰ MEZEI 1998, 27.

⁵⁴¹ THIMÁR 2007, 34.

⁵⁴² Vö. BOURDIEU 2013, 162.

1.2. FÓKUSZVÁLTÁS

Szórakoztatásra szánt könyveket, tréfás történeteket, szerelmes vagy lovaghistóriákat már a középkor végétől előszeretettel nyomtattak, az évszázadokig konvencionális gyakorlatnak számító moralizáló, erkölcsnemesítő keret alkalmazásával. Magyarországon a XVIII. század második felétől érzékelhető árnyalatnyi eltávolodás a moralizáló megközelítéstől, hogy később a literatúra, az olvasás fokozatosan a szabadidő „kommercializálódásának”, üzleti alapokra helyeződésének részévé válhasson.⁵⁴³ Ekként az információszerzésre és az erkölcsi épülésre irányuló olvasás mellé idővel felzárkózott, azután domináns pozícióba került a szórakozás céljából történő olvasás gyakorlata.⁵⁴⁴ Reinhard Wittmann szavaival élve az „exkluzív kultúrtechnikának számító olvasás” jelenségét az intenzív olvasásból az extenzív olvasásba átvezető folyamat előzte meg. Míg az intenzív olvasás egy többé-kevésbé pontosan körülhatárolható korpusz elmélyült, többszöri olvasás során történő, főként kegyességi, vallási tematikájú művek befogadásában nyilvánult meg, addig az extenzív olvasás modern jelensége főként az információszerzés és a szórakoztatás céljából érdekelt a befogadásban, s mindenekelőtt szekularizált, változatos és sokrétű olvasmányanyag fogyasztására összpontosított.⁵⁴⁵ Noha az átrendeződési folyamat nem egy-két éven belül történt meg, a különböző olvasásgyakorlatok a XVIII–XIX. század fordulóján jórészt egy időben voltak jelen, az extenzív olvasás gyakorlata fokozatosan domináns kulturális normává alakult. Ugyanakkor Peter Burke figyelmeztet, hogy „túlzott leegyszerűsítés úgy tekinteni az olvasás történetére, mint a nyilvánostól az egyéni felé tartó átalakulásra, mint egyszerű elmozdulásként értelmezni az eltolódást az intenzív olvasási módtól az extenzív felé. A csendes, magányos olvasás gyakorlata már a középkorban is felbukkan helyenként, a nyilvános, hangos felolvasás pedig még a kora újkorban sem tűnik el.”⁵⁴⁶ A változás kibontakozásában elsősorban

⁵⁴³ BRIGGS–BURKE 2012, 72–73.

⁵⁴⁴ *Uo.*

⁵⁴⁵ WITTMANN 2000, 321.

⁵⁴⁶ BRIGGS–BURKE 2012, 71.

a szórakoztató irodalom arányának növekedése, valamint az olvasóközönség számának emelkedése vált meghatározó tényezővé. Utóbbihoz szorosan kapcsolódik a magánszféra strukturális átrendeződése is, amelynek következtében kiszélesedett a több szabadidővel rendelkezők köre, az olvasás pedig ennek kitöltésére fordított tevékenységgé alakult.⁵⁴⁷

Közismert, hogy „a vallásos tárgyú munkák a XVIII. század folyamán fokozatosan visszaszorultak, helyüket a század vége felé egyre gyorsuló ütemben vették át a különböző tudományos, illetve szórakoztató olvasmányok”.⁵⁴⁸ Előbbiekre leginkább a történeti, geográfiai, természettani, pedagógiai, gazdaságtani munkák, utóbbiakra az extenzív módon fogyasztott, a képzelőerőt szabadon engedő, az imaginárius tartalmakkal történő azonosulást közvetlenebb módon elősegítő irodalmi alkotások, legfőképp a regények váltak meghatározóvá.⁵⁴⁹ Értelemszerűen az olvasás térhódítása s a publikum növekedése új befektetőket, nyomdászokat, kiadókat⁵⁵⁰ és könyvkereskedőket (nem utolsósorban szerzőket) csábított a könyvkiadás területére.⁵⁵¹ A könyvpiari fellendülés egyrészt a kiadványok számának és példányszámának emelkedésében, más-

⁵⁴⁷ RÁKAI 2008, 159.

⁵⁴⁸ SZAJBÉLY 2007, 75.

⁵⁴⁹ Uo. Vö. RÁKAI, 339; BARBIER–BERTHO LAVENIR 2004, 47–50.

⁵⁵⁰ Adatbázisunk lehetővé teszi, hogy a nyomdák, kiadók (töredékes) névsorával egyértelműsítsük a románkiadásban megbúvó egykori anyagi potenciált, hiszen a klasszikus századforduló diakrón időperiódusában Alberti Ignác, Ambró Ferenc, Beimel József, Belnay György Alajos, Benedikt Mihály, Burián Pál, Csáthy György, Eggenberger József, az Egyetemi Nyomda, az Ellingerek, Engel János, Grün Orbán, Hartleben Konrád Adolf, Haykul Antal, Heckenast Gusztáv, Hochmeister Márton, Jelinek Vencel, Kiss István, Klemann József, Kollmann József Ferenc, Kulcsárné Siess Katalin, a Landererek, Lindauer János, Ludvig Sámuel, Mosóczi Institoris Károly, a Patzkók, az egri Püspöki Nyomda, a kolozsvári Református Kollégium, Royer Ferenc Antal, Schauf János, Schmid Antal, Siess Antal József, Spaisser Ferenc, a Streibigek, a Számmerek, Szigethy Mihály, Szubuly György, Tichy János, Tilsch János, a Trattnerék, Vajda Pál, Weber Simon Péter, Weingand János Mihály, Werfer Károly, Wigand György és Wigand Ottó (bécsi, budai, debreceni, egri, esztergomi, győri, kassai, miskolci, nagykárolyi, nagyszombati, nagyvárad, pécsi, pesti, pozsonyi, soproni, székesfehérvári, szombathelyi, váci és veszprémi) műhelyében egyaránt készültek románok. Vö. http://regeny-lendulet.itl.btk.mta.hu/nyomda_list.php. [Letöltés: 2022. 09. 30.]

⁵⁵¹ HITES 2011b, 490–491.

részt a kiadványok jellegének változásában, nívumnak számító terméktípusok feltűnésében nyilvánult meg.⁵⁵² A szükséglet látványos megnövekedése (továbbá a fogyasztás fokozott diverzifikálódása)⁵⁵³ ugyanis arra ösztönözte a kiadókat, hogy a régi, stabil piaci jelenléttel rendelkező kiadványok mellett új típusú, formátumú, minőségű terméktípusok kiadásával elégtérítsék ki az olvasói érdeklődést. Korábban szóba került, hogy a századforduló kiadói tevékenységet is folytató literátorai „összetett, társadalmi jelentőségű programjaikat nagyszabású sorozatokban, illetve egy-egy alkotó teljes életművével akarták reprezentálni”,⁵⁵⁴ így a gyűjteményes jelleg inkább a koncepció grandiózusságát, a totalitásra irányuló szándékot képviselte, semmint a rendszerszerű kiadás lehetőségét. Románsorozataink esetében a fókuszváltás éppen a kiadás szisztematizálásának területén figyelhető meg. Mivel a nyomdatermékek piaca nem minden esetben garantálta a finansziális hasznot, hiszen nem minden kötet kiadása jelentett borítékolható anyagi sikert, az érdeklődés folyamatos fenntartására a könyvkiadók „kidolgozzák a sikeres kiadványok receptjét”.⁵⁵⁵ Sematizált írásmód alkalmazására, tematikailag, stilisztikailag, retorikailag egynemű szövegek (operacionalizált) létrehozására törekednek, amelynek elsődleges célkitűzése az olvasóközönség igényeinek való megfelelés. Általánosan jellemző, hogy a kiadók, az értékesítési propaganda szolgálatában, a könnyen olvasható és befogadható, gyakran hatásvadász, címoldalaikon hangzatos, izgalmat, szenzációt ígérő műveket részesítették előnyben.⁵⁵⁶ Mindezek magyarországi érvényre jutására főként az első románsorozatok, a *Rózsa Szín Gyűjtemény*, a *Téli és Nyári Könyvtár*, a *Flóra*, az *Eredeti Magyar Románok* és a *Mulatságos Könyvtár* kiadása említhető adekvát példaként. Miután a román keresztülment az első legitimációs konfliktusokon, és elsősorban a szóra-koztató olvasmányok iránt érdeklődő közönség előtt megszilárdí-

⁵⁵² BARBIER 2005, 304–305.

⁵⁵³ Vö. ROCHE 2011, 29.

⁵⁵⁴ MEZEI 1998, 99.

⁵⁵⁵ BARBIER 2005, 316.

⁵⁵⁶ BARBIER–BERTHO LAVENIR 2004, 114. Vö. LÖWENTHAL 1973, 110.

totta státuszát, a kiadók, vállalkozásaik elindítását illetően, kedvező lehetőségként interpretálták a népszerűség jelenségét.

Mindazonáltal az imént említett összefüggések valamelyest ambivalens viszonyt érzékeltetnek. Habár a szerialitást modern kiadási lehetőségként interpretáló koncepciókban felfedezhető az innovációs, kísérletező szándék, ezek gyakorlati megvalósítása azonban továbbra is a kipróbált, a publikum érdeklődése által „legitimált” terméktípusokhoz kötődött.⁵⁵⁷ Minthogy az olvasóközönség „konformizmusa” és a kiadók által rögzített, a reprodukciós gyakorlatban megnyilvánuló ismétlődéselv látszólag kiegészítette egymást, az elv következetes érvényesítése önkényes értelmezési keretek közé szorította az elvárásokat, mechanikusan reprodukált, az idővel önműködővé váló eszköztár radikális megreformálására csekély lehetőséget kínált, kizárólag, hogyha a változ(tat)ás bevételnövekedéssel kecsegtetett.⁵⁵⁸ Ekként a sorozatlogika kapcsán megfogalmazható *pro* érvek, mint a határtalan reprodukálhatóság, a sokszorosíthatóság, a rendszerszerűség, a kiadási procedura szisztematizálása, operacionalizálása mellett hasonlóképpen hangsúlyozódnak az olyan ellenérvek is, mint az önismétlés, a monotonitás, a redundancia, az egymásutániság, a repetitív struktúrák, tematikák jelenléte stb. Mindezekén túl a szeriális gyakran a megismételhetetlenül egyedi ellentétként tételeződik, amely egyféle értékcsökkentettséget is sugall(hat).

1.3. KONCEPCIÓK, STRUKTÚRÁK

Románsorozataink szerkezeti elrendezését tekintve jól látható, hogy a konkrét sorozat egyes köteteinek összetartozását csupán a reprezentatív, lényegében „márkanévként” funkcionáló cím jelképezi, átfogó elnevezés hiányában voltaképp megszűnne a sorozat integritása, a szövegkorpusz nem jelentene mást, mint

⁵⁵⁷ Elgondolkodtató, hogy Barabási Albert-László szerint a sikerhez éppen „a konvenció és az innováció kényes egyensúlya szükséges”. Vö. BARABÁSI 2018, 171.

⁵⁵⁸ HORKHEIMER-ADORNO 2020, 169. Horkheimer és Adorno kissé negatív képet fest az efféle mechanikus termelésről.

véletlenszerűen összerendezett, egyedi románok összességét.⁵⁵⁹ Minthogy a kiadók jellegzetes, egy reprezentatív „márkanévben” megnyilvánuló arculat kialakítására törekedtek, meghatározott tematikus és szellemi irányvonalat követve,⁵⁶⁰ az egyéni szerzőség gondolata alárendelődött a kollektív egységet szem előtt tartó kiadói akaratnak – így nem meglepő, hogy a *Rózsa Szín Gyűjtemény* sorozatán munkálkodó szerző- és fordítógárda névsora gyakorlatilag ismeretlen. Landerer Ferenc feltételezhetően kevésbé ismert, helyi érdekeltiségű szerzőket, literátorokat, vagy az irodalomhoz csak marginálisan kapcsolódó személyeket alkalmazott az egyes kötetek elkészítésére. Csupán Ivánkay Vitéz Imre nevezhető meg a sorozat hatodik, *Orestes és Hermione* című kötete kapcsán, amely voltaképp az 1789-ben publikált *A' tiszta és nemes szeretet' ereje*⁵⁶¹ – a korábbiakban részletesen tárgyalt szöveg – újraközlése.⁵⁶² Különös, hogy a Landerer Ferenc-féle kiadás mellőz minden, a szerzősége vonatkozó adatot, így a borítóról eltűnik Ivánkay Vitéz neve, hiányzik a fordító Kazinczyhoz írt ajánlása, valamint Kazinczynak a kötet elejére bekötött válaszlevele, miközben a szöveg csaknem azonos formában szerepel. A részleges szöveg-reprodukció, a sorozatba történő integrálás úgy valósul meg, hogy a landereri kiadás igyekszik elfedni minden korábbi, az eredeti kiadás azonosíthatóságát lehetővé tévő paratextust. Landerer Ferenc praxisa mögött vélhetően egy archaikusabb felfogás munkált, amely a szerzőt még mindig egy egyszerű, a könyvtermék létrehozásának, előállításának folyamatában részt vevő mesteremberként kezelte.

⁵⁵⁹ Vö. MORETTI 2005, 4.

⁵⁶⁰ FUNKE 2005, 258.

⁵⁶¹ IVÁNKAY VITÉZ 1789.

⁵⁶² Érdekes analógiára figyelhetünk fel a francia *Bibliothèque Bleue* sorozatával kapcsolatban. Roger Chartier szerint a sorozatban kiadott, olcsó, kék borítású könyvekhez felhasznált szövegeket nem kizárólag a sorozatban való közlésre írták. Gyakran már korábban publikált szövegeket használtak, amelyek összegegyeztetetők voltak az általuk megcélzott közönség elvárásaival. Nyilvánvaló tehát, hogy a *Bibliothèque Bleue* repertoárja rendkívüli heterogenitást és sokszínűséget mutat, mivel különféle eredetű, különböző rendeltetésű és esztétikai minőségű szövegeket tartalmazott Vö. CHARTIER 1987, 241–242.

Jóval részletesebb ismeretekkel rendelkezünk Landerer Ferenc prenumerációs kapcsolatrendszeréről, amelynek országos szintű kiterjedéséről a *Rózsa Szín Gyűjtemény* egyes köteteiben szereplő névsor tudósít. Eszerint Aradon Pleyer Ferenc, Bécson a Magyar Hírmondó, a Magyar Kurír és a Magyar Mercurius szerkesztői, Budán Kiss István, Debrecenben Bartha István, Egerben Kanterse-veller [!] József, Esztergomban Johann Sigler, Eperjesen Kollár Gottfried, Gyulán Bakai János, Győrben Müller Ferenc, Gyöngyösön Szilágyi István, Hógyészen Neumann Jakab, Keszthelyen és Komáromban Földesy István, Kecskeméten Veresmarti János, Kolozsváron Martin Hochmeister, Kanizsán Ilovai János, Kassán maga Landerer s néhány városi könyvkötő, Kőszegen Ludvig Sámuel, Léván Lovas László, Losoncon Gergelyi Gábor, Miskolcon Molnár Zsigmond és Szíjjártó Sámuel, Pécsen Waidinger Márton, Pápán Zsoldos György, Pesten a rokon Landerer Mihály és Kilián [Ádám vagy György], Pozsonyban Schwaiger András, Rimaszombatban Ferenczi Sámuel, Rozsnyón Ethey Imre, Sárospatakon Szabó János, Szatmáron Ábel János, Szegeden Kübling József, Siklóson Tóbi János, Székesfehérváron Lang Ágoston, Szombathelyen Zsoldos István, Tokajban Gombos Mihály, Veszprémben Franz Xaver Baumaister, Vácon Gottlieb Antal vállalkozott a sorozatra érkező előfizetések beszedésére. Landerer Ferenc kollektorainak jelentős része értelemszerűen a könyves szakmához kötődik, nyomdász, kiadó vagy könyvkötő, de találhatunk közöttük hírlapszerkesztő literátort, sőt vaskereskedőt is. E tekintélyes névsor arra enged következtetni, hogy az előfizetés-gyűjtésben, vagyis az értékesítésben szerepet vállalók személyazonosságának közlése fontosabbnak bizonyult a szövegeket készítőkéénél. Miután az újság- és folyóiratkiadás területén korán bebizonyosodott, hogy a prenumeráns személyek előzetes biztosítéka alapvető feltétel a szisztematikus működéshez, csakhamar nyilvánvalóvá vált, hogy a könyvsorozatokat életre hívó szerialitásnak is komoly lehetőségként kell tekintenie az előfizetői rendszerre.⁵⁶³

⁵⁶³ Vö. BISZTRAY 1976, 50–51.

1. táblázat

RÓZSA SZÍN GYŰJTEMÉNY (1798–1803)	
CÍM	DÁTUM
<i>Jetta Szép Tündér-Asszony</i>	1798
<i>Az El-Ragadtatott Lyánkák</i>	1798
<i>A' Világnak Három Részeiben Bujdosó, avagy Egy Spanyol viszontagságai</i>	1798
<i>Gróf Bellafont avagy: Az Afrikai Leányka</i>	1799
<i>A' Természetnek fia</i>	1801
[Ivánkay Vitéz Imre]: <i>Orestes és Hermione</i>	1801
<i>Adeline, avagy az erdői veszedelmes Történetek</i>	1801–1802
<i>Miklós sógor</i>	1802
<i>A' Bujdosó Leányka</i>	1803

Landerer Mihály románsorozata, a *Téli és Nyári Könyvtár* esetében rendszerint Kozma Gergelyt, Abrudbányai Szabó Sámuel és Gedő Józsefet nevesítik a javarészt ismeretlen társaságból, mindazonáltal egyedül Abrudbányai Szabó szerepe vehető biztosra, öt kötet esetében.⁵⁶⁴ Unitárius lelkészként indult, majd 1796–1813 között a székelykeresztúri gimnázium igazgatója, ekként a szakirodalmi összefoglalások elsősorban pedagógusi tevékenységét hangsúlyozzák.⁵⁶⁵ Nem rendelkezünk megbízható forrásokkal az erdélyi illetőségű, igazgatói posztot betöltő Abrudbányai Szabó és a pozsonyi nyomdász-könyvkiadó Landerer „érdekszövetségének” rekonstruálásához, de Kozma Ferenc Kozma Gergely-életrajza bizonyos kérdéseket megválaszolhat. Kozma Gergely pályafutása Abrudbányai Szabó Sámueléhez hasonlatos, unitárius esperesként és pedagógusként irodalmi-tudományos munkássága másodlagos szerepet tölt be.⁵⁶⁶ Kozma Ferenc szerint első irodalmi szárnypró-

⁵⁶⁴ [ABRUDBÁNYAI SZABÓ] 1805; ABRUDBÁNYAI SZABÓ 1806a; [ABRUDBÁNYAI SZABÓ] 1806b; [ABRUDBÁNYAI SZABÓ] 1808; [ABRUDBÁNYAI SZABÓ] 1813.

⁵⁶⁵ Vö. SÁNDOR 1874, 105–117; MOLNÁR 1979, 241–248; HERMANN 2015, 41–48.

⁵⁶⁶ Vö. FEHÉR 2012, 86–95.

bálgatásait drámafordításai jelentik, ebbéli tevékenysége később Kazinczy, Döbrentei és a nyomdász Landerer tetszését is elnyerte. Kozma Ferenc hivatkozás nélküli levélrészletet közöl Landerer Mihálytól, amelyben Kozmát színdarabok helyett regények fordítására ösztökéli: „hogy mivel a magyar nyelvnek kedvellői nagyobb kény-izléseket tapasztalják az ugynevezett Romanen és Traverszint munkákban, hogysen a Játszó-Darabokban; tessék inkább amazoknak további magyar szivességgel folytatandó fáradságát feláldozni, a melyekkel, ha ajánlott tanácsomnak helyet találandjak, és keze között nem volnának, szolgálni kész vagyok mennél hamarább hozzám utasítandó tudósítása szerint”.⁵⁶⁷

E munkát nem győzvén, a biográfus szerint Kozma Gergely társul veszi maga mellé Abrudbányai Szabó Sámuel és Gedő Józsefet. Kozma Ferenc csak következtet, a konkrét kötetek ismertetének hiányában nem tud pontos magyarázattal szolgálni a munkamegosztás kérdésében, ráadásul Abrudbányai Szabó egyes fordításait tévesen Kozma Gergelynek tulajdonítja.⁵⁶⁸ Együttműködésük Landererrel nem sokáig tarthatott, Kozma Ferenc szerint a regényfordítással hamar felhagyott, belátván, hogy ezek készítésével nem szolgál magasabb célt. „Megvilágosodásának” tényét Kozma Ferenc egy Gedő Józseftől származó levélrészlet – ismét csak hivatkozás nélküli – idézésével igyekszik alátámasztani: „Tehát végezetre észrevetted, hogy a románok fordításával sem magadnak, sem a közönségnek nem nagy hasznot szerzesz. Szerencsés meggyőződés! S tehát rabja lettél volna ama pénzvadászó könyvnyomtatóknak, életed legdrágább szempillantásainak elvesztegetésével? Engedd által ezen szerencsét s az ebből eredő dücsőséget azoknak, kik a literatúrának hervadó rózsát nevelnek!”⁵⁶⁹ Mivel Kozma Gergely neve alatt egyetlen sorozatbeli kötet sem ismeretes, Abrudbányai Szabó biztosra vehető ténykedésével szemben Kozma Gergely tényleges fordítói, szerzői tevékenysége továbbra is homályban marad. Arról, hogy Landerer valóban románok fordítására kérte fel Kozma Gergelyt, egy Kazinczyhoz írott levelében nyilatkozik (többletinformációval azonban nem szolgál): „Még

⁵⁶⁷ KOZMA 1876, 25.

⁵⁶⁸ *Uo.*, 26–27.

⁵⁶⁹ *Uo.*, 29.

1802-ikben T. Landerer Mihály Úrtól hozzám utasítva volt négy új Románok' egyikének fordításához kezdvén, másikát egy Erdélyi legjobb Barátomhoz (a' kit a' Tek. Úr előtt e' folyó esztendőnek nyarán magammal együtt személyesen bé-mutatni, reménylem, szerentsés leszek), hasonló tzéllalküldém. Azonban nem sokára vissza tér küldeményem azzal a' barátságos onszolással: hogy a' hasonló Románok fordításával, mint hamar el-hervadandó Ró'sáknak nevelésével, hagyjak fel; hanem kezdjek valami olyanhoz, a' minek betse 's haszna állandóbb tartóságotigér; Román Fordítók külobben is elég számosan lévén."⁵⁷⁰

Gedő József, az „erdélyi triász” harmadik személyének a *Téli és Nyári Könyvtár* körül végzett szerepe szintén Kozma Ferenc vitatható állításaira vezethető vissza.⁵⁷¹ Gedő Józsefre, Kozma Gergely egykori tanítványára elsősorban érdeklődő, műkedvelő literátorként, az erdélyi tudományos élet aktív, inkább szervezői minőségében értékelt tagjaként tekint a szakirodalom.⁵⁷² Műkedvelő dilettánsként mozgástere fokozatosan beszűkült, így tevékenysége az irodalomtörténeti érdeklődés homlokterén kívül került. Hasonlóan Kozma Gergelyhez, nem bizonyítható, milyen módon járult hozzá a sorozat egyes köteteinek elkészüléséhez, hogy egyáltalán ellátott-e bármilyen feladatot a vállalkozásban. Kettejük szerepe konkrét források hiányában így feltételezés marad.

Az említettek mellett két további, kevésbé ismert szerző is megnevezhető, Bachich József kerületi táblai iktató és Csery Péter helytartótanácsi hivatalnok, egy-egy román esetben,⁵⁷³ de vélhetően szintén Bachich Józsefet fedi a sorozat utolsó kötetén szereplő fordítói monogram is: „Magyarosította B. J.”⁵⁷⁴

A sorozat kezdeti rendszeressége (négy esztendő alatt tizenegy kötet) Landerer 1809-es halálát követően felborult, így a következő kiadvány csak négyéves szünet után került nyomdába. Utolsó, tizenharmadik kötetével pedig lezárult a sorozat, noha a kötet végén szereplő kiadói híradás még arról tudósít, hogy a jövő évi pesti vásár

⁵⁷⁰ Kozma Gergely – Kazinczy Ferenchez, Szentgerice, 1805. január 28. = KAZLEV, III/713, 251.

⁵⁷¹ Vö. LABÁDI 2013, 323–344.

⁵⁷² Vö. BUZOGÁNY 1871, 81–92; LABÁDI 2002, 227–236.

⁵⁷³ BACHICH 1808; CSERY 1809.

⁵⁷⁴ [BACHICH] 1813.

alkalmára a tizennegyedik kötet is forgalomba kerül. Ennek konkrét részleteiről azonban – a korábbi hirdetésekkel ellentétben – semmit sem árul el. Magyarán a *Téli és Nyári Könyvtár* a tervek szerint folytatódott volna az 1814-ik esztendőben is, végleges megszűnésének körülményei ismeretlenek. Landerer Mihály sorozata mindazonáltal még így is a legtovább működő s legtöbb kiadványt magába foglaló románsorozat a korszak termékpiacán.

2. táblázat

TÉLI ÉS NYÁRI KÖNYVTÁR (1805–1813)	
CÍM	DÁTUM
<i>Báró de Mánx' lengyel orsz. confed. generálisnak a' tengeren, és szárazon tett Utazásai és tsudálkozásra méltó Történetei</i>	1805
[Abrudbányai Szabó Sámuel]: <i>Zoriáda vagy a' Nagy Mogol' Leánya tsudás történetei</i>	1805
<i>Vanda, Krakkói Hertzeg-Aszszony, vagy a' Szerelem Áldozatai</i>	1806
Abrudbányai Szabó Sámuel: <i>Klementi Laura, vagy a' velentzei szép leány</i>	1806
[Abrudbányai Szabó Sámuel]: <i>Lizára az Abyszszinai Amazon</i>	1806
<i>A' Fösvény Ángy, a' vagy Amália és Albert</i>	1807
<i>Farkasvölgyi Imre a' vagy Po'sonyvári Késértő Lélek</i>	1807
<i>Hazenau Fridrik nemes ifju szerencsétlen utazásának és tsudás eseteinek szomorkás és játékos elő-beszéllése</i>	1807
Bachich József: <i>Saidár és Rurik avagy a' Margaréta Szigete Buda, és Pest között</i>	1808
[Abrudbányai Szabó Sámuel]: <i>Rómaiak biographiája, az-az A' római leg-nevezetesebb férjfiaknak és asszonyoknak szeszélyes leírása</i>	1808
Csery Péter: <i>Idda vagy a' Szerelemföltés ereje</i>	1809
[Abrudbányai Szabó Sámuel]: <i>Zorinda Fejedelem Kis Asszony vagy Anikónak a' Szerályból lett ki-lopattatása</i>	1813
[Bachich József]: <i>Bertraid és Grimoald a' Longobardusok' Királyai</i>	1813

Másféle koncepciót feltételez a Kis János szerkesztésében induló *Flóra* című sorozat. Labádi Gergely a *Flóra* alakulástörténetét is érintő tanulmányában rámutat, hogy Kis János elsődlegesen anyagi érdekből állította össze a sorozat első köteteinek anyagát, eszerint „a kiadandó szövegek megválasztását alapvetően befolyásolta eladhatóságuk, hiszen olyan szerzőket (pl. Campe, Kotzebue, Lafontaine), olyan kiadványokat (pl. *Kinderbibliothek*) és olyan témákat (oktatás- és nevelésügy) fordít, illetve követ, akik és amelyek német nyelvterületen meglehetősen népszerűek”.⁵⁷⁵ Ennélfogva mind a koncepció, mind a megvalósítás feltűnő sokszínűséget reprezentál, a heterogén gyűjtemény műfaji határait a sajtóperiodikumok felé (is) tágítva. Kis János tevékenysége jelentősen eltér korábbi példáinktól, a *Flóra* esetében ugyanis megoszlott a feladatkör, nem meglepő, hogy már a kezdeti fázisban konfliktusok figyelhetők meg a szerkesztői funkciót betöltő Kis János és a nyomdai munkálatokat irányító Kiss István között.⁵⁷⁶ Végül a sorozat Kis János nélkül folytatódott, a sorozat harmadik kötete már Pucz Antal nevéhez köthető. Eltávolodása a vállalkozástól nem előzmények nélkül való, hiszen Kis „a *Flórát* a többi hasonló jellegű összeállításával egyetemben Kazinczynak írt leveleiben rendre nem becsüli sokra. Az ilyen típusú szövegek pusztá »ephemerák« [...] még ha az irodalomnak a komolyabb tudományokra való előkészítő funkciójával érvelve szükségesnek is tartja ezeket, azaz indokolhatónak és vállalhatónak kiadásukat. Kis a későbbiekben sem változtatja meg az összeállításról alkotott elképzelését, így egy helyen »mellesleg való«-ként említi.”⁵⁷⁷ Pucz Antal pedig egyértelműen a „szórakoztatva nevelés” közhelyét érvényesíti a harmadik kötet bevezetésében: „E’ jelenlévő történetet csak azért irogattam, hogy La Mothe mondása szerint azt az unalmat el űzzem, melyet a’ szüntelen való egy formaság szokott szülni. Nem szükség itt hosszasan vitatni, hogy olyan költött történetű Könyvek, melyekben a’ vallás, és a’ jó erköltsök nem gúnyoltatnak, hanem csak a’ dolgoknak rendes össze aggatásai, és a’ fel hevültt indulatoknak meg-rázásai adnak az ol-

⁵⁷⁵ LABÁDI 2014a, 16–17.

⁵⁷⁶ *Uo.*, 18–19.

⁵⁷⁷ *Uo.*, 20.

vasónak ártatlan mulatságot, éppen nem olly ördög' kohójából került munkák, a' mellyeket minden jó társaságból örökre kikelenene tiltani, a' mint egy szentesen buzgólkodó nem igen régen kívánta. Az eféle történeteknek le írásaiban a' képzelődés múnkásabb lévén, az olvasóban az indulatokat jobban fel ingatja, melly ha bizonyos tzélből történik, azt nem tsak mulathatja, hanem tanithatja is.”⁵⁷⁸

3. táblázat

FLÓRA (1806–1808)	
CÍM	DÁTUM
[Kis János]: <i>Flóra, vagy szivreható apró románok, erköltsi mesék, versek és egyéb hasznosan gyönyörkőd-tető darabok</i> – Első kötet	1806
[Kis János]: <i>Flóra, vagy szivreható apró románok, erköltsi mesék, versek és egyéb hasznosan gyönyörkőd-tető darabok</i> – Második kötet	1806
[Pucz Antal]: <i>Hieró' Syrakúσαι Király' Történetei</i>	1807
<i>A' Szerelem' Természete</i>	1808

Mint említettük, az egyes kötetek kollektív összetartozása rendszerint a paratextusokban fogalmazódik meg, bizonyos esetekben azonban a paratextusok orientáló szerepével sem számolhatunk. Első pillantásra az *Eredeti Magyar Románok* csupán egykötetes sorozatnak látszik, hiszen az indulást követő évben publikált második kötetben, Verseggy Bárá *Külneki Gilméta kisasszony, és Aranypataki György* című szövegében például egyetlen utalást sem találunk arra nézve, hogy a kötet Eggenberger József sorozatához tartozna. Voltaképp csak a kortársak megnyilatkozásaiból válik felismerhetővé, hogy az *Eredeti Magyar Románok* két kiadványa sorozatot alkot. Ilosvay Sámuel kötetéről Szemere Pál publikált recenziót, Q. álnéven, a Tudományos Gyűjteményben.⁵⁷⁹ Szemere rávilágít, hogy a sorozatkoncepciót életre hívó eredeti-

⁵⁷⁸ [PUCZ] 1807, 3–4.

⁵⁷⁹ [SZEMERE] 1818, 67–70.

ségprogram önmagában elégtelen egy esztétikailag igényes prózai szöveg megalkotására, s rezignáltan veszi tudomásul, hogy ennek hiányában „[e]légedjék meg hitünk azzal, hogy e’ munka eredeti, még pedig a’ szónak több oldalú értelmében, továbbá hogy magyar, ’s végtére hogy Román, ’s tehát Eredeti magyar Román”.⁵⁸⁰ A Verseghy-román hovatarozásáról szintén utólagos ismereteink vannak, Almási Balogh Sámuel közlésén keresztül: „Az eredeti Magyar Románok’ címje alatt indult gyűjtemény, mellynek két darabjai láttak világot, ditséretet érdemlő igyekezet [...] Hogy Külneki Gilmétának a’ tárgya nem egészen eredeti, midőn t. i. annak egy fő epizódja egy Német Románból (Karoline v. Lichtfeld, eine Geschichte. 8. Wien und Prag. 1799.) vétetett, az magában annak sem eredetiségét, sem becsét le nem ronthatja.”⁵⁸¹ Megnyilatkozásait a nagyobb gyűjtemények, sorozatok egyes köteteit ismertető hírlapi tudósítások egészítik ki. Valamennyi sorozatkoncepció magába foglalta a stabil előfizetői, vásárlói, olvasói kör kialakításának igényét, a kötetek népszerűvé tételében ugyanis kiemelkedő szerepe van a kiadónak, aki nem csupán értékesíthető terméket formál a műhelyébe „nyersanyagként” bekerülő kéziratból, hanem megszervezi a termék piacát is.⁵⁸² Propagálási gyakorlatuk első-sorban ökonómiai érzékenységet feltételez, jóllehet a kiadványok népszerűsítésében a kiadók is ideologikus szövegeket követnek – mindezekről a későbbiekben még részletesen lesz szó. Ekként lehet jelentésszerű, hogyha az egyes kötetek összetartozására semmiféle paratextuális elem nem utal.

4. táblázat

EREDETI MAGYAR ROMÁNOK (1807–1808)	
CÍM	DÁTUM
[Ilosvay Sámuel]: <i>Palugyay Története</i>	1807
[Verseghy Ferenc]: <i>Báró Külneki Gilméta kisasszony, és Aranypataki György</i>	1808

⁵⁸⁰ Uo., 69.

⁵⁸¹ ALMÁSI BALOGH 1824, 77–78.

⁵⁸² HALMOS 2011, 560.

Hartleben Konrád Adolf románsorozata a kiadó működésének első, viszonylag korai szakaszára tehető, amikor az olvasóközönség érdeklődésének megfelelő szövegek, jellemzően regények kiadásával próbálkozott; románsorozatát *Mulatságos Könyvtár a' Pal-lérozott Olvasóknak* címen adta ki. A sorozat első kötetében közölt kiadói jelentés tanúsága szerint ígéretes vállalkozásként indult útnak, havonta egy kötet került volna forgalomba, tehát egy esztendőben tizenkettő: „A' könyv-tár három első darabjai ezek lesznek: *Lelemények. Öltöztette Holosovszki Imre. / Almarik Erdélyi Vajda, a' vagy: A' Szebeni Erdő. Farkas Ferentz. / Hutsa a' Tiszai Tündér Aszony.* A' többinek foglalátját a' Ki-adó ki nem teheti, hogy a' Betses Olvasóknak ujság-kivánásokat függőben tartsa. Hónaponként egy darab jelenik meg belőle szép papiroson a' legjelesebb rézképekkel, kötve tsinos borítékban. A' daraboknak számok esztendőt által tizen kettőre megyen.”⁵⁸³ Jelentése mindazonáltal csupán az első három kötet címét közli – ennek két magyarázata lehetséges. Hartleben vagy tudatos vállalkozói technikával igyekszik hosszú távon fenntartani az olvasói érdeklődést, a sorozatra vonatkozó információk fokozatos adagolásával, vagy a konkrét sorozatkoncepción és a nyitókötetten kívül egyéb kiadandó anyag még nem állt rendelkezésére. Talán utóbbira szolgálhat magyarázatként, hogy az első darab a tervek szerint jelent meg, a második kötet azonban nem a Farkas Ferenctől származó szöveget közölte, hanem az első kötetet jegyző Holosovszky Imre újabb prózaszövegét.⁵⁸⁴ Az *Almarik Erdélyi Vajda, a' vagy: A' Szebeni Erdő* munkacímű szövegről nem rendelkezünk adatokkal, így az is problematikussá válik, hogy egyáltalán elkészült-e Farkas Ferenc a kérdéses fordítással. Tekintve, hogy a Hartleben sorozatát alkotó mindhárom kötetet Holosovszky Imre sőtiszt, későbbi sóházi írnok készítette, a *Mulatságos Könyvtár* gyakorlatilag „egyszemélyes” vállalkozásnak tekinthető. Mivel Hartleben csak három, igen heterogén tematikát felkínáló kötetet jelentett be, így további terveiről nincsenek ismereteink, nem elképzelhetetlen, hogy az év folyamán kiadott egyéb szépprózai kiadványa is e sorozathoz rendelhető, csakhogy, mint korábban említettük, az összetartozás

⁵⁸³ HOLOSOVSZKY 1808a, [oldalszám nélkül]. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

⁵⁸⁴ HOLOSOVSZKY 1808b.

tényét megvilágosító ismeretek hiányában a hozzárendelés csupán egyszerű feltételezés marad.

5. táblázat

MULATSÁGOS KÖNYVTÁR (1808)	
CÍM	DÁTUM
Holosovszky Imre: <i>Lelemények</i>	1808
Holosovszky Imre: <i>Rózika' Titkai</i>	1808
[Holosovszky Imre]: <i>Hutsa a' tiszai Tündér Aszszony</i>	1808

E sorozatok még nem készültek olyan tudatos műgonddal, mint a Kazinczy fordításait tartalmazó kilenckötetes *Szép Literatura*, amely végeredményében, a széphalmi mester elégedetlensége ellenére, „a tízes évek egyik csúcstermékének tekinthető, méreteit, tördelését, tipográfiáját, papírmínőségét, illusztrációit tekintve egyaránt”.⁵⁸⁵ Míg Kazinczy voltaképp egyedül végezte a sorozat megtervezésének, kivitelezésének munkálatait, addig a *Rózsa Szín Gyűjtemény*, a *Téli és Nyári Könyvtár*, a *Flóra*, az *Eredeti Magyar Románok* és a *Mulatságos Könyvtár* esetében számos, eltérő társadalmi rétegből és szakmai közegeből érkező személy, sőtiszt, unitárius lelkész, gimnáziumi igazgató, evangélikus teológus, kishivatalnok, helytartótanácsi titkár, jegyző, exszerzetes vállalt szerepet, vélhetően jövedelemkiegészítés reményében, népszerű prózaszövegek fordításában, szerkesztésében, sorozatba rendezésében. Gyakori jelenség e személyek anonimitása, mert hát a kiadási procedura voltaképpen irányítása a kiadó kezében összpontosult, csakúgy, mint a nyomdaprést elhagyó kiadványok láthatóvá tételének, a percepció kiszélesítésének szükségszerű feladata. Románsorozataink koncepcionális különbözőségének másik vetülete az értékesítés folyamatában mutatkozik meg, amelyről a következő részben szólunk részletesen.

⁵⁸⁵ KAZINCZY 2012, 1072.

2. Propagálási gyakorlatok a szerialitás kontextusában

Miközben a keresztény morál primátusát féltő egyházi gondolkodók⁵⁸⁶ s a régi tudós műveltségű literátorok pálcát törtek a károsnak minősített műfaj fölött, a regény minden korabeli tömegnyomtatvány keresettségét és népszerűségét túlszárnyalta.⁵⁸⁷ A kiadványok jelentősen (mondhatni ugrásszerűen) megnövekedő száma ezért szükségessé tette egy következetes finanszírozási és értékesítési rendszer fokozatos kialakítását, a kötetek szélesebb körben való megismertetésére irányuló technikák alkalmazását.⁵⁸⁸ Az e logika szerint kialakuló szövegtípusok, a „Tudósítás”, a „Jelentés”, a „Híradás”,⁵⁸⁹ később pedig a recenzió jelzik, hogy a propagálás, az előfizetésekre összpontosító tevékenységek kilépnek a nyilvánosságtól elzárt magánszféra keretei közül,⁵⁹⁰ s a periodikák felületét felhasználva szélesebb nyilvánosság előtt teszik megismerhetővé a kiadott vagy kiadás előtt álló kötetek jellemzőit. Értelemszerűen a láthatóság kiszélesítése nélkül az olvasóközönségnek nincs megfelelő rálátása a kiadványokra, következeképp a hirdetési praxistól (hogyan sikerül egy kiadónak a publikum érdeklődését saját termékeire irányítani, miként képes „konzerválni” a

⁵⁸⁶ SZAJBÉLY 2001, 185.

⁵⁸⁷ FÜLÖP 2010, 69–71. Vö. KULCSÁR 1943, 60–61.

⁵⁸⁸ Vö. KÓKAY 1997b, 83–109.

⁵⁸⁹ Nincs konszenzus arról, milyen kritériumok szerint lehetne elkülöníteni az egyes hirdetéstípusokat, a megnevezések alkalmazása a kiadók esetében is következetlen. További, kevésbé rendszeres megnevezések a „*Tudományos dolgok*” (Mindenes Gyűjtemény), „*Litteratori Tudósítások*” (Orpheus), „*Tudománybéli Tudósítás*” (Magyar Hirmondó, Magyar Merkurius), „*Tudományi Híradások*” (Magyar Merkurius), „*Tudománybéli Jelentés*”, „*Tudományt tárgyzó Tudósítás*”, „*Tudományos Tudósítás*” (Magyar Kurír), „*Könyvárosi Tudósítás*”, „*Új Könyvek*” (Hazai Tudósítások), „*Tudósító Levelek*” (Erdélyi Múzeum), „*Új Könyvek és Művek*” (Tudományos Gyűjtemény) stb.

⁵⁹⁰ Magyarországi viszonylatban a könyv eladásra szánt termékként való értelmezése, a propagálás „zárt körű” jellege a literátori magánlevelezésekből is kiolvasható. A klasszikus századforduló levélváltásaiban a könyv többnyire üzleti produktumként jelenik meg, az írók közlik egymással a könyvészeti, tipográfiai adatokat, esetenként a kiadvány árát is. Később, kortárs kiadóink jórészt finansziális motivációktól vezérelve távolodnak az ilyesféle, közvetlen hatásra nem képes kommunikációs formától. Vö. SZALISZNYÓ 2014, 370.

fogyasztói figyelemhorizonton⁵⁹¹ jelenlévő termék láthatóságát) a voltaképpeni elismerés tehető függővé.⁵⁹² Megfigyelhetővé válik, hogy a kiadók különböző eszközöket, megszólalási formákat alkalmaznak a láthatóság következetes fenntartásáért, sorozatok esetében pedig, ahogyan már szóba került, az egyes kötetek egymás láthatóságát is elősegíthetik. Minthogy a könyv mint közforgalomba hozott árucikk értékesítésének, ezáltal az olvasókhoz való eljuttatásának szükségessége alapvető fontosságúnak bizonyult a korszak kiadói számára, a felismerés elvezet a korabeli hírlapok, folyóiratok a könyvterjesztés rendszerében betöltött szerepének átrendeződéséhez. Az időszaki kiadványok reklámfelületein megjelenő tudósítások, hirdetések egyrésztől hozzájárultak a megjelenő kötetek szélesebb körű megismertetéséhez, a könyvtermék értékesíthetőségének elősegítéséhez, másrésztől megteremtették a róluk való diskurzus lehetőségét.⁵⁹³ Hogy kontextusában értelmezhesük a régi századforduló népszerű prózairodalmának térhódítását, irodalomszociológiai szempontok alkalmazásával érdemes közelítenünk a román gyors ütemű felfutásának irodalmi, részben társadalmi jelenségéhez.

Részint mediális eltéréseik következtében, részint hiányosságukból, szétszórtságukból adódóan a forráscsoportok heterogenitása megnehezíti a folyamat rekonstruálását: más funkció betöltésére szánták ugyanis a kötetek paratextusaiban közzétett tudó-

⁵⁹¹ SZABÓ 2017, 41.

⁵⁹² Vö. BARABÁSI 2018, 202.

⁵⁹³ Decsy Sámuel szemérmes hangvételű jelentése konkrétan utal e szerteágazó funkcióra: „Mi, mint a’ kik a’ Magyar Litteraturának nem leg utolsó eszközlői ’s gyarapítói lenni kívánunk, jelentjük, ’s adjuk a’ tudós Magy[ar] Publicumnak tudtára, hogy mi, minden kedves Hazánkban Magyar vagy Deák nyelven ki adatandó hasznos és jó munkákat, ezen újság leveleinkben ki hirdetni mindenkor készen lészünk. Arra való nézve kérjük tudós hazánkfiat, hogy mihelyt egy illy köz hasznú munka a’ sajtó alól ki fog szabadúlni, arról vagy magok, vagy mások által tudosítsanak bennünket, vagy a’ mely még kedvesebb leszen előttünk, munkáikat nekünk meg küldeni ne sajnálják. Mi, a’ kik Polyhistoroknak magunkat nem tartjuk, tartani nem akarjuk, nem is tarthatjuk, az azokról való itélet tételt másnak engedjük; de azomban azt is jó szívvel veszük, ha tudós hazánkfiak az illy új könyvekről való, minden részre hajlástól üres értelmeket velünk közleni, ’s általunk az Olvasó Publicum előtt esméretessé tenni nem sajnálják.” Magyar Kurír, 1803. aug. 9., 192.

sításokat, mint a hírlapokban publikált felhívásokat. Ezek más-más következtetések megfogalmazására adnak alkalmat. Az előbeszédnek alapvetően programos elgondolások szerint, ideologikus toposzok felhasználásával közelítenek olvasóik felé, melyekben csupán áttételesen, a haza szolgálatának ethosza mögé rejtve szerepel a gazdasági célzat. Az erkölcsnevelés ideologikus funkciója és az anyagi haszon között húzódó, a korszakban többek által is hangsúlyozott feszültséget feltételezhetően a kiadók is érzékelték, ezért igyekeztek vállalkozásaikat ideológiai szempontból is megalapozni a tudós hazafiságot, a női olvasóközönséget, vagy a hasznosságot mintázó retorikai klisék alkalmazásával, érvelésekben a közönségért, a literatúráért, a nemzetért folytatott lelkiismeretes, hazafias tevékenységet állítva előtérbe. Csakhogy a kötetek paratextusaiból kiolvasható ideologikus perspektíva mellett már kidomborodnak a pragmatikus, a kötetek konkrét értékesítését célzó, a könyvet immáron üzleti produktumként felfogó megfogalmazások. Az elvont síkon értelmezhető, valamint a konkrét, gyakorlati ismeretekre összpontosító szövegek szintetizálásának kísérletében idővel fokozatos elmozdulás mutatkozik a pragmatikus szemléletmód felé. Míg a paratextusokban az ideologikus célzatosság következetes fenntartása jellemző, a hírlapokban közzétett tudósítások, jelentések, hirdetések a köteteket piaci termékként, értékesítendő áruként jelenítik meg.

2.1. „HASZNOS MŰLATSÁGOK” (IDEOLOGIKUM)

Első forráscsoportként a kötetek paratextusai különíthetők el. Az előszavak orientáló-propagáló funkciójára már Szajbély Mihály kutatásai felhívták a figyelmet,⁵⁹⁴ jelen gondolatmenetben elegendő annak megerősítése, hogy e funkció rendszerint ideologikus megszólalásmódok keretében került kifejezésre. A magyarországi könyvkiadók vélhetően saját üzleti érdekeiket szem előtt tartva jutnak a felismerésre, hogy az olvasóközönség aktuális igényeit megcélzó kiadványok magas példányszámú előállításával lehetőség

⁵⁹⁴ SZAJBÉLY 2001, 168.

nyílhat a könyv mint termék tömegcikké tételére. „Különösen kifizetődő vállalkozás a szakosított sorozat, melynek irányítása, külseje és érdeklődési területe azonos. Ez egyfelől a szerzőket kipróbált hatású terméktípusok irányába tereli, másfelől határozott, jól körülhatárolható és élő kívánságot elégít ki. [...] Ebből látszik, hogy minden sorozat mögött van egy feltételezett közönség, amelynek nevében és érdekében a választás történik.”⁵⁹⁵ Amikor 1798-ban az olvasóközönség románok iránt növekvő érdeklődésére alapozva⁵⁹⁶ elindul Landerer Ferenc kassai nyomdász vállalkozása, a *Rózsa Szín Gyűjtemény*, a tizenhárom kötetet kitevő sorozatát „a tisztelt szép Nemnek” ajánlja, hangsúlyozván a női olvasók kitüntetett figyelme és a jövőbeni könyveladás sikeressége közötti áttételes összefüggést: „Ezen tíz alatt: a’ *Rózsa szín Gyűjtemény* különféle erköltsi, és mulattató történetek, Római mesék, jelennek-meg minden második hónapban; a’ Kötet, nyoltzad rétbén van, szép nyomtató papíroson, szép betűkkel, rózsá szín boríték alatt, gyönyörű rézre metszett képekkel, 12. ’s 15. árkusnyi nagyságban. Minthogy pedig annak a’ tisztelt szép Nemnek vagyon szenteltetve, melly a’ még olly igen tsekély faradáságot is figyelmetességére méltóztatja, annyival határozatlanabb bizodalommal tartok számot az ezen munkára való előre fizetés’ segedelmére. Az előre fizetés minden Köttere [!] 30 kr.”⁵⁹⁷

⁵⁹⁵ ESCARPIT 1973, 57.

⁵⁹⁶ Vö. FÜLÖP 2010, 70.

⁵⁹⁷ A jelentés a *Rózsa Szín Gyűjtemény* egyes köteteinek elején szerepel. Hírlapban: Magyar Merkurius 1798. máj. 11., 561–562. Landerer Ferenc előfizetési felhívása kísértetiesen emlékeztet az Uránia néhány esztendővel korábbi, *A’ Magyar Asszonyi Nemhez* című felhívására. Csaknem megegyező kinyilatkoztatásaik hasonlóságából arra következtethetünk, hogy Landerer Ferenc alighanem a már létező s az Uránia szerkesztői által kipróbált gyakorlat átvételében látta a sorozat sikeres működtetésének zálogát: „Majd nem tellyes bizonyossággal lehet tehát reményleni, hogy valamint nem lesz foganatlan, úgy nem is lesz kedvetlen Hazánknak szép Neme előtt egy olly Munka – a’ melly különösen az Asszonyi Nemet illető esméreteket hozzon forgásba; kedveltető móddal hasznos Tanításokat adjon; mulattasson is, oktasson is, készíttsen jó, ’s gondolkodó Anyákat [...] Hogyha bizodalomunknak az elő-segállók’ száma meg-felel, igyekezni fogunk a’ Munkának külső Ékességét is meg-adni. Minden kötet ró’sa szín borítékban fog az elő-fizetőknak kezéhez küldetni. A’ papiros tsínos, és szép; a’ betűk újjak és tiszták. Minden kötethez járúlnak a’ foglalattal megegyező réz-metttzések, mint: nevezetes Személylek’ ábrázati, viseletek’,

Megszólítása a női olvasóközönség jobbára románokat preferáló olvasásgyakorlatának korabeli, szintén ideologikus mintázatokon nyugvó szölamaira vezethető vissza,⁵⁹⁸ minthogy elvi síkon értelmezi a „szép nem” kívánalmait és elvárásait. Elgondolásában evidenciaként jelenik meg, hogy az alapvetően erkölcsi, ugyanakkor mulattató történetek utat találnak olvasóikhoz. Ideologikus közönségképzetének megfogalmazása mellett azonban kiemelkedő szerepbe kerül a gazdasági szemlélet is: a kötetméretre, a papírmínőségre, a tipográfiára, a külalakra és az előfizetés részleteire vonatkozó megjegyzések reprezentatív jelei, hogy Landerer Ferenc alapvetően üzleti vállalkozásként tekint románsorozatára.⁵⁹⁹ Megindításával Landerer Ferenc bevezet egy olyan új, anyagi érdekeltségű terméktípust, amely viszonyítási pontként szerepelhetett a későbbi románsorozatok számára, az olvasóközönség megszólításának s a kiadandó kötetek kiválasztásának gyakorlatában egyaránt. Figyelem ezúttal nemcsak az egyes, önálló szövegekre helyeződött, hanem az azokat egységbe rendező sorozatra is, amely az értékesítési szempontok mellett meghatározta a lefordítandó művek kiválasztását is, hiszen a sorozat (feltételezett vagy létrehozandó) olvasóközönségét csak az igényeknek és az olvasói elvárásoknak megfelelő szövegek kiadásával lehetett megtartani. Ugyanis „egy kiadó sem engedhette meg magának, hogy egy munkát olyan példányszámban állítson elő, amelyet a piac nem tudott belátható időn belül felvenni – ez ugyanis az eladatlan példányok számának növekedésével – vagy legalábbis a lassú értékesítés miatt jelentős összegű tőke lekötésével járt volna”.⁶⁰⁰ Ez egyrészt biztosította a kialakítani kívánt közönség felvevőképességének szinten tartását, igazodva ahhoz az implikált olvasóképzethez, melynek elvárási horizontját a sorozat megcélozta, másrészt viszont ignorálta a magasabb esztétikai befogadóképességet

eszközök’, épületek’, tájékok’ ’s effélék’ rajzolatai. Egy kötet’ nagysága fog állani 20–25 árkusból. Az elő-fizetés fél esztendőnként fog be-szedetni három forint-jával. És így egy egész esztendő’ folytáért, az az négy kötetért 6 for.” Magyar Hírmondó, 1794. február 28., 301–304. (Az idézet innen: 302–303.)

⁵⁹⁸ BÜKYNÉ 1966, 20. Vö. POGÁNY 2008, 450–462; KÉRI 2014, 319–341; PAPP 2014, 141–161.

⁵⁹⁹ Vö. LÖWENTHAL 1973, 106.

⁶⁰⁰ FEBVRE–MARTIN 2005, 217–218.

megkívánó szövegek sorozatbeli jelenlétét. A szükségszerű szelekció a rentábilis, eladhatósági potenciált hordozó szövegtípusokat preferálta. A tömegkultúra irányába elmozduló folyamat, eltérő gyorsasággal és intenzitással, minden európai országban végbement, s ennek részint okaként, részint következményeként kialakult a művészek (szerzők) azon rétege, „amely a széles olvasóközönség szükségleteinek a kielégítésére törekedett. És ebben az évszázadban lángoltak fel először a tömegkultúra körüli viták is.”⁶⁰¹ A változásokat figyelemmel kísérő merészebb könyvkiadói stratégiák igyekeztek egy populáris(abb) könyvpiacot megteremteni, elsősorban a népszerű olvasmányok iránt érdeklődő közönség megnyeréséhez kötve a vállalkozás sikerességét. Ez többféle feltételhez kötődött: „az előállítási költségeket, ennél fogva az eladási árat leszorító kiadói taktikához; a termékek városi vagy falusi házalás útján való terjesztéséhez; s olyan szövegek vagy műfajok kiválasztásához, amelyek a lehető legnagyobb számú olvasót voltak képesek megragadni”.⁶⁰² Mindezt megelő(lege)zi a folyamathoz szervesen hozzátartozó előállítási procedura,⁶⁰³ ugyanis az előállítást megelőző munkálatnak kezdettől fogva számolnia kell a megcélózni kívánt olvasóközönség összetételével. „Sok minden függ attól, hogy néhány száz könyvbarát számára készülő luxuskiadásról van-e szó, vagy egy nagyközönségnek szánt olcsó kiadásról: a papír, a formátum, a nyomdai eljárás (betűtípusok kiválasztása, szedéstükör stb.), az illusztráció, a kötés, különösen pedig a példányszám.”⁶⁰⁴ A fentebb említettekre vonatkozó mérlegelés pedig már a kiválasztás periódusában releváns feltétel, hiszen a majdani célközönség érdeklődéséhez igazodó szempontok szerint történik.⁶⁰⁵

Landerer Mihály pozsonyi románsorozata, a *Téli és Nyári Könyvtár* másféle szempontrendszert érvényesítve önértelmezésében és közönségképzetében a tudós hazafiság közösségének ideologikus diskurzusához kapcsolódik, amikor a sorozat egyes

⁶⁰¹ LÖWENTHAL 1973, 16–17.

⁶⁰² CHARTIER 2000, 308.

⁶⁰³ ESCARPIT 1973, 57.

⁶⁰⁴ *Uo.*

⁶⁰⁵ *Uo.*

köteteit a „tudós Olvasóimnak”, a „drága Magyar tudós Publikumnak”, a „leg-főbb tiszteletre méltó Hazabéli Publikumnak”, a „Tudós Magyar Hazámnak” vagy a „Nemes és tudós Publikumnak” ajánlja, ámbár problematikus, hogy Landerer melyik értelmében használta a „tudós” szót. Tudható, hogy a fogalom eredetileg az alfabetizált, magasan művelt embert jelölte, mígnem az írni-olvasni tudás térnyerésével fokozatosan eltűnt az alapjelentés (aki olvasni tud, az már nem feltétlenül művelt olvasó is egyben), vagyis a „tudós” megszólítást éppúgy lehet az archaikus szemlélet felől értelmezni, mint kedveskedő gesztusként – lám, a titulálás a műveltek társaságába emeli az olvasókat. Debreczeni Attila szerint a „tudós hazafiság eszméje nagyon alkalmas volt a közösségképző szerep betöltésére, hiszen olyan általános, ideologikus karakterű volt (a tudományok terjesztése, a nemzet felemelése, a magyar nyelv megóvása stb.), amely a legszélesebb körben lehetővé tette az azonosulást.”⁶⁰⁶ A megszólítani kívánt közönség képzele meghatározó a sorozat önértelmezésére nézve,⁶⁰⁷ ezért Landerer Mihály a tudós hazafiakat, többnyire a *Téli és Nyári Könyvtár* köteteinek paratextusaiban megszólító gyakorlata „azt a feltételezett olvasót jeleníti meg, aki nyilvánvalóan egy véleményen van a szerzővel [esetünkben a kiadóval – B. N.] az adott mű (és általában bármely mű) funkcióját tekintve, azaz a magyar nyelv és ezáltal a haza szolgálatára rendeli a literátori tevékenységet”.⁶⁰⁸ Pusztán ideológiai síkon azonban nem lehetséges sikeres vállalkozást építeni, ezzel nyilvánvalóan Landerer Mihály is tisztában volt, amikor az olvasóközönség megszólítása után ismerteti a következő kötet megjelenésének időpontját, valamint közli a már kapható kötetek legfontosabb, az értékesítés szempontjából lényeges paramétereit. Az Eggenberger József kiadásában induló *Eredeti Magyar Románok* Landerer Mihály gyakorlatához hasonlóan a tudós hazafiság közösségén belül képzelel el a sorozatban megjelentetni kívánt regények tematikai pozicionálásának kerekeit, kiemelt fontosságot tulajdonítva az eredeti műveknek. Az első kötetet jegyző Ilosvay Sámuel a következőképpen közvetíti

⁶⁰⁶ DEBRECZENI 2009, 58.

⁶⁰⁷ LABÁDI 2014b, 325.

⁶⁰⁸ DEBRECZENI 2009, 54.

Eggenberger koncepcióját „Előre bocsátott Beszédében”: „A’ mi Nemzetünk, Karikliát, Kártigámot, Kassandrát régen gyönyörködve forgatja; nem is tagadhatni, hogy ezen munkák’ olvasása olly tetemes hasznót szerzett légyen az olvasóknál: hogy az Íróknak érdemeit mindenkor tisztelettel említhetjük. De vallyon, nem volna é ezen Munkák’ foganatossága nagyobb, ha a’ Hazai Történetekből választott Tárgyakat, a’ feltüzesültt képzelődés, úgy festené hazafiui érzékenységgel az olvasó előtt, hogy gyönyörködtetése közben Nemzeti érzést is gerjesztene? – Én úgy reménylem, hogy meg nem tsal hizelkedő magam szeretete, ha a’ Hazai Írókra azt a’ kötelességet hárítom, hogy kedveskedő Munkáikkal egyszersmint a’ hazafiui érzést is tartoznak nevelni.”⁶⁰⁹ Mindezek megerősítéseként a felhívás egy felszólítást is megfogalmaz, amelyben hangsúlyos logikai pozícióba kerül a hasonló típusú művek közzétételének szorgalmazása: „Te kegyes Olvasó! [...] ha egy kis időt az olvasásban kellemetesen töltöttél, bíztasd Hazánk Tudós fiait azon felséges igyekezetre, hogy gyönyörködtető munkáikkal a’ Hazafiuságot is mélyebben gyökeresítsék.”⁶¹⁰

Kis János *Flóra* című sorozatának informális kritériumok alapján elvonatkoztatott közönségképzete csupán részlegesen érintkezik „elődei” ideologikus elképzeléseivel. „Barátomhoz” megszólítással kezdődő előszavában konkrétan a megszemélyesített közönséghez fordul, az elvont diskurzusokhoz kapcsolódó kliséket egy bensőségebb, a magánbeszélgetés vagy a levelezés formuláit idéző megszólalásmód keretében alkalmazva: „Mi meg vagyunk győztetve, ’s tapasztalásunkból is tudjuk, hogy az ollyan románok, mesék, versek és egyéb mulattató darabok, mellyeket a’ jó izlés az okosság’ vezérlése alatt dictál [...] nem tsak meg nem vesztegetik a’ lelket ’s lassú mérget nem hintenek a’ jó erköltsök’ gyökerére, [...] hanem inkább az értelemnek a’ gondolkodást kellemetesebbé tészik, a’ szívbe a’ leg szebb indulatok’ magvát hintik, ’s a’ képzelődést szép nemes és felséges képekkel töltik meg. Mi mind ezeken kívül még arról is meg vagyunk győztetve, hogy az igaz Böltseink által irattatott mulattató munkák a’ léleknek ki pallérozására nem tsak leg kellemetesebb és leg hathatósabb

⁶⁰⁹ [ILOS VAY] 1807, 4.

⁶¹⁰ *Uo.*, 6.

eszközök, hanem illendő mértékben el múlhatatlanúl szükségesek is.”⁶¹¹ Erre nézve a közzétenni kívánt sorozat csekély előmenetel, mégis részt vállal e folyamatban: „Ime’ én ismét egy lépést teszek, ismét egy gyűjteménnyel állok elő. Tsekélység ez, jól tudom; még is néked ajánlom, azért hogy a’ Te gyönyörű elmédet ennél sokkal szebbnek, jobbnak ’s tökéletesebbnek írására ösztönözzem. Vedd jó néven barátodtól ’s hiteds el magaddal, hogy valamig a’ szentséget, jóságot, igazságot ’s szépséget testvéreknek tartom, ’s valamig szívemnek ezen bálványait minden erőmből tisztetem és szeretem, mind addig foglak tisztelni, és szeretni Tégedet is.”⁶¹²

Csakhogyné Kis János kultúráközvetítő és műveltségpártoló intenciói háttérében feltűnik az anyagi érdekelttségű motiváció is, a pénzkereseti lehetőség. Kazinczy Ferenchez írott levelében teszi szóvá a *Flóra* köteteit illető bizonytalanságát, amely összefüggésre utal a fentebb idézett, főként ideológiai mintázatokon nyugvó előszó határozottságot sugalmazó kitételei s Kis János valós szándéka között: „Már most olyan gondolattal vagyok, hogy a’ magam költségén próbáljak valamit nyomtattatni. Mit tanátsolsz erre nézve Te, a’ kinek olly sok tapasztalásaid vagynak, ’s a’ ki a’ Hazának azt a’ részét lakod és nézed vizsgáló szemekkel, mellyben a’ Magyar könyvek’ olvasása legnagyobb divatjában van? Ebben melleleg az is lenne tzielom, hogy munkáimból valami kis jövedelmet vehetnék; mert akarmiképp vizsgálom sorsomat, úgy találok, hogy erre is igen szükséges tekéntenem. Mit gondolsz, boldogúlhatok-e némelly popularis és gyönyörködtetésre tzielozó munkákkal ezen szándékomban?”⁶¹³ Labádi Gergely szerint Kis János a piaci logika szerint működő kiadói igényekhez és a feltételezett közönségizlés kiszolgálásához fűződő viszonya alapvetően kétféle stratégia szerint formálódik: „egyrészt nem tekinti az ezeket ki-elégítő kiadványokat komolyan számba vehető munkának, és el-távolító gesztusokkal kommentálja őket, másrészt viszont a felvilágosodás kori magyar irodalom kedvelt közhelyéhez nyúlva az

⁶¹¹ [KIS] 1806, 4–6.

⁶¹² *Uo.*, 6–7. Vö. KULCSÁR 1943, 65–66.

⁶¹³ Kis János – Kazinczy Ferenchez, Nemesdömölk, 1805. április 6. = KAZLEV, III/745, 313.

irodalom előkészítő szerepével érvel mellettük.”⁶¹⁴ E két stratégia azonban rendre kiegészül két másik, főként a levelezésben min-
tázódó stratégiával, a személyes szempontként értelmezhető pénz-
kereseti tevékenységgel, valamint a népszerű narratív szövegek
kapcsán felvetődő nyelvi kérdések előtérbe helyezésével.⁶¹⁵

Hartleben Konrád Adolf vállalkozása már címében is vállaltan
hirdeti, hogy szórakoztató olvasmányok közzétételét tűzi ki célul,
a közhelyszerű *utile et dulce* horatiusi gyökerű érvkésztétét haszná-
lva fel *Mulatságos Könyvtár* című sorozatának legitimálásához:
„Hasznosok, sőt szükségesek a’ mulatságos el-beszéllések, törté-
netek. *Hasznosok*; mert ha ki szerentsés etsettel le írja az emberi
szív képét, a’ fontos, ritka, ’s különös esetekben az érzeménynak
egy hiv tükrét tárja fel az Emberiség elibe. [...] *Szükségesek*; mert
a’ takarékos Házi-Aszszony; ha el járt dólgaiban, a’ foglalatost
Férjfi, ha tsüggesztő munkái után enyhülni kíván, ha az Ifiú, a’
Leányzó az élet veszedelmibe hanyat-homlok rohanni [...] nem
akar, kedvesen venné, ha egy könyvben mulatságot, ’s Kalauzt
találhatna.”⁶¹⁶ E kitételekre és evidenciákra alapozva határozza
magát arra, hogy románsorozat közzétételével csatlakozzon az
olvasóközönség „gyönyörködtető pallérozásához”: „Én el tökéllém
magamban, hogy ezen tzélban eszközlő lenni törekszem: azért is
egy Román gyűjteményt adok ki illy szim alatt: MULATSÁGOS
KÖNYV-TÁR A’ PALLÉROZOTT OLVASÓKNAK. Ezen gyűjte-
mény olly Iróknak munkájok, kik az írásban nem most törík a’
jeget, ’s az e’ félékben a’ leg-jelesebbek közzé tartoznak. Benne a’
tárgyaknak különösségök, az írás-módnak lelkesítő kellemei [...]
mindenütt tsalhatatlan gyönyörűséggel töltik el a’ Pallérozott
Olvasót, ’s haszonnal vegyítik a’ mulatságot.”⁶¹⁷

Hartleben, Landererhez hasonlóan azonban nem feledkezik
meg arról, hogy az ideologikus szólamokat a kötetek értékesítésé-
nek sikeressé tételéhez nélkülözhetetlen, a piaci logika szerint
működő pragmatikus információkkal egészítse ki: hirdetését
természetesen e logikának megfelelően a megjelentetni kívánt

⁶¹⁴ LABÁDI 2014a, 21.

⁶¹⁵ *Uo.*

⁶¹⁶ HOLOSOVSZKY 1808a, [oldalszám nélkül].

⁶¹⁷ *Uo.* [Kiemelés az eredetiben – B. N.] Vö. KULCSÁR 1943, 62.

kötetek címének, tipográfiájának, külalakjának ismertetésével s az előfizetési felhívás részletezésével zárja, bízván az ún. „pallérozott olvasók” érdeklődésében. Magabiztosságát szemlélteti, hogy bátran az előfizetők tudomására hozza, a pestiek nem prenumerálhatnak a sorozatra, hanem egyenként, személyesen vehetik meg köteteit. Vállalkozása nem előzmények nélkül való, ti. néhány esztendővel korábban Hartleben kiadásában valósult meg az osztrák *Eipeldauer Briefe* hosszú éveken át működő sorozatának hazai átültetése, a Gaál György által készített *A' Tudós Palótz, avagy Furkáts Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor-urához írt levelei* című többkötetes elbeszélésfüzér. Joseph Richter szerzeményének rendkívüli népszerűsége Hartleben érdeklődését is felkelthette, aki Gaál Györgyöt bízta meg egy hasonló alkotás elkészítésével. Richter alapötletének magyar átdolgozása meg is jelent hat kötetben, hazai jelentőségéről viszont aligha beszélhetünk.⁶¹⁸ Cenzúráztatásával kapcsolatban sokatmondó Beresevich József, a Központi Könyvvizsgáló Hivatal munkatársának a Helytartótanácsához intézett, a mű formátumát illető kérdése: „Hartleben Konrád budai könyvkereskedő hónaponként kiad egy-egy füzetet *A' Tudós Palótz, a' vagy Furkáts Tamásnak Mónosbélben lakó Sógor-Urához írt Levelei* címmel, amelyek nagyon hasonlítanak a bécsi *Briefe des jungen Eipeldauers* c. sorozathoz. Mivel azonban ez a kiadvány periodica, felmerül a kérdés, hogy jogában áll-e a nevezett könyvkereskedőnek ilyesmit kiadni? A Központi Könyvvizsgáló Hivatal evvel az alázatos kérdéssel fordul Ő kir. Fenségeséhez és a Főmélt. Htt-hoz.”⁶¹⁹ Eszerint a sorozatlogika még alapvetően a különengedélyhez kötődő folyóiratok, újságok terrénúrára korlátozódott.

Mulatságos Könyvtár címen indított sorozatának fényében azonban úgy tűnik, a korábbi sikertelenség sem tántoríthatta el Hartlebent hasonló típusú beruházásoktól. Szerteágazó, sok esetben következetlen könyvkiadói tevékenységének anyagi érdekeltségét jól szemlélteti Horvát István naplórészlete, amelyben egyértelműen utal a kiadó gyakran kudarcokkal végződő vállalkozásainak szervezetlenségére: „Hartleben Konrád Adolf, könyv

⁶¹⁸ Vö. GINTLI 2010, 401–404.

⁶¹⁹ MÁLYUSZNÉ 1985, 343. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

árosságának jövedelmeit egyszerre ezerekkel akarván szaporítani, minden módokat (planum) ki találni iparkodott először, de látván, hogy nintsen ugrás a' természetben, gyalázatosan meg tsükkent. Által vette elejénten mindjárt a' Schediustól íratott Zeitschrift kiadatását; készíttetett Lübek által Patriotische Vochenblatot; íratott Tudos Palóztot; el kezdette Versegivel a' jelesebb Theátrumi Daraboknak fordíttatásokat, Lapithie Frantzia könyvnek fordíttatását, 's a' t; által akarta venni, nyomtatás kedvéért ugyan azon Verseginek Grammatikáját, s' a' t. – Mi lett mindenekből? A' Zeitschrift, Vochenblat egy esztendő múlva nála el haltak; A' tudos Palózt meg szűnt, és nyomtatványai Kisnek oltsó áron által engedtetek; Kolomposi első kötetkéjét Eggenbergernek Versegi több írásaival együtt (VerseGINEK minden tudomása nélkül) el adta; a' La Pithie frantzia költeménynek fordíttatását félbe hagyatta; az Edvárd komédiának (melyly a' Theátrumi Gyűjteményben első részt foglalt, de ezen Tzimjét Eggenbergertől, kinek már nem egy volt plánuma, el vesztette, és tsupán együgyű homlok írást nyert) végig esendő kijöttét a' nyomtatás alatt Eggenbergerre tuszkúlta; Kolomposi második kötetkéjének kéziratát, Versegi Grammatikájának némelyly tisztára le írt részét, Kolomposi első kötetjének nyomtatványait, szint úgy tsekély füzetésért Eggenbergerre tölta.”⁶²⁰ Mint ismeretes, a *Mulatságos Könyvtár* sem működött tovább egyetlen esztendőnél. Nem véletlen, hogy a magyar nyelvű könyvek árusításának sikertelensége folytán Hartleben fokozatosan áttér a pest-budai német polgárok igényeit megeéző német nyelvű kiadványok terjesztésére.⁶²¹

Látható, hogy a románsorozatok látens piaci versenyében a pozicionálás és a közönségképzet diszkurzív határainak lefektetése az olvasóközönség (nem feltétlenül sikerrel kecsegtető) megnyerésének első lépéseit jelentik. Szempontunkból relevánsabb, hogy az ideologikus, programos elgondolások háttérében kibontakozik a pragmatikus, utóbb meghatározóvá váló gazdasági szemlélet is, amely egyértelműen a románsorozatok gazdasági vállalkozásokként elképzelő kiadói megfontolásokat szemlélteti. A korabeli hírlapok felületén publikált tudósításokban, jelenté-

⁶²⁰ HORVÁT 1967, 68.

⁶²¹ GÁRDONYI 1930, 81–82.

sekben és hirdetésekben e pragmatikus elv dinamikus előtérbe kerülése jellemző.

2.2. „LITERÁTORI” ÉS/VAGY „TUDOMÁNYBÉLI” TUDÓSÍTÁSOK (PRAGMATIKUM)

Említett kiadóink közül Landerer Mihály az egyetlen, akinek hirdetői gyakorlatában kontinuitás fedezhető fel a XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizede között. Miután 1795-ben családi örökségként átveszi a kiterjedt fiókhálózattal működő Landerer-nyomda irányítását, állandó hírlapi jelenlétével igyekszik biztosítani a kiadói hálózat termékeinek széles körű megismertetését.⁶²² S e jelenlét nem csupán a kiadott vagy kiadni kívánt kötetek promócióját érinti, de kitekintést enged Landerer széles vállalkozói tevékenységének más ágazataira is, legyen szó a lublóí savanyúvíz⁶²³ vagy Török Lajos gyógyító hatású készítményének árusításáról.⁶²⁴ Sokatmondó, hogy Peretsényi Nagy László magasztaló hangvételű sorokkal köszönti a nyomdász-könyvkiadót: „Hála légyen a’ Magyarok’ irgalmas Istenének! Már mi fölöttünk is *Füskúti Landerer Mihály* Urnak személyében kegyessebb tsillagzatok kezdenek minden felül ragyogni; tudniillik: ez a’ Nemes Hazafi a’ leg-távolabb-lévő Magyarokat-is attyafiainak ésmérvén, hogy módot adna mindnyájunknak a’ Szép tudományoknak megismérésére, kedvellésére, és gyakorlására, naponként szaporította a’ Magyar könyveket, és a’ mint sok izbéli tudositásai nyilvánosítják, tellyes erővel igyekezik a’ Magyar Litteráturát nem tsak előbbmozdítani, hanem ki-is terjesztteni.”⁶²⁵ Landerer kiadói érdemeit

⁶²² Valószínűsíthető, hogy a kiadói tevékenység mellett e termékek hirdetésének feladata is hagyatékként került Landerer örökébe, az idősebb Landerer kifüggeszhető hirdetói gyakorlatát ugyanis már Kazinczy szavá teszi Ráday I. Gedeonhoz írott levelében: „Suffena omnia colligam venena. Ezt Landerer megérdemli, mert minden választás nélkül ad-ki mindent, ’s a’ *Haza-szeretivel fedezgeti a’ pénz után való ásitozását.*” Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonhoz, Kassa, 1786. október 19. = KAZLEV, XXIII/5657, 16. [Kiemelés tőlem – B. N.]

⁶²³ Magyar Kurír, 1801. júl. 3., 15–16.

⁶²⁴ Magyar Hírmondó, 1799. febr. 8., 178.

⁶²⁵ Magyar Kurír, 1798. szept. 7., 315–316. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

Arkhimédész, Kopernikusz, Newton érdemeihez méri, sőt ezekénél jelentősebbeknek ítéli, hiszen az említett személyek csupán a műveltebb, tanult elméket kecsegtették tudományos tevékenységükkel, velük szemben Landerer munkái „a kacagányos, és gubás Magyarainkat is a háládatosságra kötelezik”.⁶²⁶ Peretsényi mondatai nyilvánvalóan túlzásokkal terheltek, a magasztaló metaforika háttérében azonban lényeges, Landerer következetes kiadói s hirdetői gyakorlatával kapcsolatos meglátások fedezhetők fel. Látható, hogyan kapcsolódik Peretsényi ahhoz a retorikai utalás-rendszerhez, amely a magyar nyelvű műveltség pártolásának eszményén keresztül a tudós hazafiak ideologikus közösségéhez rendeli Landerert, s amely meghatározó jelentőséget kap a *Téli és Nyári Könyvtár* pozicionálásakor.

Sorozatokról lévén szó, a folytonos működtetés anyagi erőforrások konstans mozgósítását előfeltételezte, magyarán az egyes kötetek értékesítése alapvető feladatként jelentkezett valamennyi kiadó számára, hiszen a bevétel költségcsökkentő tényezőként kezelhető.⁶²⁷ Alapvető jelentőségű tehát, hogy kiket céloz meg. „A mű egyéb ismérveit tekintve, a feltételezett közönségnek nem csupán a nagyságát kell számításba venni, hanem természetét, funkcionális igényeit, legfőképpen pedig lélektanát is.”⁶²⁸ A könyvtermék e kívánalmakhoz igazodó (azokat egyszersmind formáló) profanizálódásának első jeleit a kiadók által közzétett rövid, mindössze néhány oldalas könyvjegyzékek, a vásárlók tájékoztatására szánt katalógusok jelzik.⁶²⁹ A XIX. század első évtizedeire kibontakozó tudatos közönség-szervezés, olvasóvá nevelés módozatainak a század vége óta formálódó hírlapirodalom biztosít adekvát megnyilvánulási területet. A hirdetés közvetítő, propagáló szerepére már korán felfigyelnek a hírlapszerkesztők,⁶³⁰ kettős funkciót

⁶²⁶ Uo. Dicsérő sorait egy héttel később a Magyar Hírmondóban is közléteszi: Magyar Hírmondó, 1798. szept. 14., 350–352.

⁶²⁷ Vö. SZABÓ 2017, 37.

⁶²⁸ ESCARPIT 1973, 58.

⁶²⁹ SZALISZNYÓ 2014, 373. Vö. KULCSÁR 1943, 15–16.

⁶³⁰ Fontossága már a Mindenes Gyűjteményben megfogalmazódik, amely a hirdetések kapcsolatképző funkciójára irányítja a figyelmet: „A’ két Hazában lévő Könyv-nyomtató Urak, ha idején tudósítanak minket az eránt, minémű új Könyveket kívánnak a’ Pesti Vásárookra le-vinni vagy küldeni, azokat is hírül

rendelve a hirdetés megjelentetéséhez: elsősorban a literatúra széles körben való terjeszthetőségének letéteményesét, a kurrens népszerűségnek örvendő románt közvetíti az olvasóközönség felé, másodsorban hangsúlyozza a periodikáknak e folyamatban betöltött, egyre inkább megkerülhetetlennek bizonyuló szerepét.

Legyen szó a Magyar Kurír, a Magyar Hírmondó, a Magyar Merkurius vagy a Hazai Tudósítások hirdetéseiről, valamennyi esetben a kötet vagy kötetek ismertetése kerül lényegi pozícióba, a feltételezett olvasóközönséggel folytatott ideologikus beszédmód látványos háttérbe szorulásával. Landerer Mihály rendszeresen tudósít a pesti József-napi,⁶³¹ Medárd-napi,⁶³² János-napi,⁶³³ Lipót-napi⁶³⁴ vásárokon megvásárolható köteteiről, részletes, az egyes kötetek címeiről mellett a kiadványok méretét, árát s egyéb paramétereit ismertető könyvlistákon keresztül. Rendszerszerűvé váló hírlapi jelenlétét az említett orgánumok felületén nagy számban közzétett jelentés, tudósítás vagy hirdetés szemlélteti. Következetes hirdetői gyakorlatával keveseknek sikerül lépést tartani, Wéber Simon Péter, Kiss István, Hartleben Konrád Adolf hasonló tudatossággal, de kevésbé rendszeresen, Eggenberger József vagy Trattner Mátyás inkább alkalmi szerűen szerepel a hírlapi nyilvánosságban. Sokatmondó, s szempontunkból alighanem példaeértékű Hartleben a Magyar Kurír 1808. november 18-i számában közzétett jelentése (*Hartleben Konrád Adolf Könyváros' boltjában*

adjuk Gyűjteményünkben, hogy tudja mind a' két Haza, minémű új munkák jönnek világosságra, 's hol és kinél, 's mitsoda árron szerezhessen meg akármelyikét is, – az a' ki olvasni szeret. Sőt a' melly Tűdős Hazafijak akármely tűdős munkákon dölgoznak, azt is ha meg-tudhatjuk, készek lészünk előre meg-jelenteni, hogy ne talám magók is ugyan azon munkákban fáradozzanak.” Minden Gyűjtemény, 1(1789)/13, 208.

⁶³¹ Magyar Hírmondó, 1797. márc. 3., 277–280; Magyar Hírmondó, 1798. márc. 6., 320; Magyar Merkurius, 1795. márc. 6., 283–288.; Magyar Merkurius, 1796. febr. 26, 242–244; Magyar Merkurius, 1798. márc. 2., 269–270.

⁶³² Magyar Merkurius, 1795. máj. 15., 547–548; Magyar Merkurius, 1796. ápr. 26., 498–500; Magyar Kurír, 1803. máj. 3., 559–560; Magyar Kurír, 1803. máj. 10., 590–592.

⁶³³ Magyar Kurír, 1803. aug. 16., 221–224; Magyar Kurír, 1803. aug. 19., 237–240.

⁶³⁴ Magyar Hírmondó, 1798. nov. 6., 590–592; Magyar Kurír, 1798. okt. 30., 553–554; Magyar Kurír, 1799. okt. 25., 544; Magyar Kurír, 1803. nov. 1., 567–568; Magyar Kurír, 1803. nov. 8., 598–599; Magyar Kurír, 1803. nov. 15., 630–632.

a' *Két Választó fejedelmekkel által ellenben lehet találni még ezen új Könyveket-is*), melyben a kilencféle könyvlistából nyolc tétel a saját kiadásában megjelenő románra vonatkozik.⁶³⁵ Szó sem esik „szép nemről”, „tudós publikumról”, „hasznosságról” vagy „paléozásról”, a jelentés egyértelműen értékesítendő termékként tekint a felsorolt kötetekre, s így azok legrelevánsabb komponensét, az árat igyekszik minden esetben feltüntetni. A korszakban közzétett hirdetések, jelentések és tudósítások szerteágazó konglomerátumából e fenti közlemény tekinthető a korszak egyetlen, szinte csak románokra összpontosító hirdetésének. Tartalmi összetételét s publikálásának körülményeit tekintve nem véletlen, hogy éppen az 1807 és 1808 közötti kiemelkedő időszakban kerül a nyilvánosság elé. E két esztendő, a sorozatokban kiadott kötetek és az őket tematizáló hírlapközlemények számát tekintve ugyanis egyértelmű *kulminációs pontként* értelmezhető, ti. az említett románsorozatok közül egy időben működik a *Téli és Nyári Könyvtár*, a *Flóra*, az *Eredeti Magyar Románok* és a *Mulatságos Könyvtár*. Vagyis, kvantitatív megközelítésben, beleszámítva a sorozatokon kívül publikált köteteket, e két esztendőben egybevéve huszonkilenc románt adtak ki – Abrudbányai Szabó Sámuel, Ajtay Sámuel, Bachich József, Dugonics András, Farkas Ferenc, Fáy András, Gorove László, Holosovszky Imre, Ilosvay Sámuel, Pucz Antal, Szekér Joachim, Verseghy Ferenc s mások munkáit.⁶³⁶

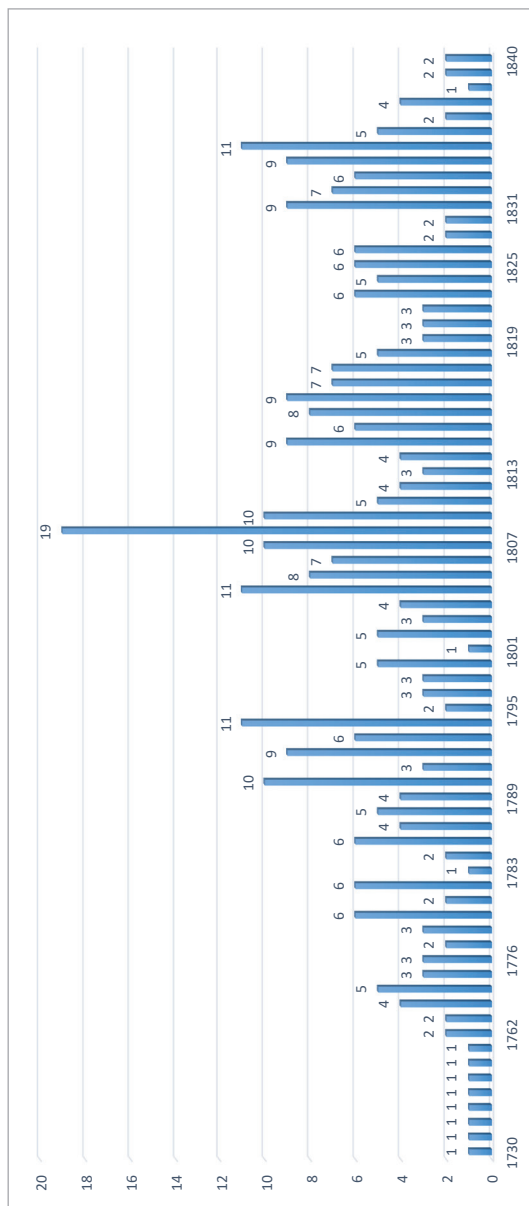
Mindez grafikonon is megtekinthető. A *Regények Magyarországon (1730–1836)* adatbázisból automatikusan generált diagram, évenkénti bontásban számszerűsítve a kiadványokat, konkrétan láthatóvá teszi a vizsgált időperiódusban meredeken felívelő tendenciát.⁶³⁷ Mindazonáltal fontos hangsúlyoznunk, hogy a regény hasonló „felemelkedése” tapasztalható más európai országok esetében is, ugyanazt az irodalmi ciklust járja be, tehát valamiféle általános mintázatról van szó.⁶³⁸

⁶³⁵ Magyar Kurír, 1808. nov. 18., 654–656.

⁶³⁶ Vö. GYÖRGY 1941, 361–385.

⁶³⁷ http://regeny-lendulet.itl.btk.mta.hu/regeny_Chart_chart.php. [Letöltés. 2022. 09. 30.]

⁶³⁸ MORETTI 2005, passim.

I. ábra

Árnyalatnyi terminológiai különbségtétel ugyan mutatkozik az egyes hirdetéstípusok használatában, tartalmi differenciálás azonban kevés esetben érzékelhető. A „Tudósítás”, „Jelentés”, „Híradás” lényegében egy jelentésmezőbe tartozó „steril” fogalmak, végső arculatukat a kiadói „felhasználás” során, a periodikák felületén nyerik el. Pontos elkülönítésük ezért ütközhet problémába.⁶³⁹ Mindezeket túl a kiadók eltérő formai kritériumok szerint teszik közzé hirdetéseiket: egyesek csak a címek felsorolására szorítkoznak, mások részletesebb könyvészeti adatokkal, (a pragmatikus szemlélet előtérbe kerülését illusztrálendő) az értékesíteni kívánt kötet méretével, árával egészítik ki híradásaikat.⁶⁴⁰ Csupán a gyakorlat következetességében észlelhető azonosság, a gyakorlat részleteiben minden kiadó személyes érdekei s elképzelései szerint járt el. E heterogenitás részben azon problémára is visszavezethető, hogy maguk a lapszerkesztők sem egységes, letisztult koncepció szerint szabályozták a hirdetések közzétételét. Horvát István és Ferenczy János például több esetben éles kritikával illeti, hogy Kultsár differenciálatlanul rendezi el a Hazai Tudósítások reklámfelületén publikált hirdetéseket. Levelezésükben hol szélhámosságot, felelőtlen ígéreteit teszik szóvá, hol a haszontalannak ítélt tudósítások igénytelen kiválasztását és közlését kárhoztatják, gyakran „hulladéknak”⁶⁴¹ minősítve Kultsár

⁶³⁹ Vö. CZUCZOR–FOGARASI 1864–1874, 1591, 250, 479.

⁶⁴⁰ SZALISZNYÓ 2014, 375.

⁶⁴¹ „Kultsár Úr Toldi lovaként *a' szemeteiken gyűti össze Tudósításait*”. Horvát István – Ferenczy Jánoshoz, 1806. december 1. = HORVÁT–FERENCZY 1990, 44. Másutt: „Tek. Kultsár Uron, ne hogy Toldi lovaként *a' szemeteiken kényszerítették Tudósításait keresgélne*, segíteni iparkodtam egy kevesé, mert arról meg vagyok győzve, hogy *kevés értékű lehet az, a' mit szemeteiken találhat*. Nem is illendő illetően *ringy rongyokat* egy ditső Nemzet elejébe, millyen *a' Magyar, föl adni. Nagyot köll gondolni a' Magyar lélekről: meg sértetik az, ha gyim gyom partékát* küldetnek meg ítélese alá. – Én, hogy tsak ön magam tsekélységéről szoljak példának okáért valamit, soha sem olvashatom szánakodással elegyült ihletődés nélkül az esőről, szélről, 's egyéb hasonlokról szóló hosszszú 's unalmas dadogásokat, mert az üdő viszontagságait minduntalan morogni haszontalanság, 's olyan dolog, melyet *a' szemét kupatzokon* is meg lehet akár melly nézőnek látnia. A' Hazai Tudósításoknak Tudósítaniok köll tzeljok szerint: mennyivel válik ilyenekből tudósabbá az olvasó? Kevesebbet ígérjünk, és többet tegyünk egyfelül: másfelül pedig tehetségeinkhöz mérjük ígéletünket.” Horvát István – Ferenczy Jánoshoz, 1806. december 2. = HORVÁT–FERENCZY 1990, 44. [Kiemelések tőlem – B. N.]

meg nem nevezett forrásait. Kritikus elítélésükben egyikük sem jósol hosszú életet az „ezermesterségű”⁶⁴² Kultsár lapjának.⁶⁴³ Mint utólag kiderült, nem lett igazuk.⁶⁴⁴ Bár a század első évtizedére a hírlapok és folyóiratok felülete viszonylagos „versenyterepet” is szolgáltatott a kiadók számára, a jól kimunkált hirdetésekben alapuló népszerűsítés önmagában még nem bizonyult elegendőnek egy vállalkozás sikeressé tételéhez. Ehhez kézenfekvő példaként említhető az *Eredeti Magyar Románok* koncepciózus, mégis bevégzetlenül maradt esete.

Engenberger 1806 végén jelenti be a Hazai Tudósításokban egy új románsorozat elindításának tervét, melyet a szerkesztő Kultsár lelkes kommentárral közöl: „Pesti Erdemes Könyváros Engenberger (Baronai) József Úr olly új szándékról tudósítja a’ Magyar Hazát, melly neki ditsőségére, minden Hazafinak pedig öröme szolgálhat. Halljuk Jelentésének szavait: »Nagy ditsőségére válik az a’ Magyar Nemzetnek, ha az idegen munkák ízetlen fordításai által nem hagyja már tovább magát vezetéken hordoztatni, mint a’ járnai tanuló gyermek. Megismérni az elme jussait, és tulajdon lelki erejével a’ természetnek és a’ régi történeteknek mezejeken új pályafutásra ereszkedni, férfias tselekedet, férfias Nemzetet illet. Kéri azért az alább irtt a’ Magyar Nemzetnek Tudós Tagjait, hogy a’ Nemzeti Nyelvhez viseltető szereteteket Eredeti Magyar Románok iratásai által megbizonyítani méltóztassanak. Ez szerezheth nekik állandó ditsőséget, ez nyujthat a’ Nemzetnek igazi hasznos mulatságot.« Ehez képest Eredeti Magyar Románokat

⁶⁴² Ferenczy János – Horvát Istvánhoz, 1807. júnuár 27. = HORVÁT–FERENCZY 1990, 119.

⁶⁴³ Viszonylag korán, a Hazai Tudósítások működésének második évében megfogalmazódik a szomorú sors (vizionált) előképe: „ha el gondolom, hogy Kultsár Ujsága vagy haldoklik, vagy közel vagyon a’ halálos betegséghöz, a’kor mélyen szomorkodom. Utóbbi leveleiben semmit sem lelek, a’ mi a’ papiros vesztegetést meg érdemlené. Ha így ír sokáig: a’ fél esztendő végével senki sem fogja ujság levelét hozatni, ’s nem leszen ismét a’ Magyarnak önön Hazájában ujsága.” Horvát István – Ferenczy Jánoshoz, Vál, 1807. február 10. = HORVÁT–FERENCZY 1990, 76. Levelezőtársa betegségmetaforikáját alkalmazva Ferenczy is hasonló következtetésre jut: „Kultsár ismét tsügged. Ojan az ő ujsága, mint Révai egészsége, hol erőre kap, hol le rogygyan.” Ferenczy János – Horvát Istvánhoz, [1807. március 16. után] = HORVÁT–FERENCZY 1990, 89.

⁶⁴⁴ Vö. LABÁDI 2014b, 318.

szándékozik kiadni, és ugyan esztendőnként két kötetet.”⁶⁴⁵ Eggenberger a fordítások deklaratív elvetésével, az eredeti munkák szorgalmazásával tudatosan a Landerer-féle *Téli és Nyári Könyvtár* ellenében pozicionálja sorozatát.⁶⁴⁶ Vállalkozása végül megreked a kezdeti fázisban, a tervezett esztendőnkénti két kötet helyett mindösszesen Ilosvay Sámuel *Palugyay története*, valamint Verseghy Bárá *Külneki Gilméta kisasszony, és Aranypataki György* című műve jelenik meg a rövid életű sorozatban. Ráadásul egyik sem tekinthető eredeti alkotásnak, így a megvalósítás végül nem csupán a koncepciónak, de a sorozat címének is ellentmond. Esete, a *Rózsa Szín Gyűjtemény*, a *Téli és Nyári Könyvtár* és a *Flóra* többkötetes sorozatainak árnyékában a *termékkutatás* gyakorlatának kevesebb erőfeszítéssel járó, de annál kockázatosabb vetületére hívja fel a figyelmünket. Hogy Eggenberger vállalkozásának sikertelenségét milyen mértékben befolyásolhatta a korábban indult sorozatok népszerűségi faktora, nem áll módunkban rekonstruálni, a nyilvánvaló ellentétek jelenléte azonban több esetben érzékelhető. Súlyosbodásukhoz pedig a hírlapszerkesztők, különösen Kultsár feszültségkeltő kommentárjai is hozzájárulhattak. A *Flóra* harmadik kötetét népszerűsítő jelentésében például egyértelmű maliciózus hangvétellel utal a *Rózsa Szín Gyűjtemény* és a *Téli és Nyári Könyvtár* korábbi sorozataira: „Hiero Syrakusai Király’ Története. – Pesten N. Kis István Könyvárosnál 1807. 12öd formában. Ezen tiszta Magyarsággal, és elmés el rendeltetéssel készült Költeményes történet *árnyéket von mind azokra, mellyek vagy a időtől, vagy a’ borítékról veszik nevezeteket*, és ugyan azért a’ tárgyakra nézve éppen semmi válogatást nem mutatnak. Bár tsak az afféle álomlátások, késértetek, ’s több olyan gyáva lelkeknek táplálásaikra szolgálható munkák ne terhelnék Nemzeti Literaturánkat! – Ezen itt említett Hieró története válogatott tárgyakat nyujtanak az olvasásra, és szép rézre metszett képpel vannak felékesítve.”⁶⁴⁷ Kultsár kritikus viszonya a korábbi soro-

⁶⁴⁵ Hazai Tudósítások, 1806. nov. 22., 351–352.

⁶⁴⁶ LABÁDI 2014b, 326–327.

⁶⁴⁷ Hazai Tudósítások, 1807. aug. 15., 111. [Kiemelés tőlem – B. N.]

zatokhoz egy láthatatlan, a románsorozatok között kitapintható pozíció- és konkurenciaharc kontextusában értelmezhető.⁶⁴⁸

Problémák eszerint már a korai fázisban jelentkeztek. Sőt – amint az Landerer Mihály jelentéséből kitűnik – a kiadókat bizonyos esetekben olyan váratlan szituációk is hátráltatták, amelyek egyrészt felboríthatták az adott kötet esetében végzett anyagi kalkulációkat, másrészt a szervezetlenség gyanúját keltve esetleg rossz fényben tüntethették fel a sorozatot az olvasók előtt. E problémával Landerer Mihály már a *Téli és Nyári Könyvtár* első kötetének esetében találkozunk: „Mivel a’ Nyári, és Téli Könyvtárnak jelenvaló első Része a’ Betűknek aprósága miatt kevesebb árkusokban, mint eleintén a’ Ki-adó sajdíthatta, foglaltatott légyen, és az el-tökélt szándékának egyedül az a’ tzielja, hogy a’ tudós Olvasóimnak mennél tűrhetőbb árron könyvekkel szolgálhasson; erre nézve már hírül adott árrát egy forintról 45 krajtzárookra le-szállította.”⁶⁴⁹ Hogy a csorbát kiküszöbölhesse, Landerer a nyomtatói hibát ügyes fogással az olvasóközönség anyagi érdekeire érzékeny kiadói magatartás hangsúlyozásával igyekszik elfedni. A hasonló bonyodalmak elkerülésére azonban nyilvánvalóan minden kiadó figyelmet fordított, hisz a sorozatos tévedések az esetleges előfizetők elvesztésének veszélyével fenyegethettek. A kötetek döntően prenumerációs rendszerben történő értékesítése ugyanis arra figyelmeztet, hogy „a könyvkiadás indusztrializációjának nem minden eleme volt még teljesen életképes”.⁶⁵⁰ Ilyen problémával szembesülhetett Hartleben is, amikor a *Mulatságos Könyvtár* második kötete mégsem az eredeti koncepció szerint jelent meg, Landerer magyarázatával ellentétben azonban Hartleben nem szolgál hasonló mentséggel. Számára fontosabb, hogy még lehet kapni a sorozat első kötetét: „Ezen Könyv-tárból minden Hónapban megjelenik egy Kötet, mindenike egy egy Románt foglal magában, ’s magánosan is megvehetni. A’ második Kötetben már nem *Almarik*, hanem egy más Román: *Rózika*’

⁶⁴⁸ LABÁDI 2014b, 316–320, 327.

⁶⁴⁹ *Báró de Mánx* 1805, [200].

⁶⁵⁰ SZALISZNYÓ 2014, 369.

Titkai, jön ki. Az első Kötetet is, ezen tízim alatt: *Lelemények*, magánosan meg lehet szerezni.”⁶⁵¹

Az ún. „indusztrializáció” hosszadalmas, a formálódó olvasóközönség növekedése lassú tendenciát mutat⁶⁵² – e visszatartó körülményekre vonatkozó elégedetlenségeinek a korszak értelmisége gyakorta hangot ad.⁶⁵³ Talán érthető, hogy Trattner János Tamás miért érzi parancsolónak, hogy folyóirat-közleményben értekezzen az előfizetések szükségességéről.⁶⁵⁴ Trattner nehezményezi, hogy az olvasóközönség (de főként a könyvvásárlók) csekély száma miatt a könyvkiadás még mindig költséges, s kockázatos vállalkozásnak tekinthető, ebből kifolyólag továbbra is szükség van a hallgatóságos becsületkódexen alapuló előfizetési rendszer fenntartására: „még nállunk kevés a’ könyvevő, de sokkal több az Olvasó; ezen okokra nézve az olyan Szerző, vagy pedig Kiadó a’ ki pénzét kotzkára nem akarja és nem is teheti, szükséges, hogy előfizetést hirdessen, és ezen úton bégyürendő pénzzel a’ nyomtatást vihesse, más részről pedig elérje azon telt is, hogy Munkája ez által inkább esméretessé tétessék a’ két Hazánkban”.⁶⁵⁵ Más kérdés, hogy a prenumeráció hosszú évtizedeken át fenntartott rendszere elsősorban kiadói érdekeltségből működött, a szerzőkre (s nem mellékesen az előfizető személyekre) kényszerű teherként nehezedett.⁶⁵⁶

Említett példáinkból kitűnik, hogy az olvasók megszólítása, az értékesíteni kívánt kötet széles körű megismertetésének feladata milyen hosszú időn keresztül meghatározza a könyvkereskedelem alakulását, a regényirodalom térhódítását. Tegyük hozzá, az értékesítési szempontok a kiadási procedúra szerteágazó feltételrendszeréhez, valamint a magyar nyelvű olvasóközönség változó kívánalmaihoz igazodva szüntelen módosulási kényszernek voltak kitéve. Románsorozataink régi századfordulós prosperálása azonban lehetővé teszi azt az óvatos következtetést, hogy e sorozatok,

⁶⁵¹ HOLOSOVSZKY 1808b, [2].

⁶⁵² HABERMAS 1999, 85–101.

⁶⁵³ Vö. KORNIS 1927, 393–395; KULCSÁR 1943, 80–81.

⁶⁵⁴ TRATTNER 1818, 109–115.

⁶⁵⁵ *Uo.*, 110–111.

⁶⁵⁶ Vö. DEMMEL 2006, 650–676.

főként a *Rózsa Szín Gyűjtemény* és a *Téli és Nyári Könyvtár* egyes kötetei relatív népszerűségnek örvendtek az olvasóközönség előtt, fogyasztói érdeklődés hiányában ugyanis lehetetlen lett volna a sorozatok éveken át történő működtetése. A regények kiadásának és értékesítésének gyakorlata voltaképp párhuzamosan haladt a magyar nyelvű nyilvánosság kialakulásával, kapcsolatuk már a kezdetektől megmutatkozott, sporadikusan, nem rendszerszerűen közölt hirdetéseken keresztül. Minthogy európai viszonylatban a XVIII. század második felétől fogva a könyvet következetesen kulturális árunak tekintették (fél évszázados fáziskéséssel hasonló átrendeződés kezdeteire figyelhetünk fel a hazai irodalomban is),⁶⁵⁷ e gazdasági logika dinamikus előtérbe kerülésével a „piac az addig domináló árucseréről egyre inkább áttért a kapitalista elvek alapján működő pénzforgalomra.”⁶⁵⁸ Ahhoz, hogy a piaci logika szerint kibontakozó, új típusú könyvkiadói gyakorlatok eredményesen közvetíthessék termékeiket a vásárlók felé, szükségszerűen számolniuk kellett a nyomtatóprést elhagyó kiadványaik széles körű megismertetésének feladatával. A kommunikatív szövegtípusok látványosan hátat fordítanak a korábbi, a szövegek paratextusaiban mintázódó közönségképzetek, ideologikus beszéd-módok konszenzuális alkalmazásának, egyértelművé téve, hogy e gyakorlat, a széles értelemben vett nyilvánosságtól paradox módon elzárt retorika önmagában kielégítetlenül hagy számos, a kötet sikeressé tételéhez szükséges feltételt. Világos, hogy ezt követően a kiadók már tudatosan számot vetnek a hírlapok nyilvánosságtéremtő és -közvetítő szerepével, melynek következményeként fokozatosan diszkurzív tevékenységgé alakul a románok hirdetésének gyakorlata. Dinamikus térnyerésük pedig a habermasi polgári nyilvánosság kialakulása felé mutat. A két elkülönített forráscsoport vizsgálatából az a konzekvencia szűrhető le, hogy a korszak kiadói számára az olvasóközönség megközelítésében és

⁶⁵⁷ *A magyar irodalom politikai gazdaságtana* Lendület-kutatócsoport programja keretében számos reprezentatív kötet vizsgálta az irodalom- és gazdaságtörténet 19. századi kölcsönhatásait, a kapitalista logika szerint formálódó kulturális termelést, forgalmazást és fogyasztást: HALMOS 2021, BODROGI-HITES-ORBÁN 2021, SZILÁGYI 2021, ANDRÁS-HITES 2022, KOLLÁR-HITES 2022, BALOGH-HITES-S. LACZKÓ 2023.

⁶⁵⁸ WITTMANN 2000, 337.

megnyerésében a konkrét gyakorlati tevékenységek kerülnek domináns pozícióba, egyértelművé téve, hogy pusztán ideologikus toposzokat felvonultató szólamokkal már nem tehető sikeressé egy deklaráltan gazdasági szemlélet erőterében formálódó vállalkozás.

A PRAGMATIKUS RÉTEG

Kiadóink viszonylag korán felismerték, hogy a szórakoztató irodalom létező, reális társadalmi szükségletet elégít ki, „következésképp érték az egyén és a közösség számára, mégpedig nem alacsonyabb rendű és nem másodlagos a többihez képest”,⁶⁵⁹ az esztétikai értékítélet szempontunkból különben sem releváns, hiszen minden szöveget ugyanaz a termelési és értékesítési apparátus hoz forgalomba.⁶⁶⁰ Siker és műalkotás viszonyának kérdésében jelentéssé válik, hogy a siker adott irodalmi mű adott társadalmi csoport elvárásainak való megfelelésével magyarázható, amely nem feltétlen függ össze az adott irodalmi alkotás esztétikai értékével.⁶⁶¹ Tehát a siker fogalma nem különíthető el az irodalom és a társadalom viszonyának tisztázásától. „És amennyiben ez az összefüggés adott, a kérdés már csak az, hogy mit és hogyan tekintünk társadalomnak: a publikumot-e, amely a könyvet sikerre viszi, a kiadót, amely a piaci feltételek számbavételével dönt a könyv kinézetéről és áruba bocsátásáról, a szerzőt, akinek alá kell vetnie magát a sikeres szerzőnek kijáró bánásmódnak, vagy pedig valamely, a kötetből kiolvasott reprezentációt.”⁶⁶² Ebben az esetben a sikeres könyv „elébe megy vagy pedig kiszolgál egy adott közegeben hagyománnyal rendelkező olvasásgyakorlatnak/ot”.⁶⁶³ Következésképpen formálásról (létrehozásról) és alkalmazkodásról egyaránt szó van. Első románsorozataink egyes köteteit szemlélve valószínűsíthető, hogy a könyvkiadók számot vetettek megcélzott közönségük olvasásgyakorlatával (vagy olvasásgyakorla-

⁶⁵⁹ SIMON 1990, 58.

⁶⁶⁰ SUTHERLAND 1988, 47.

⁶⁶¹ KESZEG 2005, 50.

⁶⁶² *Uo.*, 51.

⁶⁶³ *Uo.*

taival), közzétenni kívánt kiadványaikat pedig (már a kiadás szakmai műhelyében) ehhez mérten formálták. Megítélésünk szerint a külföldi forrásszövegeket sem véletlenszerűen választották ki. A románsorozatok kiadó vállalkozások, a nyugat-európai könyvpiac populáris, nagy olvasóközönséggel büszkélkedő szövegeinek hazai átültetésére irányuló kísérleteinek háttérében a magyarországi könyveladástól remélt receptív visszaigazolás működött, amely nem mellékesen az anyagi bevétellel is szoros összefüggésben állt. Valamely műfaj nemzetközi transzferében leginkább azok az „univerzális dimenzióval” rendelkező motívumok, alakok, elbeszélések vesznek részt, amelyek „deteritorializáltak”, a nemzeti kontextusok kívül is befogadhatóvá (a kiadók perspektívájából eladhatóvá) válnak.⁶⁶⁴

Minthogy a siker a konzisztens kiadói stratégiák s a megvalósult eredmények összefüggésében a korábbtól eltérő aspektusban tárul fel, az elasztikus, gyakorlatilag behatárolhatatlan jelenség a romántextúrát kialakító láthatatlan ismétlődéselv kérdésköréből látszik megközelíthetőnek. Hipotézisünket arra az olvasástörténeti szakirodalomban gyakran hivatkozott megállapításra alapozzuk, mely szerint a XVIII–XIX. század olvasóközönsége „rövid, egymástól jól elkülönített, önmagukban zárt szövegegységet kívánt; igényelte az illusztrációk támogatását, amelyek – még ha másodlagosan alkalmazták is őket – segítették az értelem kihámozását és memorizálását; s inkább ismétlésre, semmint újdonságokra volt szüksége: ilyenformán minden új szöveg a már ismert témák és motívumok variációjaként jelent meg”.⁶⁶⁵ Kiadói tekintetben az ismétlődéselv a reprodukciós gyakorlatban, az operacionizált előállítás, értékesítés feltételeit biztosító minták kiválasztásában, standardizálásában és alkalmazásában nyilvánult

⁶⁶⁴ MIGOZZI 2016, 13.

⁶⁶⁵ CHARTIER 2000, 314. Chartier megállapítására alapozva Hites Sándor úgy véli, hogy „a regény a XIX. századi irodalmi termelésnek, az irodalom piacosodásának, a mű áruvá válásának is emblematisztikus műfaja. A regényírás kereskedelmi tevékenységként a narratíva iránti tömegigényre épült, mint bármely tömegpiaci tevékenység esetében: a művek-termékek végtelen ismétlődésére, amelyek fogyasztását pontosan ösztönzi, hogy e termékek úgy újak, hogy közben mindig ugyanazok maradnak, különböznek, de ismerősek.” HITES 2011b, 493.

meg – mindaddig, amíg rentábilisnak minősültek.⁶⁶⁶ Tudható, hogy a népszerű, populáris irodalomban szigorú konvenciók, szabályszerűségek uralkodnak, az alkotások rendszerint olyan forma- és rendezőelvek szerint alakulnak, mint az ismétlés, amely strukturális, tematikus és motivikus kapcsolatokat teremt, marginális „zárványokat” és átmeneti szövegeket egyaránt létrehozva. Archetipikus, öröklődő, folyamatosan újratermelődő mitológémákat, ismétlődő alapotívumokat, toposzokat, halhatatlan karaktereket működtet, a mítoszok keverésével, variálásával él, a „más, ami ugyanaz” paradoxonában teszi a felismerhető elemeket élvezhetővé, befogadhatóvá, ti. a populáris irodalom népszerűségének titka mindmáig az ismétlődés-variálódás dualitásában keresendő.⁶⁶⁷ Célszerűnek mutatkozik tehát a problémakört olyan szövegtípusok felől vizsgálni, amelyek létrehozását (lefordítását, magyaráztását), publikálását, forgalomba hozatalát egyértelműen az ismétlődésselv katalizálta.

1. A kísértethistóriától a példázatig (a „gótikus irodalom”)

1.1. GENEZIS, KONTEXTUS

Kétségtelen, hogy az alcímbe szereplő „gótikus irodalom” szókapcsolat problematikus módon értelmezhető a XVIII–XIX. századi magyar prózairodalom kontextusában. Tekintve, hogy a vizsgált korszakban publikált, e szövegtípushoz sorolható művek mindegyike fordítás, önálló „magyar gótikus irodalomról” csupán egy hipotetikus diskurzus keretein belül beszélhetünk. Mindazonáltal szükségszerűnek mutatkozik a kortárs nyugat-európai, főként angol és német nyelvterületen formálódó „gótikus irodalom” eltéréseinek, hasonlatosságainak a regisztrálása, az olvasóközönség körében jelentős népszerűséggel büszkélkedő rém- és kísértetirodalom hazai átültetésére irányuló első kísérletek számba-

⁶⁶⁶ HAUSER 1982, 689.

⁶⁶⁷ Vö. ALMÁSI 2003, 14–15, 72–75.

vétele és a XVIII–XIX. századi prózairodalom alakulástörténetének kontextusában való elhelyezése. További problémákat eredményez a „gótikus irodalmat” leíró komplex, nyelvetterületenként változó, eltérő jelentéstartalommal bíró fogalomrendszer, amelynek differenciált nyugat-európai hagyománya csaknem érintetlenül hagyta a magyarországi irodalomtörténeti diskurzust. Jelen dolgozat utóbbi problémakört csupán egy vázlatos összefoglalás keretében igyekszik felmutatni.

A *gothic novel* archetípusának hagyományosan Horace Walpole *The Castle of Otranto* című alkotását tekintik. Kezdeményezésének „alapító” jellege nem utólagos irodalomtörténeti konstrukció, hiszen maga Walpole teremtette meg a nullpontként való értelmezés lehetőségét, amikor szövegének a „gótikus történet” („A Gothic Story”) alcímet adta – fogalomhasználatában a *gótikus* alapvetően a helyszíneként funkcionáló középkori környezetet jelölte.⁶⁶⁸ Irodalmi vállalkozásának példa nélküli népszerűsége folytán alkotások százai támadtak a *gothic novel* Walpole által meghatározott irányvonalán. Poétikai megoldásai, alkalmazott motívumai, toposzai, témái, karakterei gyakorlatilag már Walpole történetében kialakultak, úgy, mint az (ál)középkori, elhagyatott kastélyokkal, várromokkal, temetőkkel ábrázolt környezet, transzcendentális, főként a borzalomkeltésért felelős entitások szerepeltetése, az erőszak köré szerveződő történetvezetés, összekapcsolódva a borzalom, a sötétség, a homály szélsőséges képzeteivel. Állandósulásuk, továbbhagyományozódásuk a walpole-i örökség követőinek, különösen Ann Radcliff⁶⁶⁹ és Matthew Gregory Lewis munkásságának volt köszönhető. A XVIII. századi *gothic novel* alakulástörténetével foglalkozó újabb szakirodalom már egyértelműen Ann Radcliffet tekinti a műfaj „megalapítójának”, míg Walpole-t „csupán” előfutárnak.⁶⁷⁰

⁶⁶⁸ Vö. LONGUEIL 1923, 454; JURANOVSKY 2014, 79–80.

⁶⁶⁹ Radcliff *The Romance of the Forest* (1791) című regényéből készült a *Rózsa Szín Gyűjteményben* közölt *Adeline, avagy az erdői veszedelmes Történetek* című kétkötetes fordítás: *Adeline* 1801–1802.

⁶⁷⁰ SAGE 1998, 82; TAKÁCS 2021. A „gótikus irodalom” hagyományát legutóbb Arany János, illetve Vachott Sándorné munkásságával hozták összefüggésbe: BOLDOG-BERNÁD 2018; TÖRÖK 2020.

Habár Walpole hagyományteremtő szövegét viszonylag korán, 1768-ban lefordították németre, *Seltsame Begebenheiten in dem Schlosse Otranto* címen, német nyelvterületen a rém- és kísértetirodalom alakulása eltérő hangsúlyok szerint történt.⁶⁷¹ A német szakirodalmi diskurzusban alkalmazott *Schauerroman* terminus kétértelmű: egyrészt (általánosabb jelentésben) vonatkozik minden, a rém- és kísértetirodalomhoz sorolható alkotásra, másrészt egy reflektált elkülönítéssel szeparált alkategóriát jelöl a *Ritter-, Räuber- und Schauerroman* komplexumán belül.⁶⁷² E hármasság meghatározás (alkategóriáival egyetemben) egyértelművé teszi, hogy a német „gótikus irodalom” jóval összetettebb hagyományt jelent, irodalomtörténeti leírása jelentősen differenciáltabb angol vagy akár magyar „változatánál”. A triáson belül elsőként az úgynevezett *Schauerroman* típusa különíthető el. Alapszerkezetét, tematikus dimenzióit, poétikai lehetőségeit tekintve a *Schauerroman* főként a *gothic novel* apparátusának német áthonosításában vált meghatározóvá. Szemléletes módszert választ Mario Grizelj a típus homogén jellegének az érzékeltetésére: vokabuláriumot készít. Eszerint a kastély, rom, sírbolt, tömlőc, templom, kolostor, temető, koporsó, erdő, szakadék, barlang, kísértet, vámpír, farkasember, szörny, ördög, élőhalott, szerzetes, szűz, boszorkány, szellem, spekuláció, feltűnés, különösség, rendkívüliség, mértéktelenség, kísérteties, csodás, horror, téboly, fantasztikus, kegyetlenség, erőszak, hatalom, perverzió, szélsőség, egzotikum, titok, trauma, borzalom, obskúrus, terror, határátlépés, szakadás, átalakulás, változás, transzformáció, torzítás, liminalitás, transzgresszió, alteritás, lehetetlenség, irracionalitás, irreális, ambivalencia, oximoron, paradoxon, válság, regresszió, nyugtalanság, félelem, rémület, utálat, aggodalom, bánat, bűn, tilalom, tabu, vágy, bezártság, büntetés, gyötrelme, elszigetelés, gyász, test, kór, csontváz, koponya, seb, halál fogalmaival bármelyik *Schauerroman* megalkotható, leírható.⁶⁷³ Külön kategóriaként határozható meg az úgynevezett *Räuberroman*, amely régi európai tradícióra, az útonállók, rablók viselt dolgairól, üldözéséről, elfogásáról,

⁶⁷¹ Vö. HALL 2000, 52.

⁶⁷² Vö. BRIDGWATER 2013, 41.

⁶⁷³ GRIZELJ 2010, 43–44.

kivégzéséről szóló históriák hagyományára tekint vissza.⁶⁷⁴ Ámbár nem prózai alkotásról van szó, a szakirodalom gyakran hivatkozik Schiller *Die Räuber* című, 1781-ben keletkezett drámájára a *Räuberroman* alakulását befolyásoló mintaként. E típus ismertesebb példái között tartható számon Christian August Vulpius *Rinaldo Rinaldini, der Räuberhauptmann* vagy Heinrich Zschokke *Abällino der grosse Bandit* című alkotása. Zschokke művének utóélete a kölcsönös hagyományáramlás jelenségét is láthatóvá teszi; a következő évtizedben Matthew Gregory Lewis *The Bravo* címen publikálta a szöveg angol fordítását.⁶⁷⁵ A harmadik kategória az úgynevezett *Ritterroman*, amely a középkori lovagtörténetek alapkarakterét a szórakoztató irodalom közegében gondolta tovább, a középkori környezetben játszódó, izgalmas, feszültséggel teli, jórészt az elvesztett becsület visszaszerzése körül szerveződő cselekményszálakat bonyolító történetszövevvel,⁶⁷⁶ egy ízben (poétikai mintáik hasonlósága folytán) a *Schauerroman* típusával történő összekapcsolás lehetőségét is megteremtve. Leonhard Wächter (Veit Weber) *Sagen der Vorzeit* című gyűjteményét első sorban e típushoz köti az irodalomtörténeti hagyomány.⁶⁷⁷ Röviden szólva a *Ritter-, Räuber- und Schauerroman* konglomerátuma egyetlen tradícióba vonta össze a lovag-, rabló- és kísértethistóriák eltérő hagyományából fogant történeteket, a nyilvánvaló szemléleti, világnézeti különbségekre való tekintet nélkül.⁶⁷⁸

Patrick Bridgwater kategorizálása még az előzőnél is differenciáltabb módon közelít a német rém- és kísértetirodalom különböző reprezentánsaihoz, *Ritterroman*, *Geisterseherroman*, *Bundesroman*, *Bravoroman*, *Schauerroman*, *Räuberroman*, *Doppelgängerroman* típusokat és ezeken belül további altípusokat különböztetve meg. Apparátusát lényegében a *Ritter-, Räuber- und Schauerroman* triászának aleseiteiből konstruált önálló kategóri-

⁶⁷⁴ KIRÁLY 1989, 317–318.

⁶⁷⁵ Lorenz Flammenberg (Karl Friedrich Kahlert) *Der Geisterbanner* című szövege például Peter Teuthold tolmácsolásában jelent meg angol nyelven, *The Necromancer* címen.

⁶⁷⁶ KIRÁLY 1982a, 417.

⁶⁷⁷ Kisfaludy Sándor regéire gyakorolt hatásáról lásd: SZAJBÉLY 1999, 424–440.

⁶⁷⁸ MOHR 1998, 64–66.

ák egészítik ki.⁶⁷⁹ E klasszifikációs minta azonban esetleges és képlékeny, hiszen valamennyi típusmeghatározás hangsúlyossá teszi az úgynevezett „határsértő”, átmeneti szövegek (tehát átmeneti kategóriák) jelenlétét, ekként „vegytisztán” megvalósuló típusokról csak kevés szöveg esetében beszélhetünk.

Magyarországon a német *Schauerroman* típusához kapcsolódó első fordítások a rém- és kísértetirodalom nyugat-európai népszerűségével szinkrón időben jelentek meg. Viszonylag korai publikálásuk a hazai kiadók szerteágazó, az európai aktualitásokra érzékeny figyelmét szemlélteti. Közismert, hogy a klasszikus századforduló kiadóinak diszkurzív stratégiái alapvetően spekulatív előfeltevésekre, a népszerűség áthonosításának deziderátumára alapozódtak, ekként a műfaj magyarországi transzponálására, a kiadási logikával szoros összefüggésben, átgondolt vállalkozói kísérletként tekinthetünk. E szövegeket utóbb számos kritika érte, amelyek az európai viszonyokhoz hasonlóan a kiadók szenzációéhségével, a közönség ízlésének romlásával, a szövegek közepszerűségével kapcsolatban fogalmazódtak meg.⁶⁸⁰ Hazai kiadóinkat mindenesetre kevésbé érdekelték a népszerű szövegek esztétikai színvonalával vagy szemléleti alapvonásaival szemben emlegetett aggodalmak; 1796 és 1823 között a szövegtípus számos reprezentánsa került publikálásra magyar nyelven.⁶⁸¹ A jelentős olvasóközönséggel büszkélkedő szöveghagyomány magyarországi áthonosításának első kísérlete Landerer Mihály kiadásában került nyomdába, 1796-ban. Christian Heinrich Spiess *Das Petermänchen*⁶⁸² című, a korszak egyik legnépszerűbb olvasmányának számító, számos fordítást, átdolgozást megélt szövegét ismeretlen fordító

⁶⁷⁹ BRIDGWATER 2013, 32–46.

⁶⁸⁰ Vö. LÖWENTHAL 1973, 138–139.

⁶⁸¹ György Lajos értekezésének vonatkozó része egyértelműsíti a szerző kísértet-törtétiakkal kapcsolatos értékítéletét: az elavult, jelentéktelen románok „sallakjaként” megítélt kísértetihistória mint „a képzelet és ízlés ama szertelen eltévelyedésének” reprezentánsa, a korabeli olvasóközönség deviáns narratívák iránti érdeklődésének és nem esztétikai minőségének vonatkozásában érdemel szót. György röviden utal az egykorú kísértetihistóriák „mesterműveire” (érzékeltető ironikus felhanggal), magyarázatot keresve a szövegtípus iránti érdeklődésre. GYÖRGY 1941, 148–156.

⁶⁸² SPIESS 1791.

ülteti át, *Törpe Péter* címen, alcímében egy tizenharmadik századi kísértettörténetet kínálva.⁶⁸³

Kiadásáról a Magyar Merkurius tudósít, láthatóvá téve, hogy a fordítás elkészülte voltaképp az eredeti alkotás kiemelkedő népszerűségében gyökerezik: „Itt’ a’ Landerer’ Özvegyének Typographiájában nyomtattatik Magyarra fordítva: *Das Petermännchen, eine Geister Geschichte* nevű könyv, a’ magyar tzímje: *Törpe Péter*. A’ mi’ az eredeti Munkát illeti, azon kívül hogy már másodszor is kiadattatott, szomorú játékok is készültek belőlle, és mindenütt igen kedvessen olvastatik. A’ fordítása jó, a’ nyomtatása pedig t. i. a’ betűji, és papirossa olyanok nagy 8 rétbén, a’ millyenek még ezen Typographiából nem kerültek-ki. A’ Sz. József nevű *Pesti Vásárra* kész leszsz, és *Pesten Kilián* Könyváros Úrnál már árultatni fog az 1-ő Része. Az árra még meg nem határozottatott. A’ mi a’ könyvnek foglatatját illeti, az a’ bújaságot olly különös, és ritka szomorú történetek által teszi az ő következeiseire nézve gyűlöletessé, mellyek az Olvasót valamint erősen mulattatják, szinte úgy tanítják is. Mihent az 1-ő Része el-hagyja a’ sajtót, azonnal a’ második Része fog nyomtattatni, és ez is nem sokára készen leszsz.”⁶⁸⁴ Tanulságos, hogy a hirdetés csupán közvetve, az eredeti szöveg címével utal a rém- és kísértetirodalom hagyományára, a magyar fordítás esetében a kereskedelmi szempontból releváns információk (népszerű forrásszöveg, igényes fordítás, minőségi nyomtatás stb.) közlése kerül lényegi pozícióba. Szűkszavú tartalmi ismertetése mindazonáltal kiemeli azokat a meghatározó szegumentumokat, amelyek a szöveg befogadásával kapcsolatos előfeltevésekre épülnek. Jól látható, hogyan kapcsolódik a „gyönyörködtetve tanítás” elvárásrendszeréhez, miközben egy morális példázat exponálásának a lehetőségét is megelőlegezi. A fordítás központi történetszála a szexualitás, a szenvedélyes testi vágyakozás által befolyásolt cselekedetek köré szerveződik, amelynek meghatározhatatlan „menetrend” szerinti ismétlődése folyamatosan a bűnbeesés, a bűnelkövetés veszélyével fenyeget.⁶⁸⁵ E bonyolult érzelmi és szexuális viszonyrendszer jelenléte érzé-

⁶⁸³ *Törpe Péter* 1796.

⁶⁸⁴ Magyar Merkurius, 1796. febr. 16., 195. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

⁶⁸⁵ Vö. MORRIS 1985, 305.

kelhetővé teszi, hogy a rém- és kísértetirodalom történeteiben milyen kiemelkedő hangsúly kerül a félelemérzet és a szenvedély (eredendően oppozicionális jellegű) kapcsolatára, összefonódására.⁶⁸⁶ A hagyományos társadalmi, morális rend határainak áthágása, a konvencionális normák megsértése (csábítás, gyilkosság, vérfertőzés) konkrét módon teszi lehetővé a befogadók számára az ún. „gyönyörteli borzongás”⁶⁸⁷ tapasztalatát, a mégoly problémásnak mutakozó nyelviesítés ellenére is.

A szokványos „gótikus” toposzok színre vitele bizonyos helyzetek, borzalomkeltő látványok leírásakor már az elbeszélőt is mentegetőzésre készítetik,⁶⁸⁸ máskor az ábrázolás ütközik a nyelvi megfogalmazhatóság korlátaiba: „Az ilyen jelenések le-írhatatlanok. A’ fájdalom leg főbb mértékének nints neve! A’ mi nyelvünk tsak a’ természeti érzéseket mondhatja-ki, arra a’ mi’ túl van a’ természetesen, szók nélkül szűkölködik.”⁶⁸⁹ Szókimondó nyelvisége, az erőszakot, a testiséget, a szexualitást festő képi világa közvetett módon a libertinus irodalom impulzusát érzékelteti, egyszersmind a példázatként való értelmezés felmutatásával temperálva e tradíció befolyását. Ugyanis számos szöveghely tanúskodik afelől, hogy a borzongást kiváltó külsőségek háttérében egy morális tanulság megfogalmazására kínálkozik lehetőség, az eseményeket reflektív módon kommentáló elbeszélői szólam (a történésekre vonatkozó) interpretációs kísérleteivel, közvetlenül megszólaló szentenciáival mintázva az ilyesféle olvasat körvonalait. E szentenciák, az erkölcsös életvitel, a férfi-nő kapcsolatrendszer, a házasság, a társadalmi konvenciókhoz igazodó magatartás tárgyában intéznek általános figyelemfelhívást a befogadókhoz („Jegyezd-fel magadnak Ifjú!”, „Jegyezd-fel tapasztalás nélkül szűkölködő Lyánka!”, „Írjátok-fel ezt magatoknak férjek!”, „Írjátok-fel azt magatoknak asszonyok!”, „Kedves gyermekim! jegyezzétek fel ezt magatoknak!”), az apropóként szolgáló eseményekre, cselekedetekre negatív (elrettentő) példaként hivatkozva.

⁶⁸⁶ *Uo.*, 306.

⁶⁸⁷ Bővebben: BURKE 2008, 67–105.

⁶⁸⁸ „Én nem festhetem azt a’ rettenetes jelenést, a’ melly most következett.” *Törpe Péter* 1796, I, 30.

⁶⁸⁹ *Uo.*, II, 108.

Végül a cselekményzárlat teszi végérvényessé, hogy a *Törpe Péter* önértelmezése szerint is útmutató ellenpéldázatként funkcionál.⁶⁹⁰

Alig két esztendő múltán Landerer Ferenc kassai románsorozata, a *Rózsa Szín Gyűjtemény* egy hasonló karakterű rémhistoriával lép a magyarországi olvasóközönség elé. Joseph Alois Gleich, a népszerű osztrák szerző *Die Schöne Zauberin Jetta, oder der Wolfsbrunn*⁶⁹¹ című, egy esztendővel korábban, Bécsben publikált szerzeménye *Jetta Szép Tündér-Asszony*⁶⁹² címen jelenik meg magyar nyelven, ismeretlen személy műhelyéből. E kötet kiadása két fontos körülményt is láthatóvá tesz. Egyrészt megerősíti korábbi felvetésünket, hogy a hazai románok kiadásának gyakorlata egy, a kortárs jelenségekre érzékeny, naprakész figyelmet reprezentál, hiszen a gleichi alapszöveg alig egy év leforgása alatt már a kassai románsorozat nyitóköteteként szólal meg magyar fordításban. Másrészt elgondolkodtató, hogy Landerer Ferenc éppen egy rémhistoriát jelentetett meg sorozatindító kötetként. Vagyis a kiadói elképzelésben a *Jetta Szép Tündér-Asszony* olyan szöveggé tételeződött, amely képes lehetett megelőlegezni a továbbiakban kiadandó kötetekre irányuló érdeklődést is, ekként egy létező, az el- és befogadást lehetővé tévő elváráshorizonthoz kellett kapcsolódnia. Amennyiben az egykorú publikum nem preferál ilyesféle alkotásokat, Landerer Ferenc kísérlete viszonylag korán csúfos kudarcha fulladt volna, de, mint ismeretes, vállalkozása több éven keresztül működőképesnek bizonyult – a későbbiekben publikált fordítások is jelentéssé teszik, hogy a szövegtípus utat talált a magyarországi olvasóközönség felé. Mindazonáltal már a bevezető nyilvánvalóvá teszi, hogy a rémséges, borzalomkeltő történet elbeszélésével nem kíván szellemi táplálékot kínálni, elsőrendű célkitűzése csupán olvasóinak szórakoztatása: „Olly sok tsuda-történetek kozzül tehát a’ következendőt választottunk, és úgy szabtuk a’ mostani ízléshez, a’ mint szükségesnek, és lehetségesnek láttuk a’ végre, hogy az olvasóknak óráikat nem tanítva, hanem egyedül gyönyörködtetve rövidíthessük.”⁶⁹³ E rövid anno-

⁶⁹⁰ *Uo.*, II, 192.

⁶⁹¹ [GLEICH] 1797.

⁶⁹² *Jetta* 1798.

⁶⁹³ *Uo.*, 2.

táció voltaképp az egész sorozat általános irányvonalát is szemléltetni látszik, ugyanakkor a narráció nem idegenkedik az eseményekből levonható erkölcsi tanulság megfogalmazásától sem, még ha a példázatossgot tekintve nem is rendelkezik olyan diszkurzív zárlattal, mint előző példánk.

Mindezekből körvonalazódni látszik egy kiadói stratégia. Eszerint hazai kiadóink nem a borzalomkeltésre irányuló, a „gyönyörteli borzongás” esztétikai tapasztalatát közvetlenül kiváltó szövegeket, hanem a „gótikus” alapvonásokat csupán díszletként működtető, az exemplumként való értelmezés lehetőségét felkínáló, „domesztikált” változatokat választották ki lefordításra. E feltevés alátámasztására további példák említésével mutatkozik lehetőség, amelyekben a morálisan példaértékű magatartás elsőrendű implikációi a kísértet ontológiai átmenetiségének a feloldásával kapcsolódnak össze.

1.2. „VÁLTOZATOK” (ÁL)KÍSÉRTET-HISTÓRIÁKRA

Victor Turner kiemelt figyelmet szentel az átmeneti rítusok közbűlső, liminális szakaszának, amely a társadalomból kivált egyén (csoport) szemszögéből ideiglenes állapotként ragadható meg. Vagyis az úgynevezett „küszöbemberek” „jellemzői szükségképpen bizonytalanok, hiszen ez a helyzet és ezek az emberek kicsúsznak vagy átfolynak az osztályozások azon hálóján, amelyek rendes körülmények között meghatározzák a kulturális térben elfoglalt állapotokat és pozíciókat”.⁶⁹⁴ A liminális szubjektumok, csoportok ambivalens társadalmi-kulturális helyzetben vannak, már kiléptek a korábbi társadalmi-kulturális struktúrából, de még nem ment végbe az új struktúrába való integrálódásuk, „a jog, a szokás, a konvenció és a szertartás által kijelölt és elrendezett pozíciók köztes területén helyezkednek el”.⁶⁹⁵ Bizonytalan státuszuknál fogva összetett szimbólumkészlettel érzékeltet(het)ik meghatároz(hat)atlan jellegzetességeiket.⁶⁹⁶ Ekként a liminalitás státuszát

⁶⁹⁴ TURNER 2002, 108.

⁶⁹⁵ Uo.

⁶⁹⁶ Vö. RUTHNER 2010, 82.

gyakran hozzák kapcsolatba „a halállal, az anyaméhbeli állapottal, a láthatatlansággal, a sötétséggel, a biszexualitással, a vadonnal és a nap- vagy holdfogyatkozással”.⁶⁹⁷ Következésképpen a kísértet is hasonló társadalmi struktúrára kívüli lényként, liminális (státusz, tulajdon és esetében élő test nélküli) identitásként értelmezhető. Kilépett a korábbi struktúrából, jelen esetben az életből, de még nem érkezett el a kiteljesedett transzcendens állapotba (egy magasabb rendű létmód szférájába), átmeneti lényként a földi valóság, az élet, az emberi szféra és a transzcendens, túlvilági, isteni szféra között helyezkedik el, részben mindkettőhöz kapcsolódva. „Az archaikus gondolkodás számára semmi sem jelképezi jobban a »vég«, a végérvényes befejeződés gondolatát, mint a halál”,⁶⁹⁸ csakhogy a kísértet mint ontológiai megváltozott identitás még nem érte el a végérvényesség posztliminális állapotát. E felfogás reflektálatlan eredete a népi hiedelemvilágban gyökerezik, mely szerint „a kísértet a meghaltak sírjukban nyugodni nem tudó vagy a túlvilágra még el nem jutott lelke. [...] A kísértetelképzelések mögött a halállal »felborult egyensúlynak«, az élők-holtak közti »csereviszonynak«, egyensúly-helyreállítási törekvésnek egy olyan vonatkozása van, amely szerint az evilágon bűnt elkövetetteknek haláluk után vezekelniük kell. Nem juthatnak véglegesen a túlvilágra, a holtak közösségébe, míg le nem róják tartozásukat az élők közössége felé, míg valaki az élők közül »meg nem váltja« őket.”⁶⁹⁹ A kísértetekkel történt „találkozásokat” az emberi és a természetfeletti világ összeütközésének eseményeként jelenítik meg a népi hiedelemmondák, többnyire azonos narratív felépítést követve: „valamilyen jelenséget kísértetként értelmeznek, a kísértettől megijednek, elhárító cselekménnyel elűzik, eltüntetik, követelését teljesítik, szükségletét kielégítik. Ennek következtében meg is szűnhet »kísértet« mivolta – például végleg eltávozik a túlvilágra.”⁷⁰⁰ Hogyha a kísértet a közösség ellen életében elkövetett vétségeiért bűnhődik, vagy nem a közösség normái szerint halt meg, míg nem végez penitenciát, bűneiért

⁶⁹⁷ TURNER 2002, 108.

⁶⁹⁸ ELIADE 1999, 11.

⁶⁹⁹ PÓCS 1990, 548.

⁷⁰⁰ *Uo.*, 549.

feloldozást nem kap, túlvilági helyzete rendezetlen marad, átmeneti lényként bolyong az élők és a holtak világa között. Átmeneti, liminális státusza a hiedelem szerint jócselekedetekkel, erényes magatartással, imával szüntethető meg.⁷⁰¹ Érdemes tehát számot vetnünk az imént említett egyensúly-helyreállítási törekvés narrativizált, a kísértethistóriák szövegébe kódolt jelenlétével.

Landerer Mihály *Farkasvölgyi Imre a' vagy Po'sonyvári Késértő Lélek*⁷⁰² címen jelentetett meg, szintén gleichi alapszövegre⁷⁰³ visszavezethető kísértethistóriát románsorozatában, a *Téli és Nyári Könyvtár* hetedik köteteként. Címszereplőnk pozsonyi tartózkodása alatt kerül személyes érintkezésbe a pozsonyi várban bolyongó, félelmetes lármáival a helyieket rettegéssel eltöltő kísértettel, aki a hiedelmekkel ellentétben nem egy rosszakaró, ártó szándékú túlvilági lényként, hanem egy öreg, megtört ábrázatú, de vitézi öltözetével és fegyverzetével ősi büszkeségét még hordozó, megszabadításra áhítózó alakként tűnik fel. Látványos feszültség tapasztalható e helyt a liminalitáshoz kapcsolódó értelmezési keret (ti. a transzcendens, rosszakaró entitásként felfogott, félelmet keltő kísértet átmenetisége a személyével szembeni elutasítás következtében rögzül évekre, akár évszázadokra, amelyből lehetetlennek tűnik kitörnie) és a kísértet konkrét megnyilvánulása, viselkedése között, központi cselekményszervező pozícióba emelve a kísértet ambivalens megítélésének körülményeit. Miután Imre szembesül a lélek békés természetével, és megismeri életörténetének, elkárhozásának részleteit,⁷⁰⁴ valamint megszabadításának feltételeit, ígéretet tesz annak véghezvitelére. Szabadulásának ára ugyanis a szabadító a rá kiszabott próbatételek során tanúsított erkölcsös magatartása.⁷⁰⁵ Az expozíciót követően Imre viszontagságos megpróbáltatások során megy keresztül, életeket ment, gyilkos intrikákat leplez le, szerelmi bonyodalmakba keveredik, harcban tünteti ki magát, többször fogságba kerül, árulás

⁷⁰¹ Vö. PÓCS 2018, 495–520.

⁷⁰² *Farkasvölgyi Imre* 1807.

⁷⁰³ [GLEICH] 1800.

⁷⁰⁴ Clemens Ruthner szerint minden bűncselekmény átmeneti vagy közbenső állapotba vezet, amely a két mező demarkációs vonalán mozog, felszámolva a halál és az élet közötti biológiai-kulturális határt. Vö. RUTHNER 2010, 81–84.

⁷⁰⁵ Vö. PÓCS 1990, 548–549.

áldozatává válik, merényletet követnek el ellene, de a lélek pártfogásának és feddhetetlen döntéseinek köszönhetően valamennyi gyötrelmet sikeresen átvészeli, megváltást hozva a bűnös cselekedeteiért elkárhozó, de az átmeneti állapotból az alázatban, megbánásban való elmerülés után sem szabaduló kísértet számára. Roderich, Imre egyik fő vetélytársa megbánó szavai szerint, hogy „az Erkölt soha jutalom nélkül, de a’ gonosz Tselekedet is büntetés nélkül nem marad”,⁷⁰⁶ végül mindenki tevékenységének és magatartásának megfelelően érdemesül vagy ítéltetik el, ugyanakkor a penitencia lehetőségével a „gonosz” is esélyt kap korábbi cselekedeteinek megbocsátására.⁷⁰⁷ Más megvilágításba kerül a hagyományos antagonisztikus logika, amikor az ellenséges figurák önnön fogyatékoságaik, rossz döntéseik felismerésével, etikai önvizsgálatukkal általános vezeklést tanúsítanak, elismerve a tisztességes, őszinte, erkölcsös magatartás kiemelt fontosságát a személyes életút alakításában. E momentummal logikai párhuzam képződik a (történet) jelen(é)ben helytelenül, az erkölcsi normák ellen vétkező (élő) személyek és a (történet) múlt(já)ban hasonló módon tevékenykedő és cselekedeteik következményeként kárhozatra jutott, évszázadokon keresztül megváltásra váró kísértetek között, a címszereplő döntésein, cselekedetein keresztül mintázva az ilyesféle viselkedésmód következetes érvényesítésének célszerűségét. A kiengesztelés, a liminalitásban való rögzültség megszüntetése meghatározott narratív funkciót lát el, megteremti (visszaállítja) a konfliktusokat követő (megelőző) egyensúlyi állapotot.

Csaknem azonos expozícióval indul a *Valdraf vagy A’ Vándorló Lélek*⁷⁰⁸ című Gleich-fordítás,⁷⁰⁹ az előző szöveg alapkarakterével gyakorlatilag megegyező sémák szerint felépülő kísértethistória, amely afelé mutat, hogy Trattner János Tamás kiadót sem foglalkoztatta különösebben a gleichi poétikára visszavezethető redundancia veszélye. Hohenbalk Móric ostrom alá vett várából mene-

⁷⁰⁶ *Farkasvölgyi Imre* 1807, 142.

⁷⁰⁷ „...szerentsés az olly Szentségtörő, kinek a’ töredelmes megbánásra Idő engedtetik vala.” *Uo.*

⁷⁰⁸ *Valdraf* 1819.

⁷⁰⁹ [GLEICH] 1798a.

külve találkozik egy titokzatos aggastyánnal, aki egy közeli barlangban nyújt menedéket Móricnak, és felfedve kilétét, valós alakban, kísértetformában mutatkozik meg a férfi előtt. Valdráf elmeséli, hogyan lett győzedelmes hadvezérből kapzsisága, hataloméhsége és kegyetlensége folytán ellenségei által élve eltemetett, elkárhozott kísértet, akit csak erkölcsös, az indulatait féken tartó, a szenvedéseket, megpróbáltatásokat állhatatossággal viselő személy szabadíthat meg: „Csak a’ jó erkölts vigasztalhat a’ szerentsétlenségben!”⁷¹⁰ Voltaképp ugyanazon feltételek árán nyerheti el végső nyugalját, a kitaszítottságot és felülemelkedettséget egyszerre képviselő kísérteti állapot megszüntetése ismét a szabadító tevékenységétől, magatartásáról függ. Hohenbalk Móric kísértete azonban más taktikát folytat, mint a *Farkasvölgyi Imre* történetében feltűnő lélek, hamarosan kiderül, hogy tevékeny részese a Móricot érő különféle megpróbáltatásoknak, csapásoknak, fizikailag gyakran a halál szélére sodorva a férfit. Mesterkedésével Valdráf próbára teszi a kiválasztottat, többször veszélyeztetve Móric életét, fogadalmát, hogy idővel beigazolódhasson Móric sziklaszilárd jelleme és tántoríthatatlan morális habitusa. Számító racionalizmusa, kívülállósága, érzelemmentessége mindezt lelkipurdalás nélkül lehetővé teszi számára.⁷¹¹ Jól látható, hogy a szabadítót mindenkor nyomorúság, inség, egzisztenciális válság környékezi, a lélek megszabadítására tett esküt állandó próbatételek nehezítik, a *Valdráf vagy A’ Vándorló Lélek* esetében konkrét cselekedetek következményeként. Móric sikeresen véghez viszi hét viszontagságos próbatételét, szabadulást hozva a kísértetnek.

Turner szerint a liminális entitásokat fenyegetőnek tekintik a struktúrába tartozókra nézve, ugyanis „mindazt, amit nem lehet világosan besorolni az osztályozás hagyományos kritériumai szerint, vagy ami a klasszifikációs határok közé esik, szinte mindenütt »szennyezőnek« vagy »veszélyesnek« tekintik”.⁷¹² Nem véletlen, hogy a kísértetet illető kezdeti viszonyulás minden esetben a félelemérzethez kapcsolódik. Említett példáinkban azonban a kísér-

⁷¹⁰ Valdráf 1819, 16.

⁷¹¹ Vö. SZAKOLCZAI 2015, 21.

⁷¹² TURNER 2002, 122.

tet sohasem kártékony entitásként szerepel, még ha Valdráf machinációi lehetővé is tennék az ilyesféle értelmezést. Hasonló feszültségre épül a *Pokolkői Vendel, vagy-is a' holtak-harangja*⁷¹³ című, szintén gleichi eredetű fordítás konfliktusa, a címszereplő életének alakulásában ugyanis tevékeny szerepet vállal egy veszedelmes, cselekedetei következményeként kárhozatra ítélt kísértet (Valluf), valamint egy jó szándékú, segítő lélek (Adelmann). A szöveg narrátora, a *Törpe Péter* elbeszélői szólására emlékeztető módon gyakran külsődleges nézőpontból tekint Vendel cselekedeteire, lehetőséget teremtve a befogadóknak a vendeli (sok esetben hátborzongató) magatartás reflektálására, személyes tanulságok levonására, egyben előkészítve az ilyesféle didaktikus utalásokat egy koncentrált összefüggésrendszerben egyesítő lezárást. Szintén a *Törpe Péter* szövegéből ismert technikával találkozunk, amikor a narrátor fikcionalizált pozícióból produkál átlagolvasói reakciókat, és gyakran a történet kimenetelét tekintve is tudatlanságot mímél, a boldog lezárás lehetőségére mindössze reményként tekintve.⁷¹⁴ Implicit előrevetítése végül bekövetkezik, Vendel tevékenységének irányításában (narratív fordulópontként) Adelmann kerekedik felül, támogatásával Vendel helyes ténykedéssel igyekszik jóvá tenni Valluf „gyámkodása” alatt elkövetett szörnyű tetteit. Ekként a *Pokolkői Vendel* világában valamelyest módosulnak a korábbi példákban ismeretes sematikus szerepek; minthogy Vendelnek vezekelnie kell bűneiért az Adelmann által meghatározott módon, jelen narratívában épp a kísértet tűnik fel szabadtótként, az ő érdemei közé tartozik Vendel visszatérítése a helyes útra: „Szerentsésnek tartom magamat, hogy még jókor jelentem meg és végső veszedelmedből ki ránthatlak. Oh Vendel! úgy Adelmann ismét barátod fog lenni. Most elválok tőled és remény-

⁷¹³ NÉMETHY 1823. Joseph Alois Gleich azonos című szövegét Némethy József, a Trattner-féle kiadó korrektora fordította magyar nyelvre: [GLEICH] 1798b.

⁷¹⁴ „Szörnyű tselekedet volt ez! Nem örömet állapodnak meg itt a' kegyes Olvasók, de az írónak is megkellett ellapodnia [sic! B. N.], szörnyű borzadás futá meg testét, azt gondolta magános szobájában, midőn írásra feltette, hogy holt tete-meik mind körülötte hevernének; – mindazonáltal nem irhatok én másképp, mint a' szájról szájra botsájtott régi bizonyítások a' dolgot elől adják; hanem azon reménység tsak ugyan ápolgat, hogy még kellemetesebb dolgok követik ezt a' szörnyű történetet.” NÉMETHY 1823, 104.

lem, hogy hova hamaréb' ismét meg látlak és meg szabadításodon különösen fogok örülni.”⁷¹⁵ Mindehhez végső összefoglalásként kapcsolódik a szöveg zárata (visszamenőleg bemérhetővé téve a szöveg poétikai alapkarakterét), amely egy külső perspektíva beiktatásával átfogó interpretációs kulcsot szolgáltat a befogadónak, explicit módon felhíva a figyelmet az alkotás eredendően didaktikus voltára, morális példázatként való értelmezésének a lehetőségére. Vendel megtéréstörténetének pragmatikus vetületét érdemes a lezárás hosszabb idézésével szemléltetni: „a' ki ezt elbeszéllette, tsak azért tette, hogy az a' ki olvassa, figyelmetes legyen reá, mely ereje légyen a' gonosznak az emberi szíven, hogy ha enged néki, mely gyenge lessz az erköltsnek szózatja, mely büszkén ragad meg a' gonosz minden eszközt tzeljének végbe vitelére, holott az erkölts túrni szenvedni szokott, gyenge, de az érdem annál nagyobb ha meg nyeri, sokat szenved ugyan, hanem a' jövődőségben annál nagyobb ajándékkal tetéztetik; hogy ezen történet sokakat tanittani fog, jobban magára vigyázni, hogy magát ne gondolja bátorságban és erköltsösnek lenni, midőn a' dolokban semmi sints, sőt inkább még tán a' gonoszra hajlandóbb volt, még a' legkissebb lépéstől is a' gonoszra kell félni, mert ennek mindég nagyobb a' következése”.⁷¹⁶

1.3. SZÖVEGVARIANCIA ÉS/VAGY HOMOGENIZÁCIÓ

Habár a kísértethistória, főként az angol *gothic novel* eredendően a félelemérzet provokálásával ért el jelentős sikereket a korszak európai olvasóközönsége körében, lehetővé téve a „gyönyörteli borzongás” tapasztalatát, példáink rávilágítanak, hogy a céltalan megfélemlítés, a hátborzongató helyszínek, entitások szerepeltetése és a gyakran visszataszító emberi viselkedés ábrázolása önmagukban nem álltak összhangban a XVIII–XIX. századi átlagos olvasók várakozásaival. Ugyanis a félelem csak akkor válthat ki „gyönyörteli borzongást”, amennyiben a veszély, a borzongást generáló benyomás biztonságos távolságból szemlélhető, magyarán

⁷¹⁵ *Uo.*, 100.

⁷¹⁶ *Uo.*, 254.

a szemlélőt nem fenyegeti személyes létfenntartásának közvetlen veszélyeztetése.⁷¹⁷ Szükségesnek mutatkoz(hat)ott olyan poétikai megoldások, narratív transzformációk alkalmazása, bizonyos formák redukálása, „olvasóbaráttá” tétele, amelyekeken keresztül a rém- és kísértetirodalomban szokványosnak tekinthető tartalmak közelebb kerül(het)tek az átlagolvasók személyes világához, tapasztalatához. Jelen kísértethistóriákat tekintve e redukció (a befogadói horizontokkal való számvetéssel szoros összefüggésben) a pszichológiai tényezők visszaszorítását, a borzongáskeltő hatások megregulázását jelentette – e látens koncepció a hagyományos kísértethistóriák sémáit, figuráit, tematikus eszköztárát felhasználva olyasféle recens olvasathoz közelíti a korszak olvasóit, amely egy morális töltetű, olykor *expressis verbis* megszólaló, erkölcsös magatartásra, állhatatosságra biztató példázatot is megfogalmaz. A rém- és kísértetirodalom borzalomkeltő hatásmechanizmusai és az erkölcsi tanulság között húzódó (elsőre beláthatatlannak tűnő) távolság az elbeszélői szólam kiemelésével, az adekvátként kezelt példázatos olvasatra való explicit rávezetéssel bizonyult áthidalhatónak. E poétikai fogás, amely időlegesen felfüggeszti a cselekmény előrehaladását, kész interpretációs sémát kínál a befogadónak, nem kockáztatva meg, hogy a közreadott szöveg esetleg ne az erkölcsnemesítést illető kíváncsalmaknak megfelelően értelmeztesse. Az egykorú szépprózai szövegek többségével ellentétben, ahol az erkölcsnemesítő funkció rendszerint a paratextusokban fogalmazódott meg, a fentiekben vázolt kísértethistóriák kevésbé adnak lehetőséget az erkölcsi tanulság bensőséges, a befogadás aktusában végbemenő feltárulkozására, a konkrét figyelemfelhívások, általános szentenciák egyszersmind az értelmezésnek is önkényes határokat szabnak, hangsúlyozván, hogy itt elsősorban a példázatként való interpretáció tekinthető legitim olvasatnak.

Mint természetes kozmográfiai elem, nevezetesen a meglévő világrend egyik felének reprezentánsa és a félelemkeltés, fenyegetés állandó toposza, a kísértet az irodalmi alkotások örök népszerűségű karaktereként tűnik fel,⁷¹⁸ már a legősibb korok óta.⁷¹⁹

⁷¹⁷ BURKE 2008, 45; HORKAY HÖRCHER 2011, 58.

⁷¹⁸ TARJÁNYI 2002, 142.

⁷¹⁹ Vö. MAGYAR 1989, 118–128.

Általános értelemben a kísértet meghatározatlan, transzcendens entitás, aki magába sűríti a természetfeletti lények különféle jellemvonásait (alakváltozás, láthatatlanság, repülés, tüzes alakban való megjelenés, hirtelen eltűnés, váratlan felbukkanás képessége stb.), valamint reprezentálja az emberi világtól való elkülönülést, az emberekkel való szembenállást megtestesítő legfontosabb tulajdonságokat.⁷²⁰ „A kísértethit egyik gyökere – a visszajáró halottakhoz hasonlóan – a rendkívüli természeti jelenségek, félelmet, ijedtséget keltő váratlan, szokatlan élmények vagy »normális« események szokatlan időpontban, helyen való átélésének értelmezésére irányuló törekvés.”⁷²¹ E felfogással szemben a XVIII–XIX. századi kísértethistóriák egyes változataiban nagyobb hangsúlyt kap a vándorló lélek, szellem, kísértet patronáló magatartásának és mint ártó, túlvilági entitásként való megítélésének ütköztetése, az ambivalens viszonyból származó feszültség poétikai lehetőségként való hasznosítása – mint ismeretes, a „gótikus irodalomban” a borzalom, a kísérteties gyakran olyan dolgoktól, figuráktól, jelenségektől függ, amelyek a valóságban nem azok, aminek elsőre látszanak.⁷²² Következésképpen, az imént tárgyalt kísértethistóriák központi cselekményszála a hagyományos értelemben vett borzongást tompítva, egy morális tanulság felmutatását megcélzó elgondolás érdekében „szelídült” megváltástörténetté.

Megfogalmazható tehát egy óvatos következtetés a XVIII–XIX. századi magyarországi „gótikus irodalom” reprezentánsainak alapvonásaival kapcsolatban; eszerint a műfaj (esetünkben forrásszöveggént funkcionáló) német hagyományában kialakultak a konvencionális értelemben vett rém- és kísértetirodalom általános alapkarakterétől eltérő változatok. Korábbi klasszifikációs áttekintésünk tanulságai e területen mutatkoznak meg, láthatóvá teszik ugyanis, hogy a *Ritter-, Räuber- und Schauerroman* konglomerátumában bizonyos konkrét szövegek hogyan integrálták a lovagtörténetek morális alapokra helyezkedő szemléletét, erkölcsi világképét, hogyan egyesülhetett problémamentesen a rém- és

⁷²⁰ PÓCS 1990, 547.

⁷²¹ *Uo.*, 550.

⁷²² BOTTING 1996, 170.

kísértetirodalom poétikai eszköztára, toposzkészlete, motívum-rendszere a vele paradigmaticusan ellentétesnek tekinthető morális példázat maximáival. Egyben konkrét módon érzékeltetik e komplex szövegtradíció rendkívüli heterogenitását, amelyre már a Patrick Bridgwater-féle kategorizálás felhívta a figyelmet, hovatovább a „gyönyörteli borzongás” tapasztalatát tárgyazó esztétikai megfontolások egyszerűsített (hatáskeltési mechanizmusokká konvertált) értelmezésére is rávilágítanak. Magyarországi asszimilálásuk pedig, a regényirodalom hazai kontextusát tekintve, alighanem kézenfekvőbb lehetőségnek bizonyult a fordítók, kiadók számára, főként, hogy a moralizáló beszédmódhoz közelítő, „domesztikált” kísértethistóriák (figyelembe véve a morálfilozófiák, a kegyességi, erkölcsstani szövegek magyarországi szerepét) nem érkeztek légüres térbe. Érdekes komparatistikai vizsgálódás tárgyát képezhetné a szövegtípus módosulásainak részletes, a szöveghagyományozódást, az egyes altípusok, műfajok keveredését, mintázataik átvételét, az eltérő nyelvi közegekben történő módosulásait – általánosan a kulturális átvételek lényegét – érintő végigkövetése az angol eredetitől a német transzferen, átdolgozásokon keresztül a hazai magyarításokig, hiszen, amint utaltunk rá, aligha létezhet olyan irodalmi szöveg, amelyet a kultúraközi átvétel/áthonosítás érintetlenül hagy.⁷²³ Vagyis, mivel a kiadványok jelentős része a kor nyugat-európai, főként német lektúrpiacával mutat kontinuitást, a széles nemzetközi kitekintés a kulturális „import” működ(tet)ése kapcsán is tanulságos lehet.

Meglehetősen feltűnő jelenség, hogy e variánsok áthonosításának szándéka előbbrevalónak bizonyult, mint a koncepció gleichi megvalósításának árnyoldalaival, például a gyakran önismétlést eredményező poétika mechanisztikus jellegével való számvetés – végeredményében ezért olvasható gyakorlatilag ugyanaz a történet a különféle kiadásokban.⁷²⁴ Fontos megjegyeznünk, hogy a gazda-

⁷²³ HITES 2011a, 147.

⁷²⁴ Érdekes adalékokat szolgáltatnak a kísértethistóriák egykorú olvasását tárgyazó visszaemlékezések. Éjszaki Károly kedvelt fiatalkori olvasmányai közé tartoztak a szövegtípus különböző reprezentánsai: „Véletlenül fedeztem fel egy kölcsönkönyvtárt. Könyvei nagyobb részt német, de azért elégséges számban magyar nyelvűek voltak, »szépséges románok« [...] magyarra fordított német, akkor divatos kísértetes regények voltak azok, a »Waldraf«, a »Vasszik-

sági megfontolások szerint dolgozó kiadók gyakorlatát jelentősen befolyásolta egy bevált szövegtípus iránti „elkötelezettség”, hiszen „ameddig csak lehet, kitartanak a bevált típuséma mellett, mivel igazán csak az rentábilis, ha hosszabb időn át gyárthatják és forgalmazhatják ugyanazokat a termékeket”.⁷²⁵ A „tömegtermeléshez” közelítő könyvkiadásnak nem állt érdekében a jól bevált, önműködővé alakuló olvasmányformák ismérveinek átalakítása, megreformálása.

Mindehhez hozzátartozik, hogy a kísértethistóriák a népszerű, populáris irodalom alapvető jellemvonását is láthatóvá teszik. Általában jellemző, hogy a szórakoztató irodalom világképe konzervatív, „nem vitat beidegzett hiedelmeket; igazságai, erkölcsi normái az adott kor közhelyei, széles körben elfogadott ideái”.⁷²⁶ Nem érdekelt a megzavart világrend fenntartásában, lényege a harmónia „helyreállítása, megerősítése, a fennálló közösségi értékrend érvényességének elismerése”, ennél fogva „nem sajátja a problematizálás, az emberről, világról szóló ismeretekkel szembeni kételyek megfogalmazása”.⁷²⁷ Sőt alighanem általános karakterisztikumként határozható meg „a társadalmi lét változatlan új-

lai Fridolin«, a »Két szép tündér leányok«, sat. E regényekben a hősnek, ki hamisítatlan német Ritterül mutatta be magát, egy »kísértet«-szerű jótékony szellem állt segítségére. Írója hősét bátran besodorhatta a legkétségbeesettebb helyzetbe, a családi kísértet kimentette mindig. Ezeket olvastam nagy buzgalommal.” GYALUI [1902], 13–14. [Kiemelések az eredetiben – B. N.] Ágai Adolf olvasmányélménye még intenzívebbnek bizonyult, a német anyanyelvű suszterlegénynek felolvasott *gleichi* eredeti nemcsak a felolvasó, de szemmel láthatóan a szűk környezet érdeklődését is magával ragadta: „Megjegyzem, hog 14 éves koromig fáztam minden olvasmánytól, annyira játékos voltam, Míg egyszer Abonyban egy német suszterlegény arra kért, hogy, míg ő talpal, olvassak neki; kapok érte jutalmul egypár piczi játék-csizmácskát. A könyv címe: »Vendelin von Höllenstein oder die Geisterglocke um Mitternacht; eine Geister-Ritter- und Räubergeschichte«. Olvasás közben, bár nappal esett meg, az történt, hogy a majszterné, a másik két legény s a vargainas mind ott felejtkeztek körülöttem s noha nyár derekán voltunk s fényes nappal folyt az olvasás, mindnyájan belefáztunk. Ez volt uram, az én *első* olvasmányom. S intenzitásra, mondhatom, azóta csak »Raskolnikov« s a *Maupassant* »Horlaja« hatottak rám ilyen mértékben.” *Uo.*, 57–58. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

⁷²⁵ HAUSER 1982, 696.

⁷²⁶ SIMON 1990, 34.

⁷²⁷ JÁNOS-SZATMÁRI 2007, 142.

ratermelése, reprodukciója, folyamatosságának biztosítása. Ez a permanencia nyilvánvalóan akkor és csak akkor zökkenőmentes, minden egyén számára csak akkor megvalósítható, ha mechanikusan ismétlődő és ismételhető elemekből épül fel, ha nem kell minden mozdulatot előre megtervezni, minden helyzetet és jelenséget önállóan újra értelmezni, minden eszközt és eljárási módot felfedezni, ha elégséges a bennünk kiépült készségeket aktivizálnunk ahhoz, hogy kielégítően célba érjünk.”⁷²⁸ Fontos hangsúlyoznunk a „mechanikus ismétlődés” szerepét, hiszen egy populáris alkotás befogadásának intenzitása olyan hatáskeltő, homogenizáló megoldásokkal fokozható, amelyek rendszerint automatizmusként rögzülnek a szöveget mintázó poétikában⁷²⁹ – a népszerű irodalom szembevető jellegzetessége, hogy ragaszkodik a konvencionálitáshoz, a bevált, könnyen applikálható formulákhoz.⁷³⁰ Gyakorlati alkalmazásuk kevésbé köthető esztétikai megfontolásokhoz, az állandósuló panelek, tematikus, motivikus sémák működ(tet)ése, mozg(at)ása voltaképp pragmatikus funkciót látszik betölteni. Tekintve, hogy a népszerű, populáris alkotások esetében inkább a szövegtípusnak van jelentése (jelentősége), semmint az egyedi megvalósulásnak, a konkrét szövegek a kódhierarchia legkülönbébb szintjein található elemek variációiként nyilvánulnak meg, így e variálódás paradox módon megőrzi a műfaj mintáinak homogén jellegét.⁷³¹ Már a formalisták felismerték, hogy a populáris szövegek „egy irodalmi normarendszer szerint megszerkesztett, egyedi tulajdonságokkal alig rendelkező, ezért jól formalizálható, könnyen elemezhető típusok”,⁷³² vagyis a meghatározott, konvencionális sémarendszer szerint felépülő reprezentánsok csak részben tekinthetők önálló, szuverén alkotásoknak, megalkotottságukat jórészt a szövegtípust mintázó kötött orientáció határozza meg. Mario Grizelj korábban citált vokabuláriuma voltaképp e jelenségre kínált konkrét példát. A sémaorientált ismétlődés, mint

⁷²⁸ SIMON 1990, 16.

⁷²⁹ *Uo.*, 53.

⁷³⁰ Vö. HAUSER 1982, 672.

⁷³¹ Vö. DOBOLÁN 2005, 158.

⁷³² SIMON 1990, 10.

láthatóvá vált, természetesen a kiadói megfontolásokat sem hagyta érintetlenül.

A „gótikus irodalom” magyarországi recipiálását elősegítette, hogy a magyar nyelven megszólaló kísértethistóriákban mintázódó egyensúly-helyreállítási törekvés produktív módon kapcsolódott össze a románok esetében gyakran konvencionális elvárásként megfogalmazott erkölcsnemesítő-tanító szándékkal. Ehhez a hazai fordítóknak olyan alapszövegekhez kellett nyúlniuk, amelyek a hagyományos „gótikus” történeteket, a szokványos borzalomkeltés hatásmechanizmusait mérsékelve, a moralizáló irodalom hatáskörébe vonták, a példamutató magatartást emelve a narratíva vezérelvévé. Ekként a kísértethistóriák magyar fordításai két látens elvárásnak is megfeleltek. Mindezekből nyilvánvalóvá válik, hogy a korabeli románok milyen hosszú időn keresztül nem képesek elszakadni a hasznosságelvű érvrendszertől, kiadásukra még a XIX. század első évtizedeiben is befolyást gyakorol az erkölsimorális példamutatás követelménye.

2. Báró de Mánx „diadalmenete” (a hazugságtörténetek variációi)

2.1. FORRÁS(VIDÉK), SZÖVEG(VILÁG)

Az antik és középkori hagyományra visszatekintő hazugságtörténetek mindmáig legismertebb személye Münchhausen báró. A műfaj egyik sajátos változata, a történeti személy, Hieronymus Karl Friedrich Freiherr von Münchhausen (1720–1797) alakjához kapcsolt vidám anekdoták, túlzó nagyotmondások, képtelen történetek, háborús elbeszélések, vadászkalandok szövevényes hálózata számos feldolgozást élt meg. E történetek egy része elsőként 1781–83-ban jelent meg a *Vade Mecum für lustige Leute* (*Kézikönyv vidám emberek számára*) című berlini anekdotagyűjteményben.⁷³³ Két évvel később a Németországból Angliába menekülő Rudolf Erich Raspe a történeteket kiegészítve angolul jelentetett meg

⁷³³ *Vade Mecum* 1781, 92–101; *Vade Mecum* 1783, 76–79.

összeállítást, immáron Münchhausen nevét is feltüntetve kötetén.⁷³⁴ A gyors siker következményeként már 1786-ban Gottfried August Bürger felfigyel a báró kalandos történeteiben ígérkező rentabilitásra, ezért bővített formában, német nyelven közzétette *Wunderbare Reisen Des Freyherrn von Münchhausen*⁷³⁵ című művét. Több kiadást megélve hatalmas közönségsikernek örvendett, a későbbiekben pedig számos feldolgozása született.⁷³⁶

Szabadon variálható, *ad libitum* szűkíthető, bővíthető szerkezete folytán a münchhauseniáda gyors terjeszthetőségi potenciált rejtett magában. Előzményszövegei nyugat-európai népszerűségét tekintve nem véletlen, hogy az 1805-ben, Landerer Mihály kiadásában induló románsorozat, a *Téli és Nyári Könyvtár* első kötete tárgyául a Münchhausen-történetek első magyar nyelvű változatát választotta, *Báró de Mánx' lengyel orsz. confed. generálisnak a' tengeren, és szárazon tett Útazásai és tsudálkozásra méltó Történetei* címmel.⁷³⁷ Landerer elhatározásának hátterében egy progresszív kiadói „koncepció” vélelmezhető, amely magába foglalta az értékesítési (ökonómiai) szempontok mellett a fordításra érdemes szövegművek kiválasztását is. Elsőként Tolnai Vilmos hívta fel a figyelmet Báró de Mánx és Münchhausen történeteinek egyezésére:⁷³⁸ „Az bizonyos, hogy a névjel nélkül megjelent *Báró de Mánx* nem pusztá fordítás, hanem részben honosítás, ami akkoriban nagy divat volt, hogy az idegen tárgynak többé-kevésbé hazai színezetet adjanak; itt is egyes fejezetek Árokszálláson, Szolnokon, Pesten, Budán játszódnak, említik az »új magyar Teátramot«, a »Rudas feredőt« s egyéb helyi és korabeli vonatkozásokat, melyek talán szintén alkalmasok volnának a fordító, átdolgozó kiletének megállapítására.”⁷³⁹ Minthogy nem az eredeti német forrásszöveg pontos fordításáról van szó, a *Báró de Mánx* közvetlen forrását még nem tárta fel a filológiai kutatás, nem kizárható azonban annak lehetősége sem, hogy a magyar szerző

⁷³⁴ [RASPE] 1785.

⁷³⁵ [BÜRGER] 1786.

⁷³⁶ Vö. GYÖRGY 1941, 348–351; KIRÁLY 1982b, 708.

⁷³⁷ *Báró de Mánx* 1805. Vö. GYÖRGY 1941, 345–351.

⁷³⁸ TOLNAI 1934, 21–24.

⁷³⁹ *Uo.*, 23.

olvasmányélményei alapján, saját rendszerezése szerint állította össze magyar nyelvű szövegét, szabadon válogatva a báró kalandos történeteiből. A névváltoztatás kapcsán Tolnai arra világít rá, hogy minden más nyelvű fordítás vagy átdolgozás megtartotta az eredeti Münchhausen nevet, csupán a magyar kiadásokban szerepel Báró de Mánx néven, amely a latin *mendax*, azaz 'hazug' szó anagrammájából eredeztethető fordítói lelemény.⁷⁴⁰ Mindazonáltal a hazai könyvpiacra a kötet kelendőségéről tesz tanúbizonyságot az a tény, hogy a románsorozat első kiadványaként rövid időn belül három kiadást ért meg.⁷⁴¹ A kötet negyvennégy részre osztva, a magyar viszonyokhoz alkalmazva veszi számba a klasszikus münchenhauseni kalandokat: a történetek alapmotívumait többnyire megtartja eredeti formájukban, mellékszálakkal és különböző magyarországi utalásokkal tarkítva a narrációt. Ekképp kaphatunk információt aktuális történelmi eseményekről, többek között a francia forradalomról,⁷⁴² a Nelson admirálissal folytatott beszélgetés során az angolok és franciák jövődöbéli egyiptomi konfliktusáról,⁷⁴³ vagy épp marginális utalást Beleznayné Podmaniczky

⁷⁴⁰ *Uo.*, 24.

⁷⁴¹ 1805¹, 1809², 1813³.

⁷⁴² „Már ekkor nagy divattyában volt a' Zenebona; én tehát ne-hogy valamely módon a' Gilotinhoz közelítsek, 's ott' hagyjam a' fogamat, egy tsobolyót vásároltam, 's az útszákon pálinkát kezdettem árulgatni. A' miket itten ezzel az alkalmatossággal láttam, vagy láthattam, írva vagynak a' *Revolutions almanáchban*; ottan akár mikor-is olvashatjátok.” *Báró de Mánx* 1805, 192–193.

⁷⁴³ „Más nap' meg-látogattam Nelson Admirálist, 's Asiában, Áfrikában esett történeteimet szór-szálíg el-beszéllettem ő Nagyságának. Minden beszédimre figyelmeztet, és némelly történeteimet tsudálta; sőt ditsérte-is, némellyekben pedig mosolygott. Végtére megkért, hogy Egyiptomról, 's ennek fő városairól Kairóról, és Alexandriáról bővebben tudósítanám őtet. Én nem kerettem magamat sokáig; hanem Alexandria, úgy mondám, egy nyomorúlt motskos Török város a' közép tenger' partján közel a' Nilus' vizéhez, a' hól az a' tengerbe szakad. Egynehány apró metseteken kívül semmi jeles épület nintsen benne, ki-vévén azt a' híres könyv-tárat, mely ennek előtte több mint ezer esztendő előtt porrá égett. [...] A' Törökök, valamint mindenütt, úgy itt-is restek, túnyák, álmosok, dologtalanok, és ostobák. Semmi más nemzet, egyedül a' Brittusok használhatnák ezt a' helyet igazán; meg-is érdemli, hogy az Angliai Kormány-szék azt figyelmetesebb szemmel tartsa, mert a' mint egynehány esztendők előtt Toulonban hallottam, a' *Frantziák nagyon ásitóznak utánna; és félő, ne-hogy valamely keresett szín alatt, minek-előtte híre támadjon, azt nem sokára el-foglalják.*”

Anna Mária pesti szalonjáról.⁷⁴⁴ További figyelemre méltó tény, hogy kínai utazása során különös társai akadnak, akiket szolgálataiba fogad. Mindegyikük csodás tehetséggel rendelkezik, meszszelátó, gyorsan futó vagy épp hihetetlenül erős.⁷⁴⁵ A mitikus alakok, a nemzetközi mesekincs archetipikus karaktereinek szerepeltetése eleven kapcsolatot feltételez a hazugságtörténetek jelen dolgozatban szereplő műfaji változata és a népmesei-mitológiai hagyomány között (a mozzanat egyébként az eredeti bürgeri változatban is feltalálható, *Läufer, Horcher, Schützen, Starcken* és *Windmacher* néven szerepeltetve a segítőtársakat).⁷⁴⁶ A nálunk *nagyivó, nagyevő, kengyelfutó, céllövő, messzelátó, fagygerjesztő, fúvó, teherhordó* alakokban manifesztálódó, emberfeletti képességekkel rendelkező úti- vagy segítőtársak többnyire a nehéz feladat elé állított hős megsegítésében kapnak szerepet, aki így a rábízott feladatokat sikeresen viszi véghez.⁷⁴⁷ Olyan jelenségről van tehát szó, melynek különböző transzformációi a magyar népmesei (később szépirodalmi) hagyományt sem hagyták érintetlenül, ehhez pedig a *Báró de Mánx* szövegváltozatai is eredményesen kapcsolódtak.

Az admirális válasza előrevetíti a későbbi fegyveres harcokat: „Köszönöm Nagyságodnak mind ezen tudósításait, felele Nelson, még meg-történhet, hogy azokat használni fogom; *ha pedig a' nyúghatatlan Frantziák történetből megelőznek, az én gondom leszen őket onnant ismét ki-verní, és haza kergetni.*” *Uo.*, 168–170. [Kiemelések tőlem – B. N.]

⁷⁴⁴ „Mivel pedig még tsak tizen-két óra vólt, és az asztal terítettlen, addig-is újra pipára gyűjtottak, 's által sétáltak a' Generális Beleznaíné' kertyébe. Itten mulatták magokat ama' szép dűledéket ábrázoló toronyban, míg egygyet ütött az óra, és a' szolga ebédre hívta őket.” *Uo.*, 173. Vö. SZILÁGYI 2020c.

⁷⁴⁵ BERZE NAGY 1957, 23–30. A proppi funkciósorban a különleges képességgel rendelkező segítőtársak felbukkanása általában a hős birtokába kerülő varázseszközök mozzanatában kap helyet (Z⁹). „Ha a hős megszerezte a varázseszközt, a következő lépés az alkalmazás lesz, ha pedig élőlény kerül a kezébe, a segítségnyújtás következik a hős parancsára. Ezzel a hős külsőleg teljesen elveszti jelentőségét: ő maga nem cselekszik, a segítőtárs végez el mindent helyette. A hős morfológiai jelentősége mégis igen nagy, mivel az ő szándékai szabják meg a mese menetét. A hős szándéka nyilatkozik meg a segítőtársaknak adott parancsokban...” PROPP 1995, 53.

⁷⁴⁶ [BÜRGER] 1786, 82–86.

⁷⁴⁷ Vö. PROPP 1995, 79–83.

Háromszori kiadása azonban nem bizonyult elegendőnek. Hamarosan a rivális pesti nyomdász-kiadó, Trattner János Tamás is felismerte a kiadványban rejlő lehetőségeket, s újabb fordításban tette közzé Münchhausen történeteit.⁷⁴⁸ Látszólag tudatosan került a névegyezésből adódható félreértéseket: hősének a Báró de Mánx helyett a Báró Nyargalóci nevet adta. E fordítás készítőjének kiléte szintén ismeretlen. Ellentétben a *Báró de Mánx* lazább szerkezetével, sokkal szorosabban kezeli német forrásművét, következetesen ragaszkodik annak szerkezeti vonalaihoz. Mindazonáltal az előző kötethez képest ebben tényleges önreflexív utalásokat találhatunk a báró személyére⁷⁴⁹ és hihetetlen történeteinek igazságértékére vonatkozóan.⁷⁵⁰ Egy későbbi átdolgozás még a *Valóságos mesterség* önreflexív jellegén is továbblép: a *Tündértár vagy is Báró Demánx gondűző kalandjaiban*⁷⁵¹ gyakorlatilag az ironikus önreflexivitás és a báró kontemplatív megjegyzései veszik át a központi szerepet, háttérbe szorítva a kalandok narratív dominanciáját. A *Tündértár* Báró de Mánxa bőbeszédűbb, elkalandozik a tekintete, biznyságot kíván tenni szavai hitelességéről, győzködi olvasóközönségét, eszmefuttatással, elmélkedéssel, morális tanácsokkal tűzdeli meg a kalandok sorozatát. Bizonyos szöveghelyeken csak általánosságokban beszél, nem jellemző rá a korábbi változatok szikár tömörsége. Minden kalandot, rendkívüli eseményt egy-egy morális summával nyugtáz, gyakran társadalomkritikai szólamokat megütve.⁷⁵² Kalandos élete már vele szinkrón időben ismert – valóságos hírességként kezelik, történe-

⁷⁴⁸ *Valóságos mesterség* 1815.

⁷⁴⁹ „...én mindég híres voltam, mind az én lovaim, kutyáim, és fegyvereim, különös voltokra nézve, mind azon módra nézve, hogy azokat mindég kéznél tudtam tartani; úgy annyira, hogy méltán ditsekedhetem azzal, hogy minden az erdőben, mind a’ mezőkön és réteken, nevemnek elég nagy ditső emlékezetet szereztem.” *Uo.*, 15.

⁷⁵⁰ „Sok utazók némellykor többet szoktak írni, mint a’ mennyit igazán tapasztaltak; azért nem tsuda, ha az Olvasók el nem hisznek mindent. Hogy ha tehát az én Olvasóim között is találatnék vagy egy, ki ezen igazságokban kételkedne, úgy kénteleníttem az ő kétségeskedéséért öt szívesen kérni, hogy addig távozzon, míg a’ Tengeri Történeteimet elkezdtem; mert azok még tsudálatosabbak, ámbár éppen olyan igazak.” *Uo.*, 29–30.

⁷⁵¹ *Tündértár* [1835]. Kései átdolgozása: *Báró de Manx* 1859.

⁷⁵² *Tündértár* [1835], 19.

tei széles körben közismertek –, így az ehhez kapcsolódó kiszólások révén válik igazolttá a narrációban a számtalan képtelen história.⁷⁵³ Ugyanakkor hosszasan elmélkedik afölött, hogy történetei igazságtartalmát minden olvasó vagy hallgató igaznak, valóságosan megtörtént eseményeknek ismeri el, s ez gyakran önreflexív szövegekben mutatkozik meg: „Nem mind igaz, mit az emberek rovásra hazudnak; ’s örökös kár, hogy sokan a’ valóságot a’ mesétől, a’ történetet a’ költeménytől megkülönböztetni nem tudják!”⁷⁵⁴ Ebben a változatban említik meg *expressis verbis* a német Münchhausen-történetet, ironikusan kétségbe vonva eredetiségét: „Noha nem éppen fő nélkül, de erős főtörés nélkül is elgondolhatni, mi keservesen esik egy magas szellemű úri embernek, a’ világ hírneve hősenek, s’ dicső tettei által a’ halhatatlanság országába magát ezer szobrok által beavatott vitéznek, midőn az ő rémletes kalandjait valami német író, egy a’ nap alatti világban tudtomra soha nem is létezett báró Münchhausennek tulajdonítja. – Pedig nincs különben barátim, az óriási hírcsonkítás rajtam történt.”⁷⁵⁵

Átdolgozásai mellett hamarosan feltűnik a münchenhauseniáda első önálló, a báró személyéhez már csak utalásszinten kapcsolódó változatának magyar nyelvű kiadása. A *Szájas Péter Úrnak ama hires B. de Mánx Keresztfiának, hadi, vadászat és utazásbéli nevezetes és ritka tapasztalásai ’s történetei*⁷⁵⁶ című kötet előszava a korábban megjelent Báró de Mánx-történetek ismeretére épít („mert reménylem láttad már B. de Mánx, ’s Schusztter Lipli történeteit”),⁷⁵⁷ erre alapozza a jelen kötet befogadását, reflektív (bár a hagyományos bevezetők retorikai formuláit alkalmazó) előszavában tisztázva, hogy műve nem szoros fordítás, hanem kompiláció. Miközben a románok olvasásának káros és hasznos voltáról értekezik, különbséget téve a különböző romántípusok között, említést tesz arról – igazolva az új típusú münchenhauseniáda

⁷⁵³ *Uo.*, 27.

⁷⁵⁴ *Uo.*, 40.

⁷⁵⁵ *Uo.*, 73–74.

⁷⁵⁶ *Szájas Péter* 1817. Kései átdolgozása: ERDÉLYI 1874. A mű forrása egy ismeretlen német szerző tollából származó münchenhauseniáda: *Seltsame* 1812.

⁷⁵⁷ *Szájas Péter* 1817, 3.

kiadásának legitim voltát –, hogy a korábbi *Báró de Mánx* már három ízben került sajtó alá. Ennélfogva evidenciaként tételeződik számára, hogy olvasóközönségünk nagy igényt támaszt a kalandos, hihetetlen történetekkel szemben.⁷⁵⁸ Szempontunkból leglényegesebb kérdést önmaga és műve igazolására teszi fel: „*miért kapóssak hát az ilyen fillentésekkel, 's hestoriákkal tellyes könyvetskék? – 's miért szeretik ezeket a könyvnyomtatók legjobban?*”⁷⁵⁹ Meglátása szerint a „mélyenn beható ítélettel nem igen bíró, – szép literaturai izlést nem igen kereső”⁷⁶⁰ falusi népréteg, s többnyire a könnyed szórakoztatást igénylő nők, „a’ majorság és konyha körül sürgölődő eleven vérű falusi fehér nép”⁷⁶¹ számára jelenthet olvasmányélményt az ilyen típusú kötet. Bár nyíltan utal a hazugságtörténetek esztétikai ismérveivel kapcsolatos (ellen)véleményére, a kötetek népszerűségét nem ítéli el, a széles olvasóközönség nevelésének eszközeként tekint *Báró de Mánx* (és sorstársai) történeteire.⁷⁶² Erre nézve teszi nyilvánvalóvá, hogy a *Báró de Mánx* név ismertsége már piaci húzóerőt is generálhat: „De Mánx meg érdemli azt, hogy az ő keresztfia tettei is a’ feledékenységtől megmentessenek; és hogy az ő neve, ezen könyvetskémnek is már elég kedvellőket fog szerezni.”⁷⁶³ Utalásai és hivatkozásai az 1805-ben megjelent *Báró de Mánx* kötetre⁷⁶⁴ egy olyan előfeltételezést szemléltetnek, amely szerint a híres előd felmutatása nem csupán a jelen kötet befogadását teheti könnyebbé, de ráirányíthatja a figyelmet a teljes szövegcsoporthoz is, az eltérő stílusú és terjedelmű, de mindig a populáris regiszterben megszólaló változatok sokaságára. S mint-hogy ez a jövőbeni tervekhez is releváns kitétel, előre beharangoz egy következő, csodás történeteket tartalmazó kötetet, de némi megkötéssel, megjelentetését ugyanis a jelen kötet sikeréhez köti: „az én hajós társam, tőle lett elválásomtól fogva vólt történeteit beszélte nekem elő; de a’ mellyeket a’ jó szívű olvasókkal akkor fogunk közleni, ha ezen most ki adott tsuda történeteket már annyi-

⁷⁵⁸ *Uo.*, 6.

⁷⁵⁹ *Uo.*, 9. [Kiemelés tőlem – B. N.]

⁷⁶⁰ *Uo.*

⁷⁶¹ *Uo.*

⁷⁶² *Uo.*, 9–10.

⁷⁶³ *Uo.*, 13.

⁷⁶⁴ *Uo.*, 11.

szor el olvasták, hogy szinte könyv nélkül fogják tudni”.⁷⁶⁵ Történetei között nincs folytonosság, sem ok-okozati összefüggés, javarészt egymás mellé illesztett, különálló szüzsék halmaza; a végén gyakorlatilag egyetlen lezáratlan bekezdéssel rekeszti be a művét.

A közismert(ebb) müncheni alapértékeket többnyire különösebb változtatások nélkül felhasználó adaptációk szerkezeti egyenetlenségét kétféleképpen magyarázhatjuk. Egyrészt a *matéria* szuplementer (aktuálpolitikai, közéleti, történelmi, kulturális, irodalmi stb.) utalásokkal, önreflexív megnyilatkozásokkal történő kiegészítésének gyakorlatával, másrészt a hazugságtörténet műfajának belső működésmódozataival.

2.2. „LÜGENDIMENSION”⁷⁶⁶ (KONTEXTUSOK, KONTAKTUSOK)

Barta János Arany epikus költészetét érintő elemzéseiben a *dimenzió* fogalmára alapozza értelmezését. Harald Weinrich nyomán, de a terminusnak szélesebb értelmet keresve dimenzióknak nevezi „a valóságnak egy kisebb méretű, a nagy egységbe illő, de belőle mégis kiszakadt tartományát, terét, világocskáját, amely az empirikus valóságtól elütő valamely speciális törvény vagy aspektus uralma alatt áll”.⁷⁶⁷ Minden dimenzióknak megvan a maga konvencionális szabályrendszere, törvénye, valóságigénye,⁷⁶⁸ a szempon-
tunkból lényeges *Lügendimension* tehát egy eleve fiktív (bizonyos értelemben *irreális*) dimenzióként határozható meg, ahol „a lódítás, a tudva valótlanság, a megjátszott képtelenség törvényei uralkodnak”.⁷⁶⁹ Minthogy a realitásnak, valószínűségnek és az elhihetőségnek műfajonként (s korszakonként) más szabályai érvényesülnek,⁷⁷⁰ a hazugságtörténetekben megkerülhetetlen problémaként jelentkezik *valóság* és *elképzel*t eredendően ambi-

⁷⁶⁵ *Uo.*, 130. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

⁷⁶⁶ WEINRICH 1966, 740.

⁷⁶⁷ BARTA 2003a, 27.

⁷⁶⁸ *Uo.*, 28.

⁷⁶⁹ BARTA 2003b, 235.

⁷⁷⁰ *Uo.*, 234–235.

valens kapcsolata.⁷⁷¹ Harald Weinrich utal rá, hogy az egyértelműen túlzó, a *valószínűség* arisztotelészi szabályát átlépő felnagyítások vagy lekicsinyítések rámutatnak a fikció és a(z elképzelhetetlen) hazugság dimenzióeltolódására (*Dimensionsverschiebung*), ennek regisztrálása és felismerése pedig alapvető befogadói attitűd (kell hogy legyen), a mértéktelen túlzásnak a laikus(abb) befogadók számára is érzékelhetőnek kell lennie az olvasás folyamatában.⁷⁷² Ekképp a befogadói valóságészlelést különösen intenzív behatások érhetik a többszörösen fikcionalizált, valóság és elképzelt viszonyát reflektív módon ábrázoló irodalmi műfajok felől. A hazugságtörténetek különböző típusai ilyen provokatív mechanizmusokat érvényesítenek a korabeli befogadók valóságtudatával és észlelésével történő „találkozásaik” során. Mitikus, népmesei képzeteket, szűkebb körökben közköltészeti hagyományokat építettek be, s

⁷⁷¹ Arnold Gehlen szerint a nyelv mindig lehetővé teszi, hogy a *kitalált* átvegye a *valóságos* helyét, anélkül, hogy ezt jelezné, ugyanis a nyelv „nem tesz különbséget az *elképzelt* és a *valóságos* dolgok között, s éppen ezáltal tudatunk számára mindig újra elmossa a valóság és a képzet különbségét”. GEHLEN 1976, 366. [Kiemelések az eredetiben – B. N.] S. Varga Pál vonatkozó tanulmánya szerint a verbális valóság mint a tapasztalt külvilágot és a tapasztalatszerző tudati struktúrát elválaszthatatlan egységként leképező modell határozható meg. S. VARGA 2010, 193. Ennélfogva a „valóság” és a „fikció” alapvető viszonya is átrendeződik, a fikciót az emberi modellalkotás második fázisaként tüntetve fel. *Uo.*, 195. Befogadói oldalról szemlélve „a fikciós alkotás modell-szerűsége azért idézi fel óhatatlanul a valóság benyomását az olvasóban, mert strukturálisan megfelel a verbális valóság mint modell felépítésének és működésének. Ezért lehetséges, hogy a műalkotás befogadása tapasztalattá váljék, s hogy e tapasztalat »felülírja« a befogadó valóságtudatát.” *Uo.*, 196. S. Varga Pál szerint a befogadó valóságtudatának „felülírásában” ragadható meg a fikciós alkotások funkciójának lényege, Gehlen megfogalmazásával élve, „az észleletek és a képzetek azonos síkra vetítésének antropológiai teljesítménye [...] az emberi lény létfeltételei közé tartozik”, ugyanis a cselekvéseit a jövő felé irányító lény számára az elképzelt és a valóságos szituációk különbségének átmenetileg feloldhatónak kell lennie. GEHLEN 1976, 367; S. VARGA 2010, 196. Bár az irodalmi alkotás csak átmenetileg függeszti fel a verbális valóságban érvényes elhatárolásokat, a befogadás során szerzett tapasztalat befolyást gyakorolhat a valóságra. „Az irodalmi szöveg elvileg csak átmenetileg függeszti fel a verbális valóságban érvényes elhatárolásokat, az esztétikai tapasztalat lényege azonban éppen az, hogy a képzetek és az észleletek közötti kölcsönhatás következtében a befogadó már nem tud ugyanabba a (verbális) világba visszatérni, amelyből a mű világába belépett.” *Uo.*

⁷⁷² WEINRICH 1966, 740.

olyan befogadói attitűdöt váltottak ki, amely a valóságvonatkozás tekintetében differenciált befogadói szemlélet érvényesítését követelte meg. Báró de Mánx idézett önreflexív kiszólásai, ironikus utalásai a történetek igazságértékére vonatkozóan egytől egyig ennek a provokációnak a szegmentumai. Nem véletlen tehát, hogy a hazugságtörténetek széles értelemben vett típusa *Lügendimension*ként, önálló, egyéni szabályrendszereit és valóságkonvencióit érvényesítő (deklaráltan a valósággal összeegyeztethetetlen) univerzumként jelenik meg a XVIII–XIX. századi olvasóközönség tekintete előtt. Mivel befogadásuk folyamatában „a valóságelv alárendelődik az élvezet elvének”,⁷⁷³ e szövegek könnyedén utat találhattak a műfaj különböző képviselői, a populárisabb olvasmányanyag iránt érdeklődő közönséghez. S tekintve, hogy az állandóan variálódó, formálódó hazugságtörténet *relatív* népszerűségnek örvendett a XVIII–XIX. századi olvasóközönség körében, megkockáztathatjuk, hogy az előzetes benyomások után az olvasók egy része képes volt a fikciót fikcióként olvasni és értelmezni, elfogadni a szövegben működő konvenciók csak a szövegre vonatkoztatható érvényességét, s ezáltal élvezetes esztétikai tapasztalattá „konvertálni” olvasmányélményeit.

Célszerű röviden ismertetni azt a több évszázados hagyományt, amely ezt az összetett dimenziót alakította. A hazugságtörténet elbeszélői szerkezetét rendszerint több, kisebb történet, anekdota képezi (főbb témái: csodálatos halászat, vadászat, tenger alatti országok felfedezése, óriási méretű élőlények, háborús kalandok, obsitostörténetek, rendkívüli személyek, tettek, szokások stb.). Jelentős részük az antik hagyományban gyökerezik, utóbb más szüzsétípusokkal, münchhauseniádákkal kontaminálódott.⁷⁷⁴ Sokoldalú műforma, a legkülönbözőbb formákban variálódhat. „Lényegi vonása: a történet elbeszélője vagy hőse a valóságban tényyszerűen megtörténtként ad elő olyan kalandokat, eseményeket, amilyenek pedig a valóságban nyilvánvalóan nem fordulhatnak elő, ill. az adott társadalmi köztudat szerint hihetetlenek, képtelenek.”⁷⁷⁵ A történetek témái reális, megszokott tárgyak,

⁷⁷³ FRYE 1998, 66.

⁷⁷⁴ Vö. KIRÁLY 1975, 299.

⁷⁷⁵ *Uo.*, 299–300.

állatok, személyek, események, melyeket képtelen, túlzó dimenziókkal jelenítenek meg – többnyire egyes szám első személyű referáló nézőpontból. „Magukat a történeteket úgy mondták el, mint látott, megtapasztalt, vagy E/1 személyben elvégzett cselekedeteket, egyszerre kiteljesítve a fantasztikus képtelenségeket, s mint ilyeneket igaznak, bár nem reálisnak mutatták be, valamint distanciát teremtve térben és időben, hogy érvényesüljön a szóra-koztató fikció, megmozgatva a hallgatóság fantáziáját, lebilincselje az érdeklődést.”⁷⁷⁶ Turóczi-Trostler József mutatott rá, hogy a hazugságtörténet és a körébe tartozó változatai mindig és mindenütt úgyszólván ugyanabban az egy szűk motivikus és tipológiai körben mozog, ugyanazzal a néhány uralkodó képzzel dolgozik. Megállapítása folytán így válhat felismerhetővé, hogy „a klasszikus antik ős (Lukianos: *A hazugságkedvelő*) és a klasszikus német utód (Münchhausen), Plautus miles gloriosus, Brantôme spanyol katonája és Gryphius Horribilicribrifax meg Daradiridatumtaridese, a francia Perrenet és a magyar obsitos, a Gasconiana hőse meg a zsidó Bar Bar Channa másképpen, más hanglejtéssel, de lényegében egy törvény szerint hazudik.”⁷⁷⁷

A Magyar népmesekatalógus több münchenhauseni hazugságtörténetet is regisztrál a magyar népmesekincsben: az embert madarak viszik a levegőben (AaTh 1881),⁷⁷⁸ a vad kifordítása (AaTh 1889 B),⁷⁷⁹ fa nő ki a meglőtt állatból (MNK 1889 D₁),⁷⁸⁰ leszállás az égből, sodort kötél (AaTh 1889 E),⁷⁸¹ a hal által elnyelt ember (AaTh 1889 G – a típusban a mesei és a biblikus hagyomány kontaminálódása figyelhető meg),⁷⁸² égbenjárás (AaTh 1889 K),⁷⁸³ kettévágott és összefoltozott ló (AaTh 1889 P),⁷⁸⁴ az ember az üstökénél fogva húzza ki magát a vízből (MNK 1889R^X),⁷⁸⁵ vadka-

⁷⁷⁶ KOVÁCS 1989, 10–11.

⁷⁷⁷ TURÓCZI-TROSTLER 1942, 6. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

⁷⁷⁸ KOVÁCS 1989, 56.

⁷⁷⁹ *Uo.*, 69–70.

⁷⁸⁰ *Uo.*, 70.

⁷⁸¹ *Uo.*, 70–71.

⁷⁸² *Uo.*, 73.

⁷⁸³ *Uo.*, 73–76.

⁷⁸⁴ *Uo.*, 78–79.

⁷⁸⁵ *Uo.*, 79.

csafogás zsineggel (MNK 1894A^X),⁷⁸⁶ fához szegezett állat (AaTh 1896),⁷⁸⁷ az állat kiugrik a bőréből (AaTh 1898^X),⁷⁸⁸ medvefogás kocsirúddal (MNK 1896A^X),⁷⁸⁹ felszerszámozott medve vagy farkas (AaTh 1910).⁷⁹⁰ Ezek ismeretében tanulságos a katalógus figyelemztetése, mely szerint a különleges sajátságok túlzásaira épülő müncheni adák „szorosabb vagy tágabb párhuzama mutatható ki a magyar hazugságmese anyagában, de épp a lazább kapcsolatok esetén felmerül, hogy a Müncheni utazások megjelenésénél korábbi hagyomány befolyásolhatta már magukat a müncheni adákat is, s hathatott a későbbi, folklorizálódott, szóbeliségben élő meseanyag is az azoktól eltérő, késő, részben 20. századi megfogalmazásokra”⁷⁹¹

Hogy Bárány de Mátyás hihetetlen történetei utat találtak a népszerű kiadványok között a hasonló típusú olvasmányok közönségéhez, az épp a mitikus-mesei képzeteket előhívó szöveggyűjtemény és a szépirodalom keresztmetszetében helyet foglaló hazugságtörténetek kulturális regiszterek közötti mozgásával válik megragadhatóvá. Innen nézve tanulságokkal szolgálhatnak Margócsy István a *Szigvárt* folklorizálódásának kapcsán megfogalmazott mondatai, ráirányítva figyelmünket a népszerű szövegek hasonló jellegű áramlásának tényére: „ha a kultúrantropológia oldaláról nézzük, fontos adalékot találunk benne arra nézve, hogy a »magas művészet« »lesüllyedése« milyen korán elkezdődött [...]; ám ha az irodalomtörténet oldaláról nézzük, arra kell rájöttünk, milyen sokáig élhettek és hathattak lappangva oly irodalmi művek is, melyeknek szerepét pedig, talán túl egyszerűen és leegyszerűsítetten, nemigen szoktuk sem becsülni, sem számon tartani”⁷⁹² A populáris kultúrával szoros rokonságot tartó népi kultúrához való *leszállás* (s ennek inverzeként a *felemelkedés*) a kulturális változások érzékeltetésére alkalmas fogalmakként megelőlegezik annak az *akkulturációs* folyamatnak a lényegét, „amely a népi

⁷⁸⁶ *Uo.*, 83–84.

⁷⁸⁷ *Uo.*

⁷⁸⁸ *Uo.*

⁷⁸⁹ *Uo.*

⁷⁹⁰ *Uo.*, 87.

⁷⁹¹ *Uo.*, 19.

⁷⁹² MARGÓCSY 1998, 655.

kultúrát egyrészt folklorizálja, másrészt pedig, megszabadítva a »vállalhatatlannak« deklarált jellegzetességeitől, az elit kultúra szférájába emeli, mint a nemzeti irodalom éltető-íjító forrását”.⁷⁹³ A korábbi próbálkozásoktól eltérően a XIX. századi akkulturációs folyamat nem negatív céllal, erőszakos megszüntető szándékkal fordult a népi kultúra felé, hanem a termékeny „vérfrissítés”, a kulturális „regeneráció” gondolatiságával átítatott program szellemében.⁷⁹⁴ Ennek az akkulturációs mechanizmusnak Milbacher Róbert három módozatát különíti el: (1) *kirekesztés, korlátozás*: az elitkultúra számára vállalhatatlan jellemzők elutasítása; (2) *helyettesítés*: az autentikusnak gondolt népi jellemzők helyettesítése az elitkultúra által ellenőrzött „irodalmi” népiessel; (3) *denaturáció, sterilizáció*: az integrálni kívánt népies tematika, hangvétel, műfaj feltöltése az elitkultúra szempontjaival.⁷⁹⁵ Következésképp a népiesség nemzeti költészetté (s a horizontot kiszélesítve: nemzeti irodalomná) történő előléptetése, a műirodalomhoz való hasonlítás során (s annak következtében) szükség-szerű feladatnak mutatkozik a népies jellegzetességek átalakítása, bizonyos sajátosságok elutasítása.⁷⁹⁶ A leszállás és felemelkedés dichotóm jelenségeinek regisztrálása az irodalmi szövegek regiszterek közötti áramlásának kultúrantropológiai analízisét tenné szükségessé, erre azonban a jelen dolgozat keretei közt nincs lehetőség. Ugyanakkor annak tudatosítása is elengedhetetlen, hogy a szövegek nem változatlanul áramlanak a különböző társadalmi rétegek és kulturális regiszterek között, hanem rendszerint az új helyzetekhez, körülményekhez alakítva jelennek meg. Ennek kapcsán figyelmeztet Peter Burke az ún. „süllyedéselmélet” el-lentmondásaira, hangsúlyozván, a megközelítésmód mechanikus voltából eredő szemléleti „rövidzárlat” veszélyeit.⁷⁹⁷ Másrészt a „süllyedéselmélet” „másik fogyatéka, hogy figyelmen kívül hagyja az ellenirányú, a felső társadalmi szintek felé irányuló

⁷⁹³ MILBACHER 2000, 28.

⁷⁹⁴ *Uo.*

⁷⁹⁵ *Uo.*, 48.

⁷⁹⁶ *Uo.* Ehhez lásd még: S. VARGA 2014a, 29–33.

⁷⁹⁷ BURKE 1991, 80.

mozgást”,⁷⁹⁸ dacára annak, hogy irodalmi művek sok esetben hagyományos népi műformákból ihletődnek, s integrálnak elemeket a magas irodalmi regiszterbe. Adott témák, motívumok oda-vissza vándorlásának regisztrálása⁷⁹⁹ a két hagyomány (ti. a művelt kevesek „nagyhagyománya” és a népi kultúrát mintázó „kishagyomány”⁸⁰⁰) közötti kölcsönhatások (leszállás és felemelkedés mint ekvivalens jelenségeknek) figyelembevételére készíti a kutatót. Ekképp kerülhetnek látókörünkbe a hazugságtörténetek motívumkészletét hasznosító magyar nyelvű művek, például Gvadányi (*Rontó Pál*),⁸⁰¹ Vörösmarty (*A holdvilágos éj*),⁸⁰² Garay (*Az obsitos*)⁸⁰³ vagy Petőfi (*János vitéz*) vonatkozó szövege.⁸⁰⁴ Szerzőink jártassága a szóban forgó szöveghagyományban s annak konkrét megnyilvánulásaiban főként motivikus átvételek, marginális kommentárok és széljegyzetek felől közelíthető meg. Erről győző meg Jókai, aki *A magyar nép élce* címen megjelent gazdag mese-,

⁷⁹⁸ *Uo.*, 81.

⁷⁹⁹ Például népi kultúrából merített ihletek alapján megalkotott mű bizonyos elemei, leegyszerűsített formában visszakerülnek a népi kultúrába.

⁸⁰⁰ Burke Robert Redfiled nyomán alkalmazza a „nagyhagyomány” és a „kishagyomány” fogalmait, s a redfieldi modell revideálására tesz kísérletet a két hagyomány közötti „kétirányú forgalom” jelenségének hangsúlyozásával. Vö. BURKE 1991, 78–84.

⁸⁰¹ Bár nem áll rendelkezésünkre komparatív elemzés, a münchhauseni elemek jelenlétére lehetővé teszik a *Rontó Pál* hazugságtörténetekkel történő rokonítását.

⁸⁰² Turóczi-Trostler József tanulmánya részletesen elemzi a novellában olvasható három történet előzményeit, felmutatva a hazugságmese európai és hazai hagyományrétege, valamint Vörösmarty műve közötti kontinuitást. Vö. TURÓCZI-TROSTLER 1947, 37–59.

⁸⁰³ A Vörösmarty-féle novellánál is szorosabb kapcsolatrendszer feltételezhető Garay János *Az obsitos* című elbeszélő költeménye és a hazugságtörténetek szövegkomplexuma között. Minthogy főhősének típusa, a nagyotmondó obsitos katona karaktere hazai irodalmunkban már a XVIII. század dereka óta fellelhető, Garay számára még a ’40-es években sem lehetett idegen a tematika, művével így létező hagyományhoz kapcsolódhatott. Garay költeményének közvetlen előzménye fellelhető az 1809-es Házi és Úti Új és Ó Kalendáriumban *Egy obsitos Katonának Éneke* címen. Vö. SZILÁGYI 1983, 155–158; PITROFF 1915, 789–791; ZOLNAI 1917, 63–64.

⁸⁰⁴ A kritikai kiadás jegyzete részletesen kitér a *János vitéz* és a hazugságtörténetek irodalmi hagyományának kapcsolatára, jelezvén, hogy Petőfi elbeszélő költeménye sikeresen integrálta bizonyos elemeit. Vö. PETŐFI 1997, 309. Lásd még: BOGNÁR 2013.

adoma- és anekdotagyűjteményében a Báró de Mánx-féle vadászkalandokat előhívó, bár szerkezeti szempontból kellően sűrű, apró történeteket is közzétesz, nyomatékosan felhíva a figyelmet a vadászkalandok igazságtartalmának eleve kétes voltára.⁸⁰⁵

Konkrét reflexiók hiányában nem áll módunkban rekonstruálni a münchenhauseni történetek korabeli befogadásának menetét, csupán hipotetikus következtetéseket engedhetünk meg. Mégis tanulságokkal szolgálhat, hogy a Báró de Mánx tulajdonnév hamarosan köznevesült formában él tovább mint a nagyotmondás, a túlzó hazugság *epitheton ornansa*. Báró de Mánx nevééről, cselekedeteiről számos korabeli orgánus említést tesz: az Aurora, a Jelenkor, a Honművész, a Társalkodó, a Kisfaludy Társaság Évlapjai, a Honderü, az Életképek, a Nemzeti Újság, a Kossuth Hírlapja, a Hölgyfutár, az Akadémiai Értesítő, a Budapesti Szemle, a Vasárnapi Újság, a Pesti Napló, az első és a második Budapesti Hírlap, a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, a Religio, az Athenaeum, a Bolond Miska és a Borsszem Jankó című élc lapok, a Fővárosi Lapok, a Pesti Hírlap, valamint specifikusan a hihetetlen vadászkalandokra fókuszáló tematikus sajtótermék, a Vadász- és Versenylap.⁸⁰⁶ E folyóiratok és hetilapok az egész XIX. század

⁸⁰⁵ „A füllentés nemes mesterségét senki sem vitte még oly tökéletességre, mint a vadászok. Báró Demanx csak náluk járt iskolába, innen tanulta, amit tud.” JÓKAI 1995, 130.

⁸⁰⁶ Aurora, 1830, 232; Jelenkor, 1832/12, 90; Honművész, 1835/94, 756; Társalkodó, 1835/43, 172; Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1837–1838, 42; Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1867–1869, 387; Honderü, 1843/16, 518; Honderü, 1844/14, 464; Honderü, 1845/21, 412; Honderü, 1847/5, 104; Honderü, 1847/12, 244; Életképek, 1845/1, 26; Életképek, 1847/6, 191; Nemzeti Újság, 1846/294, 354; Kossuth Hírlapja, 1848/3, 9; Hölgyfutár, 1851/197, 782; Hölgyfutár, 1859/57, 480; Hölgyfutár, 1862/41, 326; Hölgyfutár, 1863/74, 599; Akadémiai Értesítő, 1859, 128; Akadémiai Értesítő, 1863–1865, 277; Budapesti Szemle, 1858/11–12, 327; Vasárnapi Újság, 1855/43, 346; Vasárnapi Újság, 1856/16, 140; Vasárnapi Újság, 1859/50, 597; Vasárnapi Újság, 1863/51, 468; Vasárnapi Újság, 1877/42, 659; Vasárnapi Újság, 1889/41, 670; Pesti Napló, 1858/2596, 2; Pesti Napló, 1858/2664, 4; Pesti Napló, 1867/5296, 4; Pesti Napló, 1867/5300, 5; Pesti Napló, 1899/306, 1; Budapesti Hírlap, 1858/55, 2; Budapesti Hírlap, 1859/2, 4; Budapesti Hírlap, 1886/17, 1; Budapesti Hírlap, 1886/135, 2; Budapesti Hírlap, 1889/278, 5; Budapesti Hírlap, 1891/299, 2; Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1869/25, 793; Religio, 1864/49, 385; Religio, 1864/22, 175; Athenaeum, 1874/8, 3191; Bolond Miska, 1860/4, 13; Bolond Miska, 1860/4, 15; Bolond Miska, 1861/29, 113; Bors-

hosszmetszetében jelentéssé teszik, hogy a báró fantasztikus kalandtörténetei szervesen benne élnek a kulturális és politikai köztudatban.

Báró de Mánx sikere tehát nem az eladott példányok magas számát jelenti – bár az ehhez szükséges kvantitatív vizsgálatokra egyelőre nincs lehetőség –, a hangos közönség- vagy kritikai siker tekintetében tehető mérlegre, merituma sokkal inkább abban mutatkozik meg, hogy a *Téli és Nyári Könyvtár* sorozatindító köteteként utat talált olvasói felé egy olyan irodalmi hagyományban, amely egyrészt sikeresen revideált több évszázados tradíciókat, újdonságként hathatott, másrészt húzóereje a sorozat többi kötetére nézve is eredményekkel kecsegtethetett. Irodalmi és publicisztikai említettsége révén sikeresen túllépett egy olyan küszöböt (transzgenerációs örökséggé válva), amely a korabeli prózakötetek kevesének sikerült. Turóczi-Trostler szerint a hazugságképzetek jó ideig csak vendégszerepben tűntek fel a „magas” irodalomban, Münchhausen báró és „követőinek” befogadásával azonban lehetőség nyílt ezen képzetek és a népi hagyományréteg közötti „konverzációra”, „ahol találkoznak a századok óta szunynyadó ősi emlékképekkel”.⁸⁰⁷ Ekképp annak felmutatása, hogy a századok óta élő hagyománnyal rendelkező képzetek és a Nyugat-Európából érkező műirodalmi, de a populáris hagyományhoz elszakíthatatlan kapcsolatokkal kötődő alkotások milyen módon integrálódnak egymásba, a korszak valamennyi irodalmi műfajának populáris kapcsolódásait is láthatóvá tehetik. Befogadói tekintetben pedig a fogyaszthatóság, az eredményes befogadás körülményeit is jelentősen elősegíthették.

szem Jankó, 1878/40, 2; Borsszem Jankó, 1879/42, 8; Borsszem Jankó, 1882/14, 8; Borsszem Jankó, 1885/17, 3; Borsszem Jankó, 1886/43, 2; Fővárosi Lapok, 1876/171, 802; Fővárosi Lapok, 1883/277, 1769; Fővárosi Lapok, 1886/318, 2321; Pesti Hírlap, 1888/267, 7; Pesti Hírlap, 1890/339, 1; Pesti Hírlap, 1891/349, 1; Vadász- és Versenylap, 1857/17, 298; Vadász- és Versenylap, 1862/7, 98; Vadász- és Versenylap, 1872/8, 63; Vadász- és Versenylap, 1873/31, 237; Vadász- és Versenylap, 1877/34, 242; Vadász- és Versenylap, 1877/47, 345; Vadász- és Versenylap, 1878/24, 174.

⁸⁰⁷ TURÓCZI-TROSTLER 1947, 41.

2.3. EULENSPIEGEL HELYZETE (EXKURZUS)

Eulenspiegel és Münchhausen kapcsolatát tekintve történt már kísérlet a két (első pillantásra nagyon különböző) figura összehasonlítására (e kapcsolódás a korszak megnyilatkozásaiból is kiolvasható),⁸⁰⁸ az életüket, cselekedeteiket tárgyazó szövegművek együttes olvasására.⁸⁰⁹ Míg egyikük egy ravaszságáról, csínytevéseiről hírhedt gazfickó, másikuk egy birtokaira visszavonult generális, aki kedvtelésként, mások szórakoztatására idézi fel egykori élményeit, képzeletével fantasztikussá, hihetatlenné téve azokat.⁸¹⁰ Hogy Till Eulenspiegel valóban létező személy volt-e (Münchhausen báróval ellentétben), soha nem állapították meg hitelt érdemlő bizonyossággal. Eulenspiegel személye anekdotákból, a szóbeli hagyományból került át a népkönyvek felületére. Széles körű népszerűsége Hermann Bote *Ein kurzweilig lesen von Dyl Ulenspiegel* (1515) című összeállításának köszönhető, anekdotagyűjteményét számos nyelvre lefordították, átdolgozott, bővített változatait egyaránt kiadták, népszerűsége Európa-szerte felfedezhető⁸¹¹ – sőt a XIX. század derekán sem homályosodik el, amennyiben Charles de Coster regényét (*La Légende d’Ulenspiegel*) e hatásnak tudjuk be, nem is szólva Daniel Kehlmann XXI. századi opuszáról (*Tyll*).

Gazdag európai kontextusba ágyazódó figuráról van szó. Nagy Olga szerint a tréfás mesék furfangos hőse, a kópé „a hajdani mitikus alakoknak, a Prométheuszoknak és Siegfriedeknek kései leszármazottja. Alakjukat a furfang, az ész szinte mitizált jelképeinek tekinthetjük. Ám a tréfás mesékben éppen az a lényeges,

⁸⁰⁸ Dessewffy Aurél visszaemlékezéseiben együtt említi Suszter Lipli és Báró de Mánx történeteit, mint kedvenc fiatalkori olvasmányait: „Az olvasásnak nagy barátja valék már ekkor is; legkedveltebb könyveim Suszter Lipli és Báró Demanx dévajságai voltak.” DESSEWFFY 1843, 4. Sokatmondó, hogy a főúri olvasáskultúrában a fiatal gróf olvasmányai között (ismerve az apa, Dessewffy József gondos nevelési elveit) helyet kaptak az eulenspiegel-i és münchhauseni populárisabb alkotások is. Vö. VADERNA 2013, 68–101.

⁸⁰⁹ MICHAELIS-JENA 1986, 101–108.

⁸¹⁰ *Uo.*, 101.

⁸¹¹ *Uo.*, 103. Magyar nyelven már a XVI. században feltűnik az első említés Bornemissza Pétertől, aki már ekkor híres karakterként hivatkozik Eulenspiegelre: BORNEMISSZA 1955, 160.

hogy a népi »felvilágosodás« és »szkepticizmus« szülöttei, amely már nem hisz és nem vár csodát, és ezt már a költészetben sem fogadja el; keserű társadalmi tapasztalását éppen azáltal fejezi ki, hogy hősét egy kusza és rendetlen világba helyezi, amelyben csupán ravaszsággal, csellel győzhet.”⁸¹² Karaktere a ravaszság, a csavaros ész, a furfang, a gátlástalan célorientáltság állandósuló jegyeit tekintve valamelyest „immorális” jellegű, erkölcstelen magatartása azonban gyakran összemosódik a személyiségvonásait formáló „magárahagyatottság-tudat”, kitaszítottság, az alulnézeti perspektíva szegmentumaival, hiszen a társadalmi periférián élő, vagyon, státusz és tekintély nélküli személyről van szó. Cselekedeteinek motivációs bázisa általában valamiféle kényszerítő körülményben keresendő. Többnyire a ráháramló rossz viszszafordításán, az őt ért sérelmek megbosszulásán mesterkedik, a megalázottságért, a számkivetett létállapotért vesz elégtételt (már-már machiavellista allúziókat teremtve), bármi áron. Vagyis tevékenységét tudatos kockázatvállalás is meghatározza, amely reflektált konfrontációt eredményez az eltipró hatalom formáival (bizonyos jellemvonásait tekintve Lúdas Matyi személyisége, magatartása sem áll távol az eulenspiegeli kópétól).⁸¹³ Archetipikus alak, függetlenül attól, hogy milyen nemzetiségű, vagy milyen névvel illetik, Naszreddin, Osztropoli Herschele,⁸¹⁴ Till Eulenspiegel, Hitar Petar, Păcală, Suszter Lipli, Csalóka Péter, karaktervonásai, tevékenységei, legfőbb ismertetőjegyei csaknem minden változatban azonosak, történeteit egytől egyig szórakoztató funkcióval bírják. Ekként Turóczi-Trostler József megfigyelése a münchenhauseniádák motivikus, tipológiai állandóságáról az eulenspiegeli történetek esetében is releváns.

Elszórt magyarországi nyomaira már korábban találhatunk példákat.⁸¹⁵ A Münchenhausen- és az Eulenspiegel-féle rövid történetek, anekdoták iránti érdeklődést szemlélteti, hogy a korszakban sorban jelentek meg a hasonló karakterű, szórakoztató igénnyel

⁸¹² NAGY 1993, 63.

⁸¹³ Vö. NAGY 1974, 85–99.

⁸¹⁴ Vö. VINCZE 2013, 87–101.

⁸¹⁵ Vö. GYÖRGY 1931, 355–390.

fellépő összeállítások – Hermányi Dienes József (kéziratos),⁸¹⁶ Kónyi János⁸¹⁷ vagy Andrád Sámuel⁸¹⁸ gyűjteményeit tekintve a történetek nem érkeztek légüres térbe. Kónyi anekdotagyűjteményében (népszerűségéről hat kiadás tanúskodik) münchhauseni⁸¹⁹ és eulenspiegeli⁸²⁰ történetek egyaránt feltalálhatók és olvashatók. Utóbbiakkal, főként az eulenspiegeli nyelvhasználat erkölcsstelen, obszcén alapvonásaival kapcsolatban Riethaller Mátyás budai cenzor kifogásainak ad hangot, így nem tekinti tisztességes olvasók kezébe való munkának.⁸²¹ A szabados fogalmazásmódot érő kritika a későbbiekben a szofisztikáltabb változatok megjelenését segítette elő, a modern feldolgozásokban lényegesen enyhült Eulenspiegel trágársága, sok esetben visszataszító viselkedése.

Magyarországon az első, kizárólag eulenspiegeli történeteket tartalmazó kötet csak a XIX. század első évtizedében lát napvilágot, *Amaz Ország-szerte elhíresült, néhai nevezetes Suszter Liplinek élete, tettei, dévaj, és tzégéres Furtsaságai* címen, Holosovszky Imre fordításában, Hartleben Konrád Adolf kiadónál.⁸²² Forrása a *Leben und Thaten, Schwänke und Possen des Till Eulenspiegel*⁸²³ című, huszonöt történetet tartalmazó összeállítás. Tartalmát, szerkezetét, metszeteit tekintve tulajdonképpen a német eredeti hasonmása (kizárólag a címszereplő neve vált magyaros hangzásúvá),⁸²⁴ így már a címlapon *expressis verbis* megfogalmazódik a szórakoztatás célkitűzése, ikonográfiailag is felismerhetővé téve a karakter eulenspiegeli eredetét (öszvérháton ül, egyik kezén baglyot pihentet, a másikban tükröt tart). Vezérelvét természetesen az előbeszéd is megerősíti, ugyanakkor a szöveg alapvonásait érhető bírálatoktól is elhatárolódik – lám, a literátus olvasóknak nincs miért

⁸¹⁶ HERMÁNYI DIENES 1992.

⁸¹⁷ KÓNYI 1782. Vö. GYÖRGY 1932.

⁸¹⁸ ANDRÁD 1789–1790. Vö. GYÖRGY 1929. Andrádról legutóbb: GOLYÁN 2022.

⁸¹⁹ GYÖRGY 1932, 47–51.

⁸²⁰ *Uo.*, 68–73.

⁸²¹ Vö. MÁLYUSZNÉ 1985, 60–61.

⁸²² [HOLOSOVSZKY] 1808c.

⁸²³ *Leben und Thaten* 1807.

⁸²⁴ Szemléletes, hogy mind Eulenspiegel, mind Münchhausen a magyar fordításokban és átdolgozásokban nevet változtat, az eredetitől jelentősen eltérő névalakot vesz fel.

bosszankodniuk, hiszen már a címlap felhívta a figyelmet, hogy a kötet eredendően szórakoztatásra készült.⁸²⁵ Formailag a német eredeti különálló, önmagukban egészét alkotó történetek, anekdoták gyűjteménye. „Egyáltalában nem követte az évszázadok óta számtalanszor lenyomtatott *Eulenspiegel* menetét, sorrendjét és kapcsolatait, hanem önkényesen válogatta össze a tetszésének megfelelő részleteket. Néha egy fejezetben két mozzanatot is összeolvasztott, ami forrásának megrövidítésével és módosításával járt.”⁸²⁶ Vélhetően éppen a végtelen variabilitás gyakorlatában keresendők az ilyen szövegtípus terjeszthetőségének esélyei, főként, hogy az anekdota alapvető jellegzetessége a bámulatosan gyors, számtalan formát eredményezhető variálódás, asszimilálódás.⁸²⁷ *Eulenspiegel*, Münchhausen történetei folyamatosan kontaminálódtak, variálódtak, más anekdotákat integráltak, vagy simultak más történetekhez, ráépültek más figurák históriáira. Mindkét esetben sajátos „szövegtár” képződik, ekként a szabadon variálható kisebb, önálló egységek, a nem lineáris beosztás, a felcserélhetőség, más változatok létrehozásának lehetősége (a folklóralkotások variálhatóságával analóg módon) sokrétű, gazdag kiadási formát biztosít. Valószínűsíthető tehát, hogy Hartleben aspirációit elsősorban, a figura széles népszerűségén túl, a szövegtípus szerkezeti variálhatóságból elgondolt (mindössze hipotézisként élő) rentabilitása befolyásolta.

Mínthogy a magyar nyelvű *Eulenspiegel* csupán egyetlen kiadásban szült a hazai olvasóközönséghez, gyanítható, hogy Hartleben kísérlete hatástalan maradt, nem generált olyasféle érdeklődést, mint a több kiadásban, több átdolgozásban forgalomba

⁸²⁵ [HOLOSZOVSKY] 1808c, 3–4. Kazinczynál értelemszerűen a hazai olvasóközönség alacsony (főként a populáris szövegek iránt érdeklődő) ízlését illusztráló szöveggént jelenik meg az eulenspiegeli kötet: „A’ mi illiteratus olvasóink, kik csak a’ Suszter Liplit, és egyéb ehhez hasonló haszontalan firklásokat olvasnak, azt fogják gondolni, hogy itt Paris alatt a’ Város értettetik, ’s szemeiket meresztenek arra, hogy azt a’ veszedelmes szót valaki előhozni meri.” Kazinczy Ferenc – Virág Benedekhez, Széphalom, 1809. április 21. = KAZLEV, VI/1463, 345.

⁸²⁶ GYÖRGY 1931, 378.

⁸²⁷ *Uo.*, 385.

kerülő münchhauseniádák. Mindazonáltal jelenléte szemlélteti (a münchhauseniádák szélesebb kontextusát sem hagyva figyelmen kívül), hogy a hasonló kaliberű, több évtizedes, több évszázados európai népszerűsége visszatekintő figurák, a történeteiket közvetítő szövegek miként szólalnak meg magyarul az ilyesféle alkotások után kutató (áthonosításuktól anyagi hasznot remélő) kiadói praxisnak köszönhetően. Korábban, Hartleben román-sorozatával kapcsolatban utaltunk rá, hogy a *Mulatságos Könyvtár* kiadásával egy időben a pesti kiadó számos más románt is kibocsátott, a sorozathoz való hozzárendeléshez azonban nem rendelkezünk megfelelő ismeretekkel, orientáló, pozicionáló paratextusokkal, kortárs reflexiókkal (ahogyan az *Eredeti Magyar Románok* esetében). E kvázi „kívülálló”, a sorozathoz „nem-hivatalosan” tartozó kötetek között foglal helyet a *Susster Lipli* is – noha az említett forráshiány következtében nem kapcsolható konkrét módon a románsorozathoz, jól illeszkedik a sorozatot életre hívó, ugyanazon elv szerint működő kiadói programba.

KÁDENCIAKÉNT (ZÁRSZÓ)

Tekintve, hogy a következő évtizedekben egymást érték a periodikusan működő szerkesztői-kiadói vállalkozások, a sorozatszerűség a szövegek termelésének, forgalmazásának és befogadásának általános, széles körben alkalmazható rendezőelveként funkcionált (nemcsak a regénykiadás területén, hanem – a horizontot szélesítve az intézményesülő irodalom dinamikusán gyarapodó sajtótermékei felé – az almanachok, az irodalmi-kritikai folyóiratok, a divatlapok vonatkozásában is). Sokféle kísérletet számon tartunk. Ellinger István kassai könyvkiadó 1818 és 1825 között adta ki a nem túl eredeti című, románokat, regéket és egyéb kispírókat közlő *Haszonnal Mulattató Könyvtár*at, „a gyönyörködtető olvasást kedvelőkért”, miközben a régi kassai románsorozat, a *Rózsa Szín Gyűjtemény* köteteinek újraközlésével is próbálkozott. Kérészélettű volt a *Scott Walter Válogatott Románjai* című, ambiciózusnak ígérkező sorozat, amely a nemzetközi sikernek örvendő *Ivanhoe* magyar nyelvű kiadásával indult 1829-ben, Thaisz András hatkötetes fordításának közlése után azonban megszűnt.⁸²⁸

Pandóra (1832–1833) néven hívta életre a kolozsvári Burián Pál azt a sorozatot, amely az egykorú kiadói retorika szokásos alakzatait követve „válogatott Románokat” kínált „a’ Magyar Szép Nemnek”. Egyetlen esztendő és három kötetet élt meg, Deáki Filep Sámuel két Lafontaine-fordítását, a Honművészen mégis elismerően nyilatkoztak Deáki Filep munkáiról: „Milly érdekesek Lafontaine regéji, nem szükség említenünk, és így Deáky ur köz hasznót mozdít elő, midőn Szépnemünknek ezen csinos románokkal kedveskedik. A’ fordítás jó, csinos; az írásmód, és nyelvfolyamat vegyítve van az ujabb izléssel, ’s könnyen érthető. Kár hogy az

⁸²⁸ Vö. HITES 2004, 161–167.

első kötetnek rózsaszínű, a' két utóbbinak barnás sárga borítékja vagyon.”⁸²⁹ Alig néhány év múltán a Figyelmező recenziója Deáki Filep Hugo-fordítását bírálván a *Pandorát* is az olvasók emlékezetébe idézte, mint a fordító életművének kevésbé színvonalas részét: „Utóbb, mintha a' rózsaszínű gyűjtemény' folytatójává szegődött volna a' fordító, mert Pandorájában 's más rokontárgyu fordításaiban aligha előre felvetett terv szerint, aligha előre kitűzött cél felé dolgozott, 's közleményeit azon fiókból rántotta elő, melyből ide át az iconoclastai mámoráról ismeretes emlékdülő H... merített. Bíráló azonban ezt épen nem a' tisztelt férfiú' ízlés-rokonságának az említettem úrral akarja tulajdonítani, hanem inkább azon firmának, mely Pandorát sajtó alá adta, 's melynek soliditása – természetesen csak ízlés' tekintetében – nem épen ingatlan alapon nyugszik.”⁸³⁰

A Deáki-Burián-féle szériával párhuzamosan indult útnak a Landerer-nyomdából, Harsányi Pál szerkesztésében az ugyancsak konvencionális mintákat követő, heterogén tartalmú *Mulattató Szép Literatúrai Gyűjtemény*. Egyéves működése során tizenkét kötet jelent meg a sorozatban, az időszak más kísérleteihez képest tekintélyes korpuszt hozva létre. Wigand György 1833-ban induló sorozata, a hatásvadász című *Új Rózsaszínű Könyvtár* a régi Landerer Ferenc-féle vállalkozás emlékét idézte meg, „románok, elbeszélések, mondák és regék gyűjteményét” kínálva, de öt kötet kiadása után megszűnt.⁸³¹

A divatos külföldi regények iránt a harmincas-egyvenes években is stabil olvasói érdeklődés volt tapasztalható, amire számos kiadói vállalkozás reagált. Kolozsváron Récsi Emil regénysorozatában, a *Francia Regénysarnokban* (1843–1844) három mű jelent meg, két regény George Sandtól és egy Eugène Sue-tól, tizenkét kötetben; miközben Pesten is létrehoztak egy nagyszabású sorozatot *Külföldi Regénytár* (1843–1844) címen, Nagy Ignác szerkesztésében, a Kisfaludy Társaság kiadásában. Működésének időszakában kilenc regényt adtak ki huszonhárom kötetben, Honoré de Balzac, Charles de Bernard, Edward Bulwer, Miguel de Cervantes,

⁸²⁹ Honművész, 1833. ápr. 14., 28.

⁸³⁰ Figyelmező, 1837. jún. 13., 183.

⁸³¹ Vö. GYÖRGY 1941, 81–82.

Charles Dickens, Emilie Flygare-Carlén, George James, Joseph Méry, Henriette Paalzow munkáit, Gondol Dániel, Horváth Károly, Jakab István, Lakner Sándor, Lukács Móric, Nagy Ignác, Petőfi Sándor és Vajda Péter fordításában. A széria közvetlen folytatásának tekinthető *Új Külföldi Regénytárban* (1844–1846) tíz kötet jelent meg, James Fenimore Cooper, Ida Hahn-Hahn, Henriette Paalzow, Samuel Warren művei. Szintén a *Külföldi Regénytár* (1837) címet használta a néhány esztendővel korábban Kolozsváron kiadott sorozat, amely „a legkedveltebb idegen írók munkáit” ígérte, de mindössze két kötetet ért meg. Nem utolsósorban Jósika Miklós munkásságában is felfedezhetők a sorozatiság technikái, életműve „felfogható egy gyors ütemben folyó, folyamatos közönségigényt betöltő, vagyis használatra szánt regénytermelésként”.⁸³²

A szerialitás mint irodalmi termelési mód egyféle biztosítási funkciót lát el, garancia lehet a „szövegáru”⁸³³ mint piaci termék szisztematizált létrehozására, propagálására és értékesítésére. Komplex, soktényezős, sokszereplős procedúra, mint láthatóvá vált, szerzők, fordítók, szerkesztők, nyomdász-kiadók, könyvkereskedők, előfizetés-szedők, esetenként mecénások érdekegyesítő kooperációját feltételezi. Korszakunkban a hasonló szerveződéseknek köszönhetően jelentek meg a magyarországi prózairodalomban a népszerű nyugat-európai műfajok, szövegtípusok, amelyek a széles körű olvasói bázis, a fizetőképes kereslet kialakítására is alkalmat adtak, s néhányuk, módosult formában, a modern olvasóközönség befogadói igényeihez alkalmazkodva, napjainkig közkedvelt olvasmányok. Egynéhány konkrét szöveg vagy szövegtípus hazai népszerűsége, kereskedelmi felfutása (az irodalmi szövegek propagálásának első modern eszközeitől támogatva) úgyszólván determinálta a román kiadásának áttevődését a kereslet-kínálat, termelés-eladás által meghatározott piac közegebe, vagyis a dolgozatunk által leírt átrendeződési folyamat tendenciózan az üzleti, periodikusan szerveződő modell felé mozdult el. Habár a kereskedelmi organizáció a klasszikus századfordulón még egyértelműen az útkeresés instabil időszakában

⁸³² HITES 2008, 79.

⁸³³ FELTES 1986, 8–9.

volt, a termelési-kiadási szisztematizálást, a piacszervezést, a népszerűsítő technikák művelését, az érdeklődő olvasóközönség alakítását, a Nyugat-Európában népszerű szövegtípusok követését, áthonosítását, a fordítások anyagi-szervezeti bázisának, körülményeinek megteremtését tekintve a „üzletiesedési” kísérlet működőképes és relatív sikerű, jövedelmezőségű kulturális iparágat szült. Ami a XX–XXI. századra már egyértelműen „business-ként” tartható számon.⁸³⁴ John Sutherland szerint az ún. „best-seller” művek szociológiai kútfőként is hasznosíthatók, sok mindent elárulnak népszerűségük, sikerük periódusának könyvkiadásáról, publikumáról, társadalmáról.⁸³⁵ Feltárva a különböző szövegtípusok, szövegcsoportok kapcsolatrendszerét, a korpusz tágabb irodalomszociológiai kontextusát, a piaci mozgásokat, a fogyasztói elváráshorizontokat, tetszésirányokat, átláthatóvá válik, hogy a klasszikus századforduló időszakában a románok és a valós olvasói kíváncsiságra reagáló románsorozatok évtizedeken át próbálták kielégíteni a magyarországi olvasóközönség szükségleteit.

A századfordulót követően már nem az egyes művek, hanem egy-egy frekvenciált tematika körül szerveződő szövegcsoportok tarthattak számot érdeklődésre. Habár valós befogadói szükségleteknek, követelményeknek feleltek meg, kielégítve az átlagolvasó elvárásait, igazodva a fennálló rendhez, sikerük kérészéletűnek mondható, hiszen a gyors reprodukció, a redundanciába fulladó ismétlődés következtében idővel korszerűtlen alkotásoknak minősültek.⁸³⁶ Tudható, hogy a siker ideiglenes szavatosságú, egy népszerű termék iránti általános érdeklődés pillanatok alatt változhat, semmivé válhat,⁸³⁷ vagyis az elértéktelenedési mechanizmus szintén a felhasználók viszonyának, értékítéletének változásai szerint alakul. Következésképpen az irodalmi siker és az olvasóközönség dinamikus viszonyrendszerében két kategóriát különböztethetünk meg.

⁸³⁴ SUTHERLAND 1988, 50.

⁸³⁵ *Uo.*, 17.

⁸³⁶ Vö. HAUSER 1982, 710; ALMÁSI 2003, 12.

⁸³⁷ BARABÁSI 2018, 226.

Egyrésztől léteznek a lassan felfutó, a befogadói elvárás-horizontokat kezdetben kielégítetlenül hagyó alkotások, amelyek később, a horizontok változásával tartós, hosszú távú sikert ér(het)-nek el. Amennyiben a publikum felkészületlen a szokványostól jelentősen eltérő, modern szöveg befogadására, és felkészületlenségéből adódóan nem ismeri fel stílus- vagy műfaj történeti jelentőségét, az alkotás hosszú ideig (rosszabb esetben örökre) hatástalan maradhat.⁸³⁸ Másrésztől léteznek a gyors felfutású, az uralkodó ízlésirányzat elvárásait kielégítő,⁸³⁹ az olvasóközönség felvevőképességét maximalizálni képes alkotások, amelyek viszonylag korán páratlan népszerűségekre tesznek szert, az elvárási horizontok változásával azonban egyszeriben kiesnek a kimagasló pozícióból. Bourdieu szerint a kulturális termékek elértéktelenedése, „társadalmi elöregedése” kétoldalú jelenség, a felhasználók számának dinamikus növekedésével, valamint a termékek konsztans (a reprodukció során fixált) minőségével egyaránt korrelál.⁸⁴⁰

Amint egy szövegtípus kezdi kimeríteni a lehetőségeit, variációit, átrendeződnek az értékhangsúlyai, a kortársak számára észrevétlenül (csak utólagosan érzékelhetően) az elértéktelenedés felé halad, miközben az átrendeződés más szövegek, műfajok kibontakozásának első fázisát jelent(het)i. Amint egy irodalmi elem automatizálódik, redundanciát eredményez, más elemek előtérbe kerülésével egy időben a korábbtól eltérő funkciót vesz fel, vagy segédfunkcióvá válik, deformálódik a szöveg, szövegtípus eredeti beállítottsága, rendeltetése. Akármennyire kedvezően alakul egy műfaj fogadtatása, variációi egy idő után már képtelenek elérni a befogadók ingerküszöbét, így a szerzőnek új témák, új műfajok, a kiadónak új kiadási formulák irányába kell fordulnia, hogy ismét széles körű hatást legyen képes generálni. Más kérdés, hogy a különböző szövegek emelkedése vagy elértéktelenedése politikai, gazdasági, ideológiai és társadalmi átrendeződések következményeként is végbemehet.⁸⁴¹

⁸³⁸ IMRE 1996, 47.

⁸³⁹ Vö. JAUSS 1999, 55–60.

⁸⁴⁰ BOURDIEU 2013, 277.

⁸⁴¹ Vö. TINYANOV 1981, 26–39; IMRE 1996, 25–48; MORETTI 2005, 14; HITES 2015, 671.

Konzekvenciaként levonható, hogy a magyarországi románkorpusz jelentős részét mintázó ismétlődéselv csupán átmenetileg bizonyult sikeresen működtethető stratégiának, az évtizedek során fokozatosan vált rentábilis gyakorlatból redundáns, önfelszámoló praxissá, amely visszamenőlegesen is negatív megítélés alá vonta az erőterében publikált alkotásokat.

BIBLIOGRÁFIA

1. Primer források

[ABRUDBÁNYAI SZABÓ] 1805 = *Zoriáda vagy a' Nagy Mogol' Leánya tsudás történetei*, Németből magyarosított, S. S., Po'sonyban 's Pesten, Fűskuti Landerer Mihály, 1805.

ABRUDBÁNYAI SZABÓ 1806a = *Klementi Laura, vagy a' velentzei szép leány*, Egy rajzolatja az emberi indulatoknak, Németből fordította ABRUDBÁNYAI SZABÓ Sámuel, Székely-Kereszturi Rector és Professor, Po'sonyban 's Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel, 1806.

[ABRUDBÁNYAI SZABÓ] 1806b = *Lizára az Abyszszinai Amazon*, Egy költeményes rajzolat, Magyarosította Sz. S., Po'sonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály' betűivel és költségével, 1806.

[ABRUDBÁNYAI SZABÓ] 1808 = *Rómaiak biographiája, az az A' római leg-nevezetesebb férjfiaknak és asszonyoknak szeszélyes leírása*, ford. A. S. S., Posonyban 's Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével, 1808.

[ABRUDBÁNYAI SZABÓ] 1813 = *Zorinda Fejedelem Kis Aszszony vagy Anikónak a' Szerályból lett ki-lopattatása*, Sz. S. által, Posonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály örököseinek betűivel, 1813.

Adeline 1801–1802 = *Adeline, avagy az erdői veszedelmes Történetek*, Kassán, Fűskuti Landerer Ferentz költségével és betűivel, 1801–1802.

[ALEXOVICS] 1792 = [ALEXOVICS Vazul], *A' Könyvek' Szabados Olvasásáról két fő-tzikkely*. Irta A. B. P. A. I. T. N. T., Pestenn, Nyomtatott Patzko Ferentz' betűivel, 1792.

ANDRÁD 1789–1790 = *Elmés és mulatságos rövid Anekdoták*. Melyeket ímínnen amonnan vállogatva egybe-gyűjtött és magyar

nyelven ki-adott ANDRÁD Sámuel, Bétsben Nyomtattatott 1789–1790-dik Esztendőben.

ÁNYOS 1798 = *Ányos Pál' Munkáji*, Bétsbe, Özvegy Alberti Ignátné' betűjével, 1798.

[ARANKA] 1790 = [ARANKA György], *Júlia' levelei Ovidius-hoz*, Németből szabad fordítás, Kassán, Ellinger János' Királyi privil. Könyv-nyomtatónál, 1790.

BACHICH 1808 = *Saidár és Rurik avagy a' Margaréta Szigete Buda, és Pest között*, Egy történet IV. Béla királynak idejébül, Bachich József által, Posonyban 's Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével 's betűivel, 1808.

[BACHICH] 1813 = *Bertraid és Grimoald a' Longobardusok' Királyai*, Egy érdeklő historikus történet a' közép századból, Magyarosította B. J., Posonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihálynál, 1813.

[BARAC] 1845 = [Ioan BARAC], *Patimile cele mari și minunate ale unei madamoizelle cu numele Cartigam, care fusese fiica unui Pașă turcesc anume Ibrahim de la Anadol și ia căzuse în robia creștinilor când au bătut pe turci și i-au scos din Țara ungurească, din Buda capitala țării, unde lăcuise Pașa turcesc mulți ani, apoi fu botezată Hristina în Pariz și făcută grafiță*, 1845.

[BARCSAY–ORCZY] 1789 = *Két Nagyságos Elmének Költeményes Szüleményei*. A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a' Nagyságos Szerzőknek egyező akaratjokból közre botsátotta, Révai Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal' betűivel, 1789.

BARCZAFALVI 1787 = *Szigvárt' Klastromi Története*. Fordítódott Németből Magyarra BARTZAFALVI Szabó Dávid által, Nyomtatódott Posonyban, Fűskuti Landerer Mihály' költségével 's betűivel, 1787.

BÁRÓCZI 1775 = *Erköltsi Mesék*, mellyeket frantziából fordított BÁRÓTZI Sándor Magyar Nemes Testőrző, Bétsben, Nemes Trattner Tamás Udvari Nyomtató és Könyvárosnál, MDCCCLXXV.

Báró de Mánx 1805 = *Báró de Mánx' lengyel orsz. confed. generálisnak a' tengeren, és szárazon tett Útazásai és tsudálkozásra méltó Történetei*. Öszve-szedettek, és magyar nyelven kiadattak hiv unokája által, Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihálynál, 1805.

Báró de Manx 1859 = Báró de Manx vizen, szárazon és a levegőben, gyalog és lóháton, háboruban és békében való egyedül igaz élményei. Meséli ő maga. A hat kép hat éves fiának a híres festő gatyafinak eredeti rajzaik. 99. egyedül jogszerű kiadás, Pest, Lampel Róbert, 1859.

Beglerbég 1873 = Beglerbég török vezér Kartigám leányának élete a budai vár bevétele után, Pest, Bucsánszky Alajos, 1873.

Beglerbég 1897 = Beglerbég török vezér Kartigám leányának élete a budai vár bevétele után: egy lelket nemesítő, szívet mivelő és erényt képző igaz történet, Bp., Rózsa K. és neje, 1897.

BESSENYEI 1983 = BESSENYEI György, *A Holmi*, kiad. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983 (Bessenyei György Összes Művei).

BESSENYEI 1990 = BESSENYEI György, *Galant levelek* = B. Gy., *Színművek*, kiad. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1990 (Bessenyei György Összes Művei), 663–694.

BESSENYEI 1991 = BESSENYEI György, *Idegen nyelvű munkák és fordítások 1773–1781*, kiad. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1991 (Bessenyei György Összes Művei).

BOËR 1792 = *Bárkláj Árgénisse.* Deákból szabad fordítás, K. BOËR Sándor által, Kolo'sváratt és Szebenben, Ny. Hochmeister Márton, 1792.

BORNEMISSZA 1955 = BORNEMISSZA Péter, *Ördögi kísértetek*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955.

BUDAI 1802 = *Régi tudós világ históriája, melybenn a' könyvnyomtatás feltalálásáig élt mindenféle tudósoknak, főképpenn pedig, a' görög és deák íróknak élete, munkái, érdemei, és a' tudományoknak akkori állapota, rendbeszedve, előadódnak.* Készítette tanítványi, és részszerint a' poética és rhetorica oskolák számára, BUDAI Ésaiás. A' Debreczeni Reformatum Collegiumbann közönséges históriát, görög és deák literatúrát tanító, és az alsó oskolákra vígyázó professor, Debreczenbenn, Nyomt. Szigethy Mihály által, MDCCCII.

[BÜRGER] 1786 = [Gottfried August BÜRGER], *Wunderbare Reisen zu Wasser und Lande, Feldzüge und lustige Abentheuer des Freyherrn von Münchhausen, wie er dieselben bey der Flasche im Cirkel seiner Freunde selbst zu erzählen pflegt.* Aus dem Englischen nach der neuesten Ausgabe übersetzt, hier und da erweitert und mit noch mehr Kupfern gezieret, London [Göttingen], 1786.

CSERY 1809 = *Idda vagy a' Szerelemfáltás ereje*, Lafontaineből fordította CSERI Péter, Posonyban 's Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével, 1809.

CSOKLEV 1999 = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei).

CSOKONAI 1978 = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek*, II, kiad. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Bp., Akadémiai, 1978 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei).

CSOKONAI 1990 = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Szépprózai művek*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1990 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei).

DÁNIEL 1776 = *Belisarius*, mely a' Frantzia nyelv mívelésére rendeltetett Académiának egyik tagja Marmontel uram által ugyan azon nyelven ki-adatott, az után pedig magyarra fordittatott, Báro Vargyasi Leg-Ifjabb DÁNIEL István által, Kolo'sváratt, Nyom. Ref. Coll. Bet. 1776.

DAPSY 1804 = *Theophron vagy a' Tapasztalt Tanácsadó a' tapasztalatlan ifjúság hasznára* DAPSY Jó'sef által, Po'sonyban, Belnay György Aloys' Költésével és Betűivel, 1804.

DEÁKI FILEP 1820–1821 = *Az ifjú Anacharszis' Útazása Görög-Országban*. A' bévett időszámlálás előtt a' negyedik Század közepén. Barthelemy Apátur után Francziából fordította DEÁKY FILEP Sámuel, Kolozsváron, A' Ref. Kolégyom betűivel, 1820–1821.

DEBRECZENI 2001 = *Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai Könyvtár: Források, Régi kortársaink, 7).

DEBRECZENI 2004 = *Első folyóirataink: Magyar Museum*, I–II, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár: Források, Régi kortársaink, 11).

[DEFOE] 1719 = [Daniel DEFOE], *The Life and Strange Surprizing Adventures of Robinson Crusoe, of York, Mariner: Who lived Eight and Twenty Years, all alone in an un-inhabited Island on the Coast of America, near the Mouth of the Great River of Oroonoke; Having been cast on Shore by Shipwreck, wherein all the Men perished but himself. With An Account how he was at last as strangely deliver'd by Pyrates*, Written by Himself, London, W. Taylor, 1719.

DEFOE 2016 = Daniel DEFOE, *Robinson Crusoe*, ford. M. NAGY Miklós, Bp., Európa Kiadó, 2016.

DÉRYNÉ 1955 = *Déryné emlékezései*, I, kiad. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1955 (Magyar Századok).

DESSEWFFY 1843 = *Néhány nevezetesebb darab Gróf Dessewffy Aurélnak hátrahagyott eredeti magyar munkáiból és országgyűlési beszédeiből*. Összeszedte Gróf DESSEWFFY Emil, Nyomtatták Landerer és Heckenast, 1843.

DOBOSY 1819–1821 = *A' jelesebb Utazások Gyűjteménye*. Az Ifjúság számára rendbe szedte Campe Joákim Henrik. Magyarul kiadta DOBOSY Mihály, szentesi református prédikátor, Pesten, Trattner János Tamás betűivel 's költségével, 1819–1821.

DOMOKOS [1782–1802] = *Telemaknak az Ulisses fiának történetei*, melyeket irt Szaliniák Fenelon Ferentz, ford. DOMOKOS Lajos, Debrecen, [1782–1802].

DÖBRENTÉI 1817 = DÖBRENTÉI Gábor, *Gróf Haller László*, Erdélyi Muzéum, 4(1817)/6, 177–180.

DUGONICS 1790 = DUGONICS András, *Az arany Pereczek*: szomorú történet öt szakaszokban, Pozsonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és betűivel, 1790.

DUGONICS 1794 = DUGONICS András, *Jeles történetek*, melyeket a' magyar játék-színre alkalmaztatott DUGONICS András királyi oktató, Első könyv, Pesten, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és betűivel, 1794.

DUGONICS 1798 = DUGONICS András, *A' szerecsenek*, Első könyv: Európai történetek, Pozsonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály' betűivel és költségével, 1798.

DUGONICS 2002 = DUGONICS András, *Etelka*, kiad. PENKE Olga, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2002 (Csokonai Könyvtár: Források, Régi kortársaink, 8).

EGYED 2001 = *Mennyei barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrínchez (1771–1789)*, kiad. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 236).

ERDÉLYI 1874 = *Mulatságos hadi, utazási és vadász kalandok. Szárazon, vizen és levegőben. Elbeszélte Szájas Péter*. Régi eredeti után átdolgozta ERDÉLYI István, Debrecen, Telegdi, 1874.

EURIPIDÉSZ 1984 = *Euripidész összes drámái*, ford. DEVECSERI Gábor, HORVÁTH István Károly, JÁNOSY István, KÁRPÁTY Csilla, KERÉNYI Grácia, TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, Bp., Európa, 1984 (A Világirodalom Klasszikusai).

FALUDI 1786 = *Faludi Ferentz' Költeményes Maradványi*. Egybe szedte, 's elő beszédekkel, jegyzésekkel, és szükséges oktatásokkal meg bővítve közre bocsátotta A' Magyar Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére RÉVAI Miklós. Első kötet, Győrött, Strajbig József' betűivel, 1786.

FALUDI 1787 = *Faludi Ferentz' Költeményes Maradványi*. A' Jegyző Könyvvel együtt A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére egybe szedte, és közre bocsátotta RÉVAI Miklós. Második meg jobbjíttatott nyomtatás, Pozsonbann, Loewe Antal' betűivel, 1787.

FALUDI 1991 = *Faludi Ferenc prózai művei*, I, kiad. VÖRÖS Imre, URAY Piroska, Bp., Akadémiai, 1991 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 8/1).

Farkasvölgyi Imre 1807 = Farkasvölgyi Imre a' vagy Po'sonyvári Késértő Lélek: Egy Tsuda Történet Korvinus Mátyás idejéből, Po'sonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály' betűivel és költéségével, 1807.

FEDERMAYER 2011 = FEDERMAYER István, „Isten áldjon még egyszer!": Révai Miklós és Paintner Mihály levelezése 1782. április 18. – 1806. március 14., szerk. NEMESNÉ MATUS Zsanett, Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2011 (Források, 4).

FEJÉR 1792 = *Barklájus János' Argenisse*, mellyet néhai Tekéntetes Nemes FEJÉR Antal, Tiszán innét való Magyar Ország Részének, 's – Tekéntetes Nemes Heves, és Külső Szólnok törvényessen egybe kaptsolt, úgy nem külömben Sáros vármegeyéknek Tábla Birája, Deák nyelvből magyarra fordított. Özvegve pedig Tekéntetes Nemes Sánkfalvai Steinicher Katalin maga költségén ki-nyomtatattatott, Egerben, A' Püspöki Betűkkel, 1792. Esztendőben.

[FÉNELON] 1699 = [François de Salignac de la Mothe FÉNELON], *Suit de quatriéme livre l'Odyssée d'Homère, ou les Aventures de Télémaque, fils d'Ulysse*, A Paris, MDCXCIX.

FÖLDI 1789 = *Erkölt-Könyvetske*. Íródott a' pallérozottabb rendbéli gyermekeknek hasznokra Kámpe J. J. által. Fordítódott

németből FÖLDI Ferentz által, Nyomtatódott Komáromban és Posonyban, Wéber Simon Péter' költséggével 's betüivel, 1789-dikben.

GELEI 1787 = *Ifiabbik Robinzon*, íródott a' gyermekeknek gyönyörködtető és hasznos magok mulatságokra J. H. Kámpe Úr által. Forditódott Németből Magyarra GELEI József által, Nyomtatódott Pozsonyban, Patzkó Ágoston Ferentz' betüivel, 1787.

Geschichte 1779 = *Geschichte des Herrn Andreas Jelky eines gebornen Ungars, welcher nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangen ist*, Wien, bey Johann Georg Weingand, 1779.

Geschichte 1784 = *Geschichte des Herrn Andreas Jelky, eines gebornen Ungars, Nebst andern kurzweiligen Anekdoten*, Ofen und Pressburg, bey Floridus Diepold, Benedikt, und Compag. 1784.

GINDL 1795 = GINDL József Ágoston, *Telemak és Kalypsó, vagy is futással győzzetik meg a' szerelem*. Hertzeg' és Kameraki Érseknek Feneloni Saligniak Ferentznek nevezetes iratmányából költsönözött érzékeny Énekes Szin-játék 2 felv. Vátzon, Gottlieb Antal költséggével, 1795.

[GLEICH] 1797 = [Joseph Alois GLEICH], *Die Schöne Zauberin Jetta oder der Wolfsbrunn. Eine Geistergeschichte*, Wien und Prag, bey Franz Haas, 1797.

[GLEICH] 1798a = [Joseph Alois GLEICH], *Waldruf, der Wandler: Eine Geistergeschichte aus dem zwölften Jahrhunderte*, Wien und Leipzig, Doll, 1798.

[GLEICH] 1798b = [Joseph Alois GLEICH], *Wendelin von Höllenstein, oder die Todengloke. Eine Geistergeschichte*, Wien und Prag, bey Franz Haas, 1798.

[GLEICH] 1800 = [Joseph Alois GLEICH], *Emmerich von Wolfsthal oder das Pressburger Schlossgespenst: Eine Sage aus den Zeiten des Königs Mathias Korvinus*. Vom Verfasser des schwarzen Ritters und Waldruf des Wandlers, Wien–Pressburg, 1800.

GOETHE 2015 = Johann Wolfgang GOETHE, *Az ifju Werther Gyötrelmei*, ford. BÖLÖNI FARKAS Sándor, kiad. SIMON-SZABÓ Ágnes, Bp., reciti, 2015 (ReTextum 4).

GYALUI [1902] = *Legkedvesebb könyveim*, szerk. GYALUI Farkas, Bp., Singer és Wolfner, [1902].

[GYARMATHI] 1793 = [GYARMATHI Sámuel], *Américának Fel-találásáról*, a' Gyermekek' és az Ifjak' kedvéért, Kampe J. H. által németül íratott hasznos és Kedves Könyv, melyet Némelly Hazájok Nyelvében gyönyörködők Magyarra fordítottak. Ki-adott egy Kártával együtt, Kolo'sváratt, Nyomt. a' Reform. Koll. Betüivel, 1793.

GYARMATHI 1794 = *Ifjabbik Robinzon*, mely a' gyermekeknek gyönyörködtetésekre és hasznos multságokra németül Kámpe J. H. által irattatott, magyarra pedig GYARMATHI Sámuel által fordítottatott, Az harmadik német kiadás szerint, Kolo'sváratt, Reform. Koll. Betüivel, 1794.

GYARMATHI 1830 = *Ifjabbik Robinzon*, mely a' gyermekeknek gyönyörködtetésekre, és hasznos multságokra németül Kámpe J. H. által irattatott, magyarra pedig GYARMATHI Sámuel által fordítottatott a' harmadik német kiadás szerint, Nagy Enyeden, Nyomtatott a' Ns. Reg. Kollégjom' betüivel Fiedler Gottfried által, 1830.

GYÖRFI 1783 = *Klimius Miklósnak föld alatt való Utja*, Mellyben a földnek uj tudománya, és az ötödik birodalomnak Historiája adattatik elől. B. Abelinus könyvesházában találtatott, és deák-ból magyar nyelvre fordítottatott GYÖRFI József veszprémi prókátor által, Posonban, Nyomtatott 's találtatik Patzkó Ferencz Ágostonnál, 1783.

HALLER 1755 = *Telemakus Bujdosásának Történetei*. Mellyeket francia nyelven írt Fenelóni Saligniák Ferencz kameraki érsek. Magyarra fordított Hallerkői üdvözült méltóságos gróff úr HAL-LER László Tekéntetes Nemes Máramaros Vár-megyének Fő-Ispánnya. Most pedig Magyar Hazánk Fő, közép, és alacson Rendeinek örömeire, kedves, és bölcs multságára, dicséretes költségével ki-nyomtatott Méltóságos, és Fő Tisztelendő Gróff úr Szalai Barkóczi Ferencz Egri Püspök Ó Exczellenziája által, Kassán, Az Akadémiai betűkkel MDCC. LV. Esztendőben.

HALLER 1781 = *Argenis király kis asszony*. Irta Deákul Barklai János. Magyarul Hallerkői Groff HALLER Antal a császári királyi és apostoli felségnek Második Leopoldnak az Erdélyi Királyi Főkormányzó Széknél belső tanácsossa.

HERMÁNYI DIENES 1992 = HERMÁNYI DIENES József, *Nagy Enyedi siró Heráklitus, és – Hól mosolygó 's hól kacagó*

Demokritus = *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, kiad. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai–Balassi, 1992 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9), 182–473.

HEVESI 1872 = *Jelky András bajai fiu rendkívüli kalandjai ötödfél világrészben*. Történeti kutforrások alapján. Magyar népkönyv, különös tekintettel a serdültebb ifjúságra. Irta HEVESI Lajos, Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, 1872.

HOLOSOVSZKY 1808a = *Lelemények*. Öltöztette Szombathelyi HOLOSOVSZKI Imre, Pesten, Hartleben Konrád Adolf könyvárosnál a' Vátzi Utszában, 1808.

HOLOSOVSZKY 1808b = *Rózika' Titkai*. Magyarázta Szombathelyi HOLOSOVSZKI Imre, Pesten, Hartleben Adolf Könyvárosnál a' Vátzi utszában, 1808.

[HOLOSOVSZKY] 1808c = *Amaz Ország-szerte elhiresült, néhai nevezetes Suszter Liplinek élete, tettei, dévaj, és tzigéres Furtságai*. Huszon-öt szakaszokban foglaltatva, ugyan annyi fametszésekkel ékesítve, az Olvasónak mulatságára nyájossan össze-szededgetve, Pesten, Hartleben Konrád Adolf Könyvárusnál a' Vátzi utszában, 1808.

HORVÁT 1967 = *Mindennapi: Horvát István pest-budai naplója 1805–1809*, szerk. SZAUDER Józsefné, TEMESI Alfréd, Bp., Tankönyvkiadó, 1967.

HORVÁT–FERENCZY 1990 = *Horvát István és Ferenczy János levelezése*, kiad. SOÓS István, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1990 (Commercica Litteraria Eruditum Hungariae, Magyar Tudósok Levelezése, 2).

HRIÁGYEL 1756 = *Telemakus* melly Fenelonius Ferencztől Francia nyelven íratott Az után Trautwein Gergelytől Deákra fordítottatott Most pediglen Magyar versekben foglaltatott Sajó Püspökiben HRIÁGYEL Márton által 1756. esztendőben.

[ILOSVAY] 1807 = [ILOSVAY Sámuel], *Palugyay története*, melly az iffjú Palugyay Andrásnak Bubek Kriskával való hív szerelmét foglalja magában, Pesten, Eggenberger József Könyvárosnál, 1807.

IVÁNKAY VITÉZ 1789 = *A' Tiszta és Nemes Szeretet' Ereje*, Fordította IVÁNKAY VITÉZ Imre, Kassán, Ellinger János Jó'sef Ts. és Kir. Könyv-Nyomatónál, 1789.

IVICHICH [1790] = *Telemakus* mely Fenelonius Saligniai Ferencztől, kameráki érsektől, franczia nyelven íratattott, az után Tisztelendő Trautwein Gergel Úrtól deákra, Hallerkői Méltóságos Gróff Úr, Tekéntetes Nemes Máramaros Vármegyének Fő ispánya által pedig magyarra fordíttatott; az után Magyar Hazánk fő, közép, – és alacson rendéinek örömére, kedves mulatságára Méltóságos, Fő Tisztelendő Gróff Szalai Barkóczi Ferencz Egri Püspök Eő Excellenciája dicséretes kölcségével ki nyomtattatott, és üdömulás-közben rongyos, sován versekben foglalva íratattott, IVICHICH Ferenc által Sz. Antal nevő mező városban, T. Nemes Hont-vármegyében.

Jetta 1798 = *Jetta Szép Tündér-Asszony*, Kassán, Fűskúti Landerer Ferentz költségével és betüivel, 1798.

JÓKAI 1995 = JÓKAI Mór, *A magyar nép élce*, kiad. LUKÁCSY Sándor, Bp., Unikornis Kiadó, 1995 (Jókai Mór művei, Gyűjteményes díszkiadás, 61).

KAZINCZY 1810 = KAZINCZY Ferenc, *Báróczy Sándor' Emlékezete*, Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1810. március 24., 195–198.

KAZINCZY 1819 = KAZINCZY Ferenc, *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél*, Tudományos Gyűjtemény, 3(1819)/11, 3–27.

KAZINCZY 2009a = KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei).

KAZINCZY 2009b = KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, kiad. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei).

KAZINCZY 2012 = KAZINCZY Ferenc, *Szép Literatura*, kiad. BODROGI Ferenc Máté, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2012 (Kazinczy Ferenc művei).

KAZINCZY 2013 = KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi Levelek*, kiad. SZABÓ Ágnes, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2013 (Kazinczy Ferenc művei).

KAZLEV = *Kazinczy Ferenc levelezése*, I–XXI, kiad. VÁCZY János, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1911; XXII (1. pótkötet), kiad. HARSÁNYI István, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1927; XXIII (2. pótkötet), kiad. BERLÁSZ Jenő, BUSA

Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1960; XXIV (3. pótkötet), kiad. ORBÁN László, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2013; XXV (Hivatali levelezés), kiad. SOÓS István, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2013.

KIS 1805 = *Gyermekek' és Ifjak' Bibliotékája, az az elmét gyönyörködtető és nemes szívet formáló apró történetek, beszéllgetések, utazások és versek*. A' mind a' két nemen lévő ifjúság' számára egynehány nevezetes német írók munkáiból fordította KISS János, Nemes Dömölki Prédikátor, Pesten, N. Kiss István Könyv Árosnál, 1805.

[KIS] 1806 = [KIS János], *Flóra*, vagy szívreható apró románok, erköltsi mesék, versek, és egyéb hasznosan gyönyörködtető Darabok. A' Szép Nemnek, és a' Szép Nem' Barátjainak. Zaid' Kiadója által, I, Pesten, N. Kiss István Könyv árosnál, 1806.

KIS 1846 = *Kis János superintendens' emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Második Közlemény. Írói pályáját tárgyazó emlékezések*, Sopronban, Özvegy Kulcsárné' betűivel, 1846.

KIS 2014 = KIS János, A' *Magyar Páméla*, kiad. LABÁDI Gergely, Bp., reciti, 2014 (ReTextum, 1), 43–141.

KÖNYI 1782 = A' *mindenkor nevető Democritus*, avagy okos leleményű furtsa Történetek, mellyeket a' bánatjokat felejtetni kívánó jámborok kedvéért szedegetett össze KÖNYI János, Budán, Landerer Katalin Betűivel, 1782.

KOSZTA 1827 = *Az ifjú Verther' Gyötrelmei Levelekben*. Fordította az eredeti kiadásból KOSZTA József, Esztergamban, Beimel József Cs. kir. Privil. Ország-Primási Könyvnyomtató és Könyvárosnál, 1827.

KÖLCSEY 1998 = KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, kiad. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas Kiadó, 1998 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái).

Közhasznu 1834 = *Közhasznu Esmeretek Tára* a' Conversations-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva, X, Pesten, Könyváros Wigand Ottó sajátja, 1834.

Leben und Thaten 1807 = *Leben und Thaten, Schwänke und Possen des Till Eulenspiegel*. Zum angenehmen Zeitvertreibe lustig und kurzweilig in 25 Kapiteln beschrieben. Mit 25 schönen Holzschnitten geziert, Frankfurt-Lipce, 1807.

MELETAON 1710 = [Johann Leonhard ROST], *Die Türckische Helena: Der curieusen und galanten Welt in einer Liebes-Geschicht*, Zu betrachten abgebildet Von MELETAON, Gedruckt im Jahr Christi, 1710.

MENANDER 1723 = [David Christian WALTHER], *Der unvergleichlichschönen Türckin wundersame Lebens- und Liebesgeschichte*, Zur angenehmen Durchlesung aufgezeichnet von MENANDER Zu finden in der Franckfurter und Leipziger Messe, An. 1723.

MÉSZÁROS 1772 = *Buda várának vissza-vételekor a' keresztények fogságába esett egy Kártigám nevű török kis-aszszonynak ritka, és emlékezetes Története*, Mellyeket némelly különös feljegyzésekből magyar nyelvbe foglalta bodóbaári, és nagy-lútsei Mészáros Ignázt, Posonyban, Landerer Mihály' betűivel, 1772.

MÉSZÁROS 1780 = *Buda várának vissza-vételekor a' keresztények fogságába esett egy Kártigám nevű török kis-aszszonynak ritka, és emlékezetes Története*, Mellyeket némelly különös feljegyzésekből magyar nyelvbe foglalta bodóbaári, és nagy-lútsei MESZÁROS Ignázt, Posonyban és Kassán, Landerer Mihály' költségével és betűivel, 1780².

MÉSZÁROS 1793 = *Montier aszszonynak a' maga leányával el-férjezett *** Mark-Grófnéval közlött tanúságos igen jeles, és mindenféle uri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmatos Levelei*, Németből Magyarázta Bodó-Baári, és Nagy-Lutséi MÉSZÁROS Ignázt, Pesten, Trattner Mátyás betűivel, 1793.

MIKES 1970 = MIKES Kelemen, *Mulatságos napok és más fordítások*, kiad. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1970 (Mikes Kelemen Összes Művei, 3).

MONTAIGNE 2001 = Michel Eyquem de MONTAIGNE, *Az emberevőkről* = M. E. M., *Esszék*, I, ford. BAJCSA András, CSORDÁS Gábor, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2001, 263–277.

[NASZÁLYI] 1817 = [NASZÁLYI János], *Amerika vagy az ujj Világ feltalálásának históriája Robertsonból és Kampéből az oskolás gyermekek számára*. Kérdések és Feleletekben foglalva, Pest, 1817.

NÉMETHY 1823 = NÉMETHY József, *Pokolkői Vendel, vagyis a' holtak-harangja: Egy késértetes történet*, Pesten, Ns. Petrózai Trattner János Tamás' betűivel és költségével, 1823.

[ORCZY] 1787 = *Költeményes Holmi egy Nagyságos Elmétől*. A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a' Nagyságos Szerzőnek különös engedelmeivel közre bocsátotta RÉVAI Miklós, Poszonbann, Loewe Antal' betűivel, 1787.

OSTERWALD 1745 = A' keresztyének között ez idő szerént uralkodó Romlottságnak kútfejeiről való Elmélkedés, Melly Frantzia Nyelven irattatott OSTERWALD Friderich János, A' Neocomumi Helvet. Confessiön lévő Eklésiának Lelkipásztora által; és Mostan Magyar Nyelvre fordíttatván ki-adattatott, Debrecenben, Nyomt. Margitai János, 1745.

OVIDIUS 1985 = Publius OVIDIUS Naso, *Hósnők levelei*, ford. MURAKÖZY Gyula, Bp., Helikon, 1985.

PÁLFFY 1824 = PÁLFFY Sámuel, *Zomilla*, az Erbia' szerzője Pálffy Sámuel által, Pesten, Petrózai Trattner Mátyás' betűivel, és költségével, 1824.

PÁPAY 1808 = A' Magyar Literatura' Esmérete, Írta PÁPAY Sámuel, vármegyei táblabíró 's uradalmi fiskális, Első kötet, I. II. Rész, Veszprémben, Számmer Klára' betűivel, 1808.

PEREGRINY 1836 = *Amerika fölfedezése*. Mulatságos olvasó könyv gyermekek és ifjak számára. Campe Henr. Joachim után PEREGRINY Elek, Posonyban, 1836.

PÉTERI TAKÁTS 1799 = *Erköltsi Oktatások*, mellyeket tolnai Gróf Festetics László' kedves tanítványának, szívére kötött Péteri Takáts József, Bétsben, Özvegy Alberti Ignátné' betűjével, 1799.

PETŐFI 1997 = PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1844. szeptember – 1845. július)*, szerk. KERÉNYI Ferenc, kiad. KISS József (főszöveg), KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán (jegyzetek), Bp., Akadémiai, 1997 (Petőfi Sándor Összes Művei).

PETŐFI 2005 = *Petőfi Sándor összes versei*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Bp., Osiris, 2005² (Osiris Klasszikusok).

[PUCZ] 1807 = [PUCZ Antal], *Hieró' Syrakusai Király' Történetei*, Pesten, N. Kiss István Nemzeti Könyvtáronál találtatik, 1807.

[RASPE] 1785 = [Rudolf Erich RASPE], *Baron Munchausen's Narrative of his Marvellous Travels and Campaigns in Russia*. Humbly dedicated and recommended to Country Gentlemen; and,

if they please, to be repeated as their own, after a Hunt, at Horse Races, in Watering Places, and other such polite Assemblies, round the bottle and fireside, Oxford, 1785.

Regények Magyarországon (1730–1836): Adatbázis 1.0., főszerk. CSÖRSZ Rumen István, szerk. BÉRES Norbert, Bp., MTA BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport, 2019. <http://regeny-lendulet.iti.btk.mta.hu>.

RÉVAI 1787 = *Révai Miklós' Elegyes Versei*, és néhány apróbb Köttetlen Írásai. Függelékül hozzájuk adatnak Másoknak is némelyly hozzá íratott Darabjaik, végre néhány régiségek is, Pozsonbann, Loewe Antal' betűivel, 1787.

ROUSSEAU 1778 = Jean-Jacques ROUSSEAU, *Emil, vagy a nevelésről*, ford. GYÖRY János, Bp., Tankönyvkiadó, 1978³.

RUSZEK 1811a = A' *Filozófiának Summás Rajzolatja, vagyis Encyklopediája*, Írta RUSZEK József, Weszprém-ben, Számmer Klára bötűivel, 1811.

RUSZEK 1811b = A' *Filozófiának rövid Históriája*, Írta RUSZEK József, Weszprém-ben, Számmer Klára bötűivel, 1811

RUSZEK 1812 = A' *Filozófiának Elöljáró Értekezései*, Írta RUSZEK József, A' Weszprémi Nevendék Papság egyikik 's öregebbik Tanítottja, Weszprém-ben, Számmer Klára bötűivel, 1812.

[SÁNDOR] 1778 = [SÁNDOR István], G** né nevezetű Svédi Grófnénak rendes Történeti egy juhászi játékkal egyetemben. Kiadta német nyelven Gellert R. F. fordította Szláv. S. J. Posonyban és Kassán, Landerer Mihály' költségével, és betűivel, 1778.

SÁNDOR 1791 = *Jelki Andrásnak egy született Magyar-nak Történetei*. A' ki, minek utánna sok szerentsétlen eseteken, hajó töréseken, raboskodáson, és a' vad emberek között életének külömbféle veszedelmei által ment volna, végtére Batáviában nevezetes Tisztségekre hágott. Magyarba foglalta SÁNDOR István, Győrött, Streibig József betűivel, 1791.

Seltsame 1812 = *Seltsame Reisen und Abenteuer von Herrn Peter von Großmaul, Taufpathen Münchhausens, Peru* [Wien], 1812.

SEMIAN 1790 = *Při dobytí Budinského zámku do zajetí křesťanského padlé Kartigam řečené (potom Krystýna nazvané) turecké slečny, kišassoňky, řídke a památné Případnosti, které v uherském jazyku pán Ignác Mészáros, v slovenském pak Michal*

SEMIAN, při Cirkvi Evang. Pezynské, slovenský slova B. Kazatel vydal. V Prešpurku, nákladem Antonína Lőwe, kníhkupce, 1790.

[SIMÓ] 1823 = [SIMÓ Károly], *Az Ifjú Verter' Gyötreime.* Göthéből. Fordította K. S. S. K. Fejérden, Pesten, Petrózai Trattner János Tamás betűivel 's költségével, 1823.

SPIESS 1791 = Christian Heinrich SPIESS, *Das Petermänchen: Geistergeschichte aus dem dreizehnten Jahrhundert*, Prag, in der von Schönfeld-Meißnerischen Buchhandlung, 1791.

Százjas Péter 1817 = *Százjas Péter Úrnak ama hires B. de Mánx Keresztfiának, hadi, vadászat és utazásbéli nevezetes és ritka tapasztalásai 's történetei.* Német nyelvből véve, Pesten és Posonyban, Fűskuti Landerer örökösének betűivel, és költségével, 1817.

SZEKÉR 1808–1809 = *Magyar Robinson vagy-is Újvári és Miskei Magyar Vitézeknek viszontagságai, és azoknak e' Világ' külömbféle részeiben történt tsodálatos esetei.* Egy eredeti költeményes Igazság, Melly a' gyönyörködtető történetnek elől beszíllése mellet külömb-féle dolgoknak esmíretire vezet. Írta SZEKÉR Aloysius Joachim, Előbb több-féle Tudományoknak Taníttója most Tábori Pap, Pesten, Hartleben Konrád Adolf Könyvárosnál a' Vátzi utzában, 1808–1809.

[SZEMERE] 1818 = Q. [SZEMERE Pál], *Eredeti Magyar Románok I. Darab Palugyay Története. Pesten Eggenberger József boltjában. 1807,* Tudományos Gyűjtemény, 2(1818)/9, 67–70.

SZERDAHELY 1784 = *Poesis narrativa ad aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata* a Georgio Aloys. SZERDAHELY, AA. LL. Et Philosophiae Doct. In Regia Scientiarum Universitate Budensi aesthetices professore pub. et ordin. Ex Archi-dioec. Strig. Budae, Typis Regiae Universitatis, Anno M.DCC.LXXXIV.

SZILÁGYI 1784 = *Cziropedia*, az az: Kszenofonnak A' Czirus Király' Életéről Neveltetéséről, és Viselt Dolgairól Irott Historiája. Mellyet Görög Nyelvből Magyarra fordított, és némelly apró jegyzésekkel-is világosítani igyekezett SZILÁGYI Márton, a' S. Pataki Ref. Coll. a' Philosophiának és Mathesisnek Professora, Nagy-Károlybann, A' Nagy Méltóságú Gróf Károlyi Antal Úr Ő Excell. Betűivel, Klemann József által, 1784.

SZILÁGYI 1983 = *Elméti vidító elegy-belegy dolgok: Válogatás a győri kalendárium 1749-től 1849-ig tartó időszakából,* vál. szerk. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Magvető Kiadó, 1983 (Magyar Hírmondó).

SZILÁGYI 1999 = *Első folyóirataink: Uránia*, kiad. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 1999 (Csokonai Könyvtár: Források, Régi kortársaink, 6).

TELLEMACH 1788 = *Tellemach und Callypso*. Ein Melo-Dramma in Zween Aufzügen. Nach Fénelons französischem Heldengedichte. Die Poesie ist von Herrn Lampel, und die Musik dazu von Herrn Haiweel. Mitglieder der Bullaischen Schauspieler-Gesellschaft des Ofner und Pester Theaters, Pest, Mathias Trattner, 1788.

[TORDAI] 1772 = [TORDAI Sámuel], *A' svétziai grófné G**né asszszony' Élete*. Iratott német nyelven Christian Fürchte-gott Gellert által, mostan pedig Magyar Nyelvre fordíttatott, Kolosváratt, A Ref. Coll. betűivel, 1772.

Törpe Péter 1796 = *Törpe Péter: Kísírteti Történet a' tízen-harmadik Századból*, Posonyban és Kassán, Fűskuti Landerer Mihály' Könyv-nyomtató-műhelyjében, 1796.

Tündértár [1835] = *Tündértár vagy is Báró Demánx gondűző kalandjai*. 99-dik kiadás huszonkét képpel. Vernet után, Kolozsvártt, Nyomatott az Ev. Ref. Főiskola betűivel Ifj. Tilsch János által, [1835].

Vade Mecum 1781 = *Vade Mecum für lustige Leute, enthaltend eine Sammlung angenehmer Scherze, witziger Einfälle und spaszhafter kurzer Historien, aus den besten Schriftstellern zusammengetragen*, Theil 8, Berlin, bey August Mylius, 1781.

Vade Mecum 1783 = *Vade Mecum für lustige Leute, enthaltend eine Sammlung angenehmer Scherze, witziger Einfälle und spaszhafter kurzer Historien, aus den besten Schriftstellern zusammengetragen*, Theil 9, Berlin, bey August Mylius, 1783.

[VAJDA] 1836 = *Ifjabbik Robinzon*. Mulatságos olvasókönyv gyermekek és ifjak számára. Campe Henrik Joachim után UZDI [VAJDA] Péter, Pesten, Heckenast Gusztávnál, 1836.

Valdráf 1819 = *Valdráf vagy A' Vándorló Lélek: Egy Késértetes Történet a XVII-dik Századból*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel és költségével, 1819.

Valóságos mesterség 1815 = *Valóságos mesterség úgy hazudni hogy érdemes legyen kinyomtatni, vagy Báró Nyargalótzinak tsudálatos útazása*, Pesten, Trattner János Tamás Ts. K. pr. Könyvnyom. betűivel és költségével, 1815.

VERSEGHY 2018 = *Versegthy Ferenc szépprózai művei*, kiad. BÉRES Norbert, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2018 (Csokonai Könyvtár: Források, Régi kortársaink, 20).

VIRÁG 1799 = *Virág Benedek' Poétai Munkáji*, Pesten, Trattner Mátyás' betűivel, 1799.

Wunderbare Reise-Geschichte 1779 = Wunderbare Reise-Geschichte des Hm. Andreas Jelky eines gebohmen Ungars, welcher als Schneidergeselle in die Fremde gereiset, nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia in Indien zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangt und anjetzo wirklich in Wien sich befindet, alluwo er die allerhöchste Gnade gehabt, beyden Kaiserl. Majstäten seine Geschichte zu erzählen, und von allerhöchst Denenselben beschenkt zu werden, Prag, bey Johann Ferdinand Edlen von Eschdnfeld, 1779.

[X], *Zomilla. Az Erbia' Szerzője Pálffy Sámuel által. Pesten, Petrózai Trattner Mátyás' betűivel, és költségével*, Tudományos Gyűjtemény, 9(1825)/8, 102–111.

[ZALÁNYI] 1773 = *Belisarius*, Melly a' Frantzia nyelv művelésére rendeltetett Társaság egyik Tagja Marmontel Uram által azon nyelven ki-adatott. Mostan pedig Magyarra fordította Z. P., Kolo'svárott, Ref. Coll. bet. 1773.

ZOLTÁN 1783 = *Telemakusnak az Ulisses Fiának Bujdosásai*. Mellyet Frantzia Nyelven irt Feneloni Sálignák Ferentz Kameráki Érsek. Magyarra fordított néhai Med. Doctor, ZOLTÁN Jó'sef 1753-dik esztendőben, Kolo'svárott, Nyomt. A' Reform. Kollégium Betűivel, Kaprontzai Ádám által, 1783-dik Eszt.

2. Szakirodalom

ALMÁSI 2003 = ALMÁSI Miklós, *Anti-esztétika: Séták a művészetfilozófiák labirintusában*, Bp., Helikon Kiadó, 2003³.

ALMÁSI BALOGH 1824 = ALMÁSI BALOGH Sámuel, *A' Románokról*, Tudományos Gyűjtemény, 8(1824)/4, 70–91.

ANDRÁS–HITES 2022 = *Kapitalizmus és irodalomtörténet*, szerk. ANDRÁS Csaba, HITES Sándor, Bp., reciti (ReKonf, 15), 2022.

BAHTYIN 1976 = Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A tér és az idő a regényben* = M. M. B., *A szó esztétikája: Válogatott tanulmányok*, vál., ford. KÖNCZÖL Csaba, Bp., Gondolat, 1976, 257–302.

BAHTYIN 1997 = Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *Az eposz és a regény (A regény kutatásának metodológiájáról)*, ford. HETESI István = *Az irodalom elméletei*, III, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, 27–68.

BAJZA 1833 = BAJZA József, *A' román-költésről: Töredékek*, Kritikai Lapok, 1833/3, 1–64.

BALLAGI Aladár, *Sigvárd: Népmese*, ItK, 2(1892)/1, 120–128.

BALOGH–HITES–S. LACZKÓ 2023 = *Poétai ökonómiák: Költség és gazdaság az irodalomtörténetben*, szerk. BALOGH Gergő, HITES Sándor, S. LACZKÓ András, Pécs, Verso, 2023.

BARABÁSI 2018 = BARABÁSI Albert-László, *A képlet: A siker egyetemes törvényei*, ford. BUJDOSÓ István, Bp., Libri, 2018.

BARANYAI 2020 = BARANYAI Norbert, *Klasszikus gyerekirodalom az alsó tagozatos oktatásban = Ölbeli játékoktól az iskolai játékmáig: Gyerek- és ifjúsági irodalom a közoktatás különböző szintjein*, szerk. BARANYAI Norbert, GESZTELYI Hermina, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2020 (Debreceni Irodalom- és Kultúratudományi Tankönyvek, 1), 83–101.

BARBIER–BERTHO LAVENIR 2004 = Frédéric BARBIER, Catherine BERTHO LAVENIR, *A média története Diderot-tól az internetig*, ford. BALÁZS Péter, Bp., Osiris, 2004.

BARBIER 2005 = Frédéric BARBIER, *A könyv története*, ford. BALÁZS Péter, Bp., Osiris, 2005.

BARTA 2003a = BARTA János, *Arany János és az epikus perspektíva* = B. J., *Arany János és kortársai: Arany-tanulmányok*,

I, vál. IMRE László, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2003 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 27), 25–58.

BARTA 2003b = BARTA János, *A nagyidai cigányok értelmezéséhez* = B. J., *Arany János és kortársai: Arany-tanulmányok*, I, vál. IMRE László, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2003 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 27), 232–248.

BENCE 2010 = BENCE Erika, *A gyermeki perspektíva és beszéd-mód a gyermekirodalom oktatásában*, *Iskolakultúra*, 20(2010)/2, 134–138.

BENE 1999 = BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 1999 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 19).

BENKŐ 1958 = BENKŐ Loránd, *Egy XVIII. századi plagizáció nyelvi vonatkozásai*, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 2(1958)/1–4, 45–58.

BÉNYEI 2019 = BÉNYEI Péter, *Az érzékenység túlszelídítése: Jósika Miklós: Abafi = „Közöttünk a’ Mester”: Tanítványi köszöntőket a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*, szerk. BÓDI Katalin, BODROGI Ferenc Máté, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019, 207–233.

BEÖTHY 1886–1887 = BEÖTHY Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban I-II.*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1886–1887.

BÉRES 2018 = BÉRES Norbert, *Kultivált recepció (Mészáros, Kazinczy, Báróczi) = Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve*, 28, szerk. NYIRI Péter, Sátoraljaújhely, 2018, 19–27.

BERKESZI 1883 = BERKESZI István, *A gróf Haller fiúk iskoláztatása a 18. század első felében: második és befejező közlemény*, *Századok*, 17(1883)/5, 430–452.

BERTRAND 1995 = Didier BERTRAND, *Order and Chaos in Paradise: Colonial and „Postcolonial” Constructions of Religious Identity through the Robinson Crusoe Story*, *Religion & Literature*, 27(1995)/3, 29–51.

BERZE NAGY 1957 = BERZE NAGY János, *Magyar népmesetípusok*, II, Pécs, Baranya Megye Tanácsának Kiadása, 1957.

BÍRÓ 1986 = BÍRÓ Ferenc, A „karjeli” rokonság: A magyarság eredetének kérdése Dugonics András „Etelká”-jában, It, 68(1986)/1, 51–61.

BÍRÓ 1998 = BÍRÓ Ferenc, A felvilágosodás korának magyar irodalma, Bp., Balassi Kiadó, 1998³.

BISZTRAY 1976 = BISZTRAY Gyula, A prenumeráció: Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből = B. GY., Könyvek között egy életen át, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976, 44–79.

BITSKEY 1974 = BITSKEY István, Androvics Miklós egri könyvtára 1777-ben, MKSz, 90(1974)/3–4, 325–331.

BITTERLI 1982 = Urs BITTERLI, „Vadak” és „civilizáltak”: Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete, ford. BENDL Júlia, Bp., Gondolat, 1982.

BÓDI 2010 = BÓDI Katalin, Könny és tinta: A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2010 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 46).

BÓDI 2018 = BÓDI Katalin, A karthausi újraolvasásának lehetőségei: Még egyszer Eötvös József szépirodalmi mintáiról = Eötvös-újraolvasó: Tanulmányok Eötvös József születésének bicentenáriuma, szerk. DEVESCOVI Balázs, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2018, 41–67.

BÓDI 2019 = BÓDI Katalin, Szépség és szenvedés – A passióábrázolás hagyományai a felvilágosodás emberképében = B. K., Éva születése, Debrecen, Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2019 (Új Alföld Könyvek, 3), 44–76.

BÓDI 2021 = BÓDI Katalin, „Szívrehatás és hasznos gyönyörködtetés”: Műfaji határok és női olvasók a Magyar Pámélában = Egyház – Irodalom – Tudomány: Kis János (1770–1846), szerk. FORIZS Gergely, KERTÉSZ Botond, VADERNA Gábor, Bp., reciti – Evangélikus Országos Gyűjtemény, 2021, 151–169.

BODROGI 2012 = BODROGI Ferenc Máté, Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 51).

BODROGI 2018 = BODROGI Ferenc Máté, Műfaji alapú szövegmozgások, hagyománymintázatok az Aurora. Hazai Alma-

nach zsebkönyveiben: *Kontinuitás és diszkontinuitás, sémák és keretek*, MKSz, 134(2018)/3, 300–327.

BODROGI 2020 = BODROGI Ferenc Máté, *Az Aurora (és az Uránia) nőideáljáról: Honleányok és polgárleányok, hitvesek és Fannik = Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., reciti, 2020 (ReKonf, 9), 31–62.

BODROGI-HITES-ORBÁN 2021 = *Írói gazdálkodások a 19–20. században*, szerk. BODROGI Ferenc Máté, HITES Sándor, ORBÁN László, *Studia Litteraria*, 60(2021)/3–4.

BOGNÁR 2013 = BOGNÁR Péter, *A János vitéz közköltészeti forrásai: a hazugságversek = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2.*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 2013, 231–240.

BOLDOG-BERNÁD 2018 = BOLDOG-BERNÁD István, *Arany János és a gótikus irodalom = „Ősszel”: Arany János és a hagyomány*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas, 2018, 107–126.

BORBÉLY 2006 = BORBÉLY Szilárd, *„A tovább gondolkodó olvasó...”: Márton László regénye és a Kártigám = B. Sz., Árkádiában: Történetek az irodalom történetéből*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006 (Alföld Könyvek), 37–41.

BOTTING 1996 = Fred BOTTING, *Gothic*, London – New York, Routledge, 1996.

BOURDIEU 2013 = Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai: Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford. SEREGI Tamás, Bp., Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013.

BRIDGWATER 2013 = Patrick BRIDGWATER, *The German Gothic Novel in Anglo-German Perspective*, Amsterdam – New York, Rodopi, 2013.

BRIGGS-BURKE 2012 = Asa BRIGGS, Peter BURKE, *A média társadalomtörténete: Gutenbergtől az internetig*, ford. GÖBÖLYÖS Magdolna, GELLÉRI Gábor, KONOK Péter, TAKÁCS Róbert, Bp., Napvilág Kiadó, 2012.

BURKE 1991 = Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, ford. BÉRCZES Tibor, Bp., Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, 1991.

BURKE 2008 = Edmund BURKE, *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*, ford. FOGARASI György, Bp., Magvető, 2008.

BUZOGÁNY 1871 = BUZOGÁNY Áron, *Homoródszentmártoni Gedő József életrajza*, Keresztény Magvető, 6(1871)/2, 81–92.

BÜKYNÉ 1966 = BÜKYNÉ HORVÁTH Mária, *A Landerercsalád és nyomdászati vállalkozásai*, MKSz, 82(1966)/1, 10–27.

CHARTIER 1987 = Roger CHARTIER, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*, trans. Lydia G. COCHRANE, Princeton, Princeton University Press, 1987.

CHARTIER 2000 = Roger CHARTIER, „Népi” olvasók, „népszerű” olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig = *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi Kiadó, 2000, 305–320.

CHARTIER 2014 = Roger CHARTIER, *A könyv történetétől az olvasás történetéig*, ford. KOVÁCS Krisztina = *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*, szerk. KELEMEN Pál, KULCSÁR SZABÓ Ernő, TAMÁS Ábel, VADERNA Gábor, Bp., Ráció Kiadó, 2014, 386–413.

CLASTRES 2015 = Pierre CLASTRES, *Az erőszak archeológiája*, ford. ÁDÁM Péter, CSÍMÁR Péter, Bp., Qadmon Kiadó, 2015.

CSANDA 1986 = CSANDA Sándor, *Az első magyar regény és verses betétei – szlovák fordításban*, Irodalmi Szemle, 29(1986)/2, 154–161.

CSÁSZÁR 1900 = CSÁSZÁR Elemér, *Magyar utópia a XIX. század elejéről*, ItK, 10(1900)/4, 417–436.

CSÁSZÁR 1903 = CSÁSZÁR Elemér, *Verseghy Ferenc élete és művei*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1903.

CSÁSZÁR 1922 = CSÁSZÁR Elemér, *A magyar regény története*, Bp., Pantheon Irodalom Részvénytársaság, 1922.

CSÉBY 2017 = CSÉBY Géza, *A keszthelyi Helikon: Gróf Festetics György szerepe a magyar művelődéstörténetben*, Zalaegerszeg, Pannon Írók Társasága, 2017.

CSETRI 1990 = CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalomtudomány és Kritika).

CZUCZOR-FOGARASI 1864–1874 = CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, II, III, VI, Pest, Emich Gusztáv – Athenaeum, 1864–1874.

DEBRECZENI 1997 = DEBRECZENI Attila, *Kisfaludy Sándor „érzékeny” évtizede* = KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művek*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 1997 (Csokonai Könyvtár: Források, Régi kortársaink, 1), 211–225.

DEBRECZENI 1999 = DEBRECZENI Attila, *„Érzékenység” és „érzékeny irodalom”*, It, 80(1999)/1, 12–29.

DEBRECZENI 2009 = DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009.

DEBRECZENI 2020 = DEBRECZENI Attila, *„szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonitsát”: Dugonics András Etelkája a XVIII. század végén* = D. A., *Szövegghálót fon az estve: Tanulmányok*, Bp., reciti, 2020, 157–170.

DEMMEI 2006 = DEMMEI József, *„...ösmerem ezt az imper-tinens akasztófára való publicumot”: A prenumeráció forrásértékének vizsgálata Tompa Mihály kapcsolathálóján keresztül*, ItK, 110(2006)/6, 650–676.

DEVESCOVI 2003 = DEVESCOVI Balázs, *Kísértetek A' vadászakban* = *Klasszikus – magyar – irodalom – történet*, szerk. DAJÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj, 2003, 361–382.

DOBOLÁN 2005 = DOBOLÁN Katalin, *A pikareszk kalandjai: Lazarillo de Tormes* = *A regény nyelvei: Tanulmányok*, szerk. KOVÁCS Árpád, Bp., Argumentum – ELTE Orosz Irodalmi és Irodalomkutatói Doktori Program, 2005, 157–166.

DUSNOKI 1992 = DUSNOKI József, *Egy kisvárosi nemes (Mogyoróssy János) könyvei és műveltsége*, MKSz, 108(1992)/3, 227–238.

EGYED 1995 = EGYED Emese, *A Barcsay-líra: Az alkalmiság mint a személyesség változata*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 39(1995)/2, 109–122.

EGYED 2023 = EGYED Emese, *A levélregény-fordítás szabadsága: Júlia levelei Ovidiusához, 1790* = *Eruditio et magnanimitas: Tanulmányok Gábor Csilla köszöntésére*, szerk. FARMATI Anna, MÓRÉ Tünde, TÓTH Zsombor, VIRÁG Csilla, Bp., reciti, 2023, 313–327.

ELIADE 1999 = Mircea ELIADE, *Misztikus születések: Tanulmány néhány beavatástípusról*, ford. SALY Noémi, Bp., Európa, 1999.

ELIAS 2005 = Norbert ELIAS, *Az udvari társadalom: A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*, ford. HARMATHY Veronika, NÉMETH Zsuzsa, GELLERINÉ LÁZÁR Márta, Bp., Napvilág, 2005.

ESCARPIT 1973 = Robert ESCARPIT, *Irodalomszociológia – A könyv forradalma*, ford. VIGH Árpád, Bp., Gondolat, 1973.

FALLENBÜHL 1976 = FALLENBÜHL Zoltán, *Dobai Székely Sámuel, a Robinson Crusoe első ismert magyar olvasója*, MKSz, 92(1976)/1–2, 128–133.

FALUS 1964 = FALUS Róbert, *Az ókori görög irodalom története*, I, Bp., Gondolat, 1964.

FAZEKAS-LABÁDI 2007 = FAZEKAS Sándor, LABÁDI Gergely, „Sok festékkal kelle az dolgot színlelni” = *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, mtárs. JENEY Éva, JÓZAN Ildikó, Bp., Gondolat, 2007, 514–521.

F CSANAK 1983 = F CSANAK Dóra, *Egy tizenharmadik század végi irodalmi plágium: Ivichich Ferenc Nagy Sándor- és Telemakus-„fordításai”*, It, 65(1983)/1, 170–185.

FEBVRE-MARTIN 2005 = Lucien FEBVRE, Henri-Jean MARTIN, *A könyv születése: A nyomtatott könyv és története a 15–18. században*, ford. CSERNUS Anikó, SZÁSZ Géza, Bp., Osiris, 2005.

FEDERMAYER 2000 = FEDERMAYER István, *Révai Miklós élete és munkássága*, Győr, Révai Miklós Gimnázium, 2000.

FEHÉR 1999 = FEHÉR Katalin, *A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon*, Bp., Eötvös József Kiadó, 1999.

FEHÉR 2000 = FEHÉR Katalin, *Magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági könyvek a felvilágosodás korában*, MKSz, 116(2000)/1, 89–94.

FEHÉR 2012 = FEHÉR Katalin, *Az erdélyi felvilágosodás pedagógiai gondolkodói: Kozma Gergely*, *Magiszter*, 10(2012)/2, 86–95.

FEJŐS 2008 = FEJŐS Zoltán, *Az egzotikum felé – közelítések, perspektívák = Az egzotikum: Tanulmányok*, szerk. FEJŐS Zoltán, PUSZTAI Bertalan, Budapest–Szeged, Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2008 (Tabula Könyvek, 9), 7–22.

FEKETE– SZABÓ 1979 = FEKETE Csaba, SZABÓ Botond, *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa – 1850 előtti kéziratok*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1979 (Magyar egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai, 1).

FELTES 1986 = Norman N. FELTES, *Modes of Production of Victorian Novels*, Chicago–London, Chicago University Press, 1986.

FENYŐ 2017 = FENYŐ D. György, *A kötelező olvasmányok problémaköre = Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton, SZEKERES Nikolett, Bp., Fiatal Írók Szövetsége, 2017 (Minerva Könyvek, 8), 73–97.

FERENCZI 1993 = FERENCZI László, *Montesquieu és a Perzsa levelek*, Filológiai Közlöny, 39(1993)/3–4, 250–258.

FERGUSON 2011 = Niall FERGUSON, *Civilizáció: A Nyugat és a többiek*, ford. GEBULA Judit, Bp., Scolar Kiadó, 2011.

FÖLDÉNYI 1977 = FÖLDÉNYI F. László, *Defoe világa*, Bp., Európa, 1977.

FRIED 1997 = FRIED István, *Irodalomteremt(őd)és és/vagy (mű)fordítás: Fordítói kétségek és bizonyosságok a 18–19. század fordulóján a magyar irodalomban*, Literatura, 23(1997)/3, 286–301.

FRIED 2004 = FRIED István, *A (túl)érzékeny posztmodern: Fanni – mai hagyományai*, Palócföld, 50(2004), Ünnepi könyvheti különszám, 447–457.

FRYE 1998 = Northrop FRYE, *A kritika anatómiája*, ford. SZILI József, Bp., Helikon Kiadó, 1998.

FUCHS 1926 = Eduard FUCHS, *Az újkor erkölcstörténete*, I–III, ford. BÁLINT Lajos, GERGELY Győző, KARINTHY Frigyes, RELLE Pál, VAJDA Ernő, Bp., Világirodalom könyvkiadóvállalat Weiler és Társa, 1926.

FUNKE 2005 = Fritz FUNKE, *Könyvismeret: Könyvtörténeti áttekintés*, ford. MAGYAR István, Bp., Osiris, 2005.

FÜLÖP 2010 = FÜLÖP Géza, *Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban (1772–1848)*, Bp., Hatágú Síp Alapítvány, 2010 (A könyves szakképzés füzetei, 17).

GALAVICS 1978 = GALAVICS Géza, *Francia regény két XVIII. századi falképsorozaton (Fénelon Télémaque-jának hazai fogad-*

tatásához) = *Művészet és felvilágosodás: Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. ZÁDOR Anna, SZABOLCSI Hedvig, Bp., Akadémiai, 1978, 393–415.

GANS 2003 = Herbert J. GANS, *Népszerű kultúra és magas-kultúra*, ford. ZSOLT Angéla = *A kultúra szociológiája*, szerk. WESSELY Anna, Bp., Osiris – Láthatatlan Kollégium, 2003, 114–149.

GÁRDONYI 1930 = GÁRDONYI Albert, *Régi pesti könyvkereskedők*, Bp., A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1930.

GEHLEN 1976 = Arnold GEHLEN, *Az ember természete és helye a világban*, ford. KIS János, Bp., Gondolat Kiadó, 1976.

GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kiadatlan Werther-fordítása*, ItK, 98(1994)/3, 411–419.

GINTLI 2010 = *Magyar irodalom*, szerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai, 2010 (Akadémiai Kézikönyvek).

GOLYÁN 2022 = GOLYÁN Ádám, *Andrád Sámuel irodalmi programja*, 126(2022)/5, 632–659.

GRANASZTÓI 2000 = GRANASZTÓI Olga, *A libertinus irodalom fogadtatása Magyarországon*, ItK, 104(2000)/3–4, 393–404.

GRANASZTÓI 2007 = GRANASZTÓI Olga, *Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, mtárs. JENEY Éva, JÓZAN Ildikó, Bp., Gondolat, 2007, 656–668.

GRIZELJ 2010 = Mario GRIZELJ, *Zur Theorie der Literatur oder Der Schauer(roman) als Phantom = Der Schauer(roman). Diskurszusammenhänge – Funktionen – Formen*, hrsg. Mario GRIZELJ, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2010, 43–75.

GYÖRGY 1929 = GYÖRGY Lajos, *Andrád Sámuel elmés és mulatságos anekdotái*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1929.

GYÖRGY 1931 = GYÖRGY Lajos, *Eulenspiegel magyar nyomai*, Erdélyi Múzeum, 36(1931)/10–12, 355–390.

GYÖRGY 1932 = GYÖRGY Lajos, *Kónyi János Democritusa*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1932.

GYÖRGY 1941 = GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1941.

GYULAI 1914 = GYULAI Pál, *Emlékbeszéddek*, I, Bp., Franklin-Társulat, 1914³.

GYULAI 2013 = GYULAI Zoltán, *Katasztrófa, vallomás és rettegés Daniel Defoe Robinson Crusoe-jában* = *Gazdasági teológia*, szerk. FOGARASI György, Szeged, 2013 (Et al. – Kritikai Elmélet Online, 1), 99–109.

GYULAI–GREGUSS–CSIKY 1879–80 = GYULAI Pál, GREGUSS Ágost, CSIKY Gergely, *Bíráló jelentés a Kisfaludy-Társaságnak 1879-ben hirdetett száz aranyos irodalomtörténet pályázatáról*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1879–80/15, 19–22.

HABERMAS 1999 = Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, ford. ENDREFFY Zoltán, GLAVINA Zsuzsa, Bp., Osiris, 1999.

HALL 2000 = Daniel HALL, *The Gothic Tide: Schauerroman and Gothic Novel in the Late Eighteenth Century* = *The Novel in Anglo-German Context: Cultural Cross-Currents and Affinities*, ed. Susanne STARK, Amsterdam–Atlanta, Rodopi, 2000, 51–60.

HALMOS 2011 = HALMOS Károly, *Költség és költészet*, Helikon, 57(2011)/4, 557–569.

HALMOS 2021 = HALMOS Károly, *Költség és költészet: Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete*, Bp., L'Harmattan, 2021.

HARMATH 1985 = HARMATH István, *A Magyar Minerva könyvsorozat és társadalmi indítékai* = *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 17, szerk. TÖRŐCSIK Zoltán, UZSOKI András, Veszprém, 1985, 453–460.

HÁSZ-FEHÉR 2000a = HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A kánon építésének és leépítésének stratégiai Kazinczynál: A Bács megyeinek gyötrelmek* = *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Pécs, Kijárat Kiadó, 2000, 37–56.

HÁSZ-FEHÉR 2000b = HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 21).

HÁSZ-FEHÉR 2006 = HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Az intencionált-ság szintjei a szerzői és a kiadói kötetekben* = *A látható könyv: Tanulmányok az irodalmi medialisitás köréből*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Szeged, Tiszatáj, 2006, 55–82.

HAUSER 1980 = HAUSER Arnold, *A művészet és irodalom társadalomtörténete*, II, ford. NYILAS Vera, SZÉLL Jenő, Bp., Gondolat, 1980².

HAUSER 1982 = HAUSER Arnold, *A művészet szociológiája*, ford. GÖRÖG Lívia, Bp., Gondolat, 1982.

HEGEDÜS 2017 = HEGEDÜS Béla, *Megtanult literatúra: Literatúra és annak históriája Budai Ézsaiás szerint*, ItK, 121(2017)/6, 803–815.

HEGEDÜS 2018 = HEGEDÜS Béla, *Az irodalomtörténet mint érv az irodalom léte mellett: Révai Miklós felhívása a Magyar Hírmondóban és a Költeményes Magyar Gyűjtemény = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 6.*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 2018, 101–112.

HEINRICH 1880 = HEINRICH Gusztáv, *Mészáros Ignác élete és művei* = MÉSZÁROS Ignác, *Kártigám*, kiad. HEINRICH Gusztáv, Bp., Franklin-Társulat, 1880, 3–22.

HEINRICH 1901 = HEINRICH Gusztáv, *Erbia és Zomilla*, EPhK, 25(1901), 787–799.

HERMANN 2015 = HERMANN Gusztáv Mihály, *Pedagógus-portré a felvilágosodás korából – Abrudbányai Szabó Sámuel = Kompetencia- és tudástranszfer az oktatásban: A VI. tudományos ülésszak előadásai*, szerk. BARABÁSI Tünde, PÉTER Lilla, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2015, 41–48.

HERMANN 2017 = HERMANN Zoltán, *Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez = Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton, SZEKERES Nikoletta, Bp., Fiatal Írók Szövetsége, 2017 (Minerva Könyvek, 8), 15–31.

HITES 2004 = HITES Sándor, *Sir Walter Scott és az Ivanhoe magyar fordítói* = H. S., *A múltnak kútja: Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, Bp., József Attila Kör – Ulpius-ház Könyvkiadó, 2004, 143–167.

HITES 2005 = HITES Sándor, *Magyarország 1836-ban: A nemzeti regénytörténet kitalálása*, ItK, 109(2005)/2–3, 139–178.

HITES 2008 = HITES Sándor, *Még dadogtak, amikor ő megszólalt: Jósika Miklós és a történelmi regény*, Bp., Universitas, 2008 (Irodalomtörténeti Könyvtár).

HITES 2011a = HITES Sándor, *A magyarországi irodalmak műfaj története a 19. században: Módszertani javaslat*, It, 92(2011)/2, 131–149.

HITES 2011b = HITES Sándor, *Gazdaság, pénz, piac, üzlet, irodalom: a New Economic Criticism*, Helikon, 57(2011)/4, 467–498.

HITES 2015 = HITES Sándor, *Magyar irodalom a 19. században: Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv 19. századi köteteinek szinopszisa*, ItK, 119(2015)5, 651–692.

HOPP 2002 = HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2002 (Historia Litteraria, 12).

HORKAY HÖRCHER 2011 = HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A fenség zsarnoksága: Edmund Burke új esztétikai paradigmájának eszmetörténeti kontextusa = Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, SZILÁGYI Márton, Bp., Ráció, 2011, 45–88.

HORKHEIMER–ADORNO 2020 = Max HORKHEIMER, Theodor W. ADORNO, *A kultúripar: A felvilágosodás mint tömeg-ámítás = A felvilágosodás dialektikája: Filozófiai töredékek*, ford. BAYER József, GERÉBY György, GLAVINA Zsuzsa, VÖRÖS T. Károly, szerk. MESTERHÁZI Miklós, Bp., Atlantisz, 2020 (Kísértek), 153–207.

HORVÁTH 2006 = HORVÁTH János, *Dugonics Csereijének forrása = Horváth János irodalomtörténeti munkái*, II, szerk. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2006 (Osiris Klasszikusok), 800–815.

HUNTINGTON 2015 = Samuel P. HUNTINGTON, *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, ford. PUSZTA Dóra, GÁZSITY Mila, GECSÉNYI Györgyi, Bp., Európa, 2015.

IMRE 1996 = IMRE László, *Műfajok létformája 19. századi epikánkban*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 1996 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 9).

IMRE 2000 = IMRE László, *Egy tartósan „tetszhalott” regény „újdonosságai” (Bessenyei: Tariménes utazása) = In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2000, 51–64.

IMRE 2015 = IMRE László, *Az Etelka fejlődéstörténeti funkciójának kérdéséhez: Bestseller és/vagy átmenetek kombinációja =*

I. L., *Irodalomalapítás és műfajfejlődés a 18–19. századi magyar irodalomban*, Bp., Nap Kiadó, 2015 (Magyar Esszék), 29–42.

JÁNOS 2002 = JÁNOS Szabolcs, *Die Kolonie*, Dugonics András *Etelka Kar* jelben című drámájának forrása = *Távlatok: Nyelv- és irodalomtudományi tanulmányok Antal Árpád professzor tiszteletére*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2002, 104–109.

JÁNOS-SZATMÁRI 2007 = JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs, *Az érzékeny színház: A magyar színjátszás a 18–19. század fordulóján*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2007.

JAUSS 1999 = Hans Robert JAUSS, *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*, ford. BERNÁTH Csilla = H. R. J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok*, vál. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Bp., Osiris, 1999² (Irodalomelmélet), 36–85.

JENEY 2016 = JENEY Éva, *Műfajtalan-e az elmélet?*, Helikon, 62(2016)/3, 355–360.

J. SOLTÉSZ 1965 = J. SOLTÉSZ Katalin, *A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban*, Magyar Nyelvőr, 89(1965)/2, 174–187.

JURANOVSKY 2014 = JURANOVSKY Andrea, *Örökség és történelem a gótikus irodalomban*, Első Század, 13(2014)/2, 77–86.

KÁLMÁN 2016 = KÁLMÁN C. György, *A műfajok (és elnevezések) értelmes káosza – univerzalizálás és nemzethez-kötöttség*, Helikon, 62(2016)/3, 350–354.

KALMÁR 1999 = KALMÁR György, *Robinson és Crusoe: Avagy hogyan (nem) válhatunk mindentudó elbeszélővé?* = *Kötelezők: Tanulmányok világirodalmi klasszikusokról*, szerk. BÉNYEI Tamás, Bp., József Attila Kör – Kijarat Kiadó, 1999 (JAK-füzetek), 83–122.

KAYSER 1998 = Wolfgang KAYSER, *A modern regény keletkezése és válsága*, ford. V. HORVÁTH Károly = *Narratívák 2.: Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijarat, 1998, 173–202.

KELEMEN 1976 = KELEMEN János, *„Pedagógiai robinzonád” vagy szocializációs elmélet? Rousseau „Émile”-jéről*, Világosság, 17(1976)8–9, 527–532.

KERESZTES 2017 = KERESZTES Balázs, *Túlélőcsomag: Elavult tárgyak és túlélési gyakorlatok Cormac McCarthy Az út című regényében*, Prae, 2017/1, 56–79.

KERESZTES–SMID 2017 = KERESZTES Balázs, SMID Róbert, *Egy, két és három kultúra helyett – mik is azok a kultúrtechnikák?*, Tiszatáj, 71(2017)/2, 53–59.

KÉRI 2014 = KÉRI Katalin, „Nők csak mértékkel olvassanak...”: *Adalékok a hazai női olvasóközönség 18–19. századi formálódásának történetéhez* = *Pedagógia – Oktatás – Könyvtár: Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*, szerk. CSÓKA-JAKSA Helga, SCHMELCZER-POHÁNKA Éva, SZEBERÉNYI Gábor, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, 2014, 319–342.

KESZEG 2005 = KESZEG Anna, *Elkönyvelni és beharangozni a sikert*, Korunk, 16(2005)/7, 50–54.

KESZEG 2015 = KESZEG Anna, *A sorozatszerűség a kortárs televíziós sorozatok perspektívájából*, Szépirodalmi Figyelő, 14(2015)/5, 33–43.

KIRÁLY 1975–1991 = *Világirodalmi Lexikon*, IV, VII, VIII, XI, XII, főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1975–1991.

KIRÁLY 2006 = KIRÁLY Emőke, *Aranka György fordítói munkássága*, Erdélyi Múzeum, 68(2006)/3–4, 107–125.

KÓKAY 1957 = KÓKAY György, *Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez*, MKSz, 73(1957)/3, 271–275.

KÓKAY 1981 = *Magyar Hírmondó: Az első magyar nyelvű újság. Válogatás*, szerk. KÓKAY György, Bp., Gondolat, 1981 (Nemzeti Könyvtár, Művelődéstörténet).

KÓKAY 1997a = KÓKAY György, *A könyv és a könyvtár szerepe Bessenyei György életében*, MKSz, 113(1997)/2, 225–229.

KÓKAY 1997b = KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., Balassi, 1997.

KOLLÁR–HITES 2022 = *Adomány, díj, jutalom, segély: A mecenatúra színeváltozásai az irodalomtörténetben*, szerk. KOLLÁR Zsuzsanna, HITES Sándor, Bp., reciti (ReKonf, 19), 2022.

KOMÁROMI 1999 = *Gyermekirodalom*, szerk. KOMÁROMI Gabriella, Bp., Helikon, 1999.

KORNIS 1927 = KORNIS Gyula, *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*, I, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927.

KOSELLECK 2003 = Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája*, ford. HIDAS Zoltán, SZABÓ Márton, Bp., Atlantisz, 2003 (Circus Maximus).

KOVÁCS 1989 = *Magyar népmesekatalógus: A magyar hazugságmesék katalógusa (AaTh 1875–1999)*, szerk. KOVÁCS Ágnes, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1989.

KOZMA 1876 = KOZMA Ferenc, *Kozma Gergely 1774–1849 (Életrajz, irodalmi történeti adalékokkal)*, Keresztény Magvető, 11(1876)/1, 15–61.

KOZMA 1932 = KOZMA Antal, *Fénelon Télémaque-jának egy XVIII. századi magyar verses feldolgozása*, Pécs, 1932.

KOZOCSA 1932 = KOZOCSA Sándor, *Robinson-nyomok*, ItK, 42(1932)/2, 206.

KÖPECZI 1969 = KÖPECZI Béla, *Fénelon Telemachosának első magyarországi fordítási kísérlete*, Filológiai Közlöny, 15(1969)/1–4, 1–18.

KÖPECZI 1977 = KÖPECZI Béla, *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában* = K. B., *Függetlenség és haladás: Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 188–211.

KÖPECZI 1979 = KÖPECZI Béla, *A vadember jelképe Közép- és Kelet-Európában*, It, 61(1979)/1, 79–89.

KÖPECZI 1980 = KÖPECZI Béla, *A magyar Télémaque = François de Salignac de La Mothe FÉNELON, Telemaknak, az Ulisses fiának csudálatos történetei*, ford. DOMOKOS Lajos, kiad. KÖPECZI Béla, Bp., Magyar Helikon – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980,

KULCSÁR 1943 = KULCSÁR Adorján, *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943.

LABÁDI 2002 = LABÁDI Gergely, *Gedő József és az irodalom: Kiegészítések az életrajzhoz*, Keresztény Magvető, 108(2002)/2–3, 227–236.

LABÁDI 2008 = LABÁDI Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*, Bp., L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2008 (Ligatura).

LABÁDI 2009 = LABÁDI Gergely, *Fordítást olvasni (Kupás Lőrincz és Ilona[,] annak lánya című elbeszélésének kontextusai)*, ItK, 113(2009)/6, 681–708.

LABÁDI 2011 = LABÁDI Gergely, *A könyvbeli ember: A Fedezett titok mint érzékeny regény = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, Bp., reciti, 2011, 277–291.

LABÁDI 2012a = *Barátságos mulatozások: Episztologyűjtemények az 1770–1780-as évekből*, kiad. LABÁDI Gergely, Bp., Universitas, 2012 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, 13).

LABÁDI 2012b = LABÁDI Gergely, *Zadig, Zádig, Cserei: Tudásformák a magyar regényben 1800 körül*, Filológiai Közlöny, 58(2012)/4, 369–395.

LABÁDI 2013 = LABÁDI Gergely, *Gedő József kézírataiból*, ItK, 117(2013)/3, 323–344.

LABÁDI 2014a = LABÁDI Gergely, *A' Magyar Páméla és forrása = KIS János, A' Magyar Páméla*, kiad. LABÁDI Gergely, Bp., reciti, 2014 (ReTextum, 1), 7–42.

LABÁDI 2014b = LABÁDI Gergely, *Könyvek távolról: A magyar regény 1807-ben*, It, 95(2014)/3, 311–332.

LABÁDI 2014c = LABÁDI Gergely, *A filológiai tudás formái = Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann, SZILÁGYI Márton, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2014 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium 55), 173–190.

LABÁDI 2016a = LABÁDI Gergely, *A pikareszk Magyarországon a 18–19. század fordulóján*, ItK, 120(2016)/2, 178–190.

LABÁDI 2016b = LABÁDI Gergely, *A magyar regény adatbázisa*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum – Acta Universitatis Szegediensis 32(2016)/1, 11–30.

LABÁDI–BALÁZS 2014 = LABÁDI Gergely, BALÁZS Péter, *Utószó = Német Máté koma. 1792*, kiad. LABÁDI Gergely és BALÁZS Péter, Bp., Balassi, 2014, 197–218.

LACZHÁZI 2014 = LACZHÁZI Gyula, *Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában*, Bp., Ráció, 2014.

LADÁNYI 1973 = LADÁNYI Sándor, *Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz (1789–1791) = Acta Historiae Litterarum Hungaricum*, XIII, szerk. CSUKÁS István, HORVÁTH Károly, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1973, 159–171.

LASZKALNER 1832 = LASZKALNER Antal, *Értekezés a' könyvolvasásról*, Pesten, Beimel József betűivel, 1832.

[LASZKALNER] 1848 = [LASZKALNER Antal], *A' Könyv olvasásról*, Második, néhány tárgyfejtegető érdekes jegyzésekkel, 's egy új szerkezetű toldalékkal bővített, Kiadás, Veszprémben, Ramasetter Károly' betűivel, 1848.

LÁZÁR 1887 = LÁZÁR Béla, *Zoltán József (1712–63)*, EPhK, 11(1887), 741–750.

LÁZÁR 1892 = LÁZÁR Béla, *Sieewart*, ItK, 2(1892)/1, 50–70.

LÉCES 1959 = LÉCES Károly, *A pesti magyar olvasó-kabinet megalapítása és könyvállománya*, MKSz, 75(1959)/4, 345–356.

LONGUEIL 1923 = Alfred E. LONGUEIL, *The Word "Gothic" in Eighteenth Century Criticism*, *Modern Language Notes*, 38(1923)/8, 453–460.

LÖWENTHAL 1973 = Leo LÖWENTHAL, *Irodalom és társadalom*, ford. KÁRPÁTI Zoltán, Bp., Gondolat, 1973.

LUDASSY 1992 = LUDASSY Mária, *Népi tánc és harci ének: Rousseau és a populista kultúrkritika kezdetei*, *Holmi*, 4(1992)/1, 43–56.

LUHMANN 1997 = Niklas LUHMANN, *Szerelem, szenvedély: Az intimitás kódolásáról*, ford. BOGNÁR Virág, Bp., Jósöveg Könyvek, 1997.

LUKÁCS 1977 = LUKÁCS István, „Magyar nyelvemnek tiszta szeretete”, *Új Ember*, 33(1977)/32, 3.

MAGRIS 2009 = Claudio MAGRIS, *Robinson és a robinzonádok*, ford. TODERO Anna, *Magyar Lettre Internationale*, 2009/75, 27–28.

MAGYAR 1989 = MAGYAR László András, *Bevezetés a kísértettanba*, Bp., Akadémiai, 1989.

MÁLYUSZNÉ 1985 = *Megbíráltak és bírálók: A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*, szerk. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, Bp., Gondolat, 1985 (Nemzeti Könyvtár).

MARCARD 1999 = Micaela von MARCARD, *A rokokó avagy kísérlet az emberi szíven: Gáláns eszmények és életválságok*, ford. OROSZ Magdolna, Bp., Európa, 1999.

MARGÓCSY 1998 = MARGÓCSY István, *Szigvárt apológiája*, ItK, 102(1998)/5–6, 655–667.

MARGÓCSY 2022 = MARGÓCSY István, „...mi volt nekem a szerelem?...” *A szerelem képe és helye a 19. századi magyar irodalomban*, *Vigilia*, 87(2022)/6, 467–474.

MAY 1966 = MAY István, *Az első magyar heroikus regény = Studia Litteraria*, IV, szerk. BARTA János, BÁN Imre, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1966, 3–24.

MAY 1971 = MAY István, *Kérvény Mária Teréziához a rabló-kiadásokról*, MKSz, 87(1971)/4, 328–330.

MAY 1974 = MAY István, *Kártigám-hatások irodalmunkban*, ItK, 78(1974)/2, 215–221.

MAY 1985 = MAY István, *A magyar heroikus regény története*, Bp., Akadémiai, 1985 (Irodalomtörténeti Füzetek, 112).

MCINELLY 2003 = Brett C. MCINELLY, *Expanding empires, expanding selves: colonialism, the novel, and Robinson Crusoe*, *Studies in the Novel*, 35(2003)/1, 1–21.

MEZEI 1958 = MEZEI Márta, *Történet szemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Bp., Akadémiai, 1958 (Irodalomtörténeti Füzetek, 19).

MEZEI 1998 = MEZEI Márta, *A kiadó „mandátuma”*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 1998 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 15).

MICHAELIS-JENA 1986 = Ruth MICHAELIS-JENA, *Eulenspiegel and Münchhausen: Two German Folk Heroes*, *Folklore*, 97(1986)/1, 101–108.

MIGOZZI 2016 = Jacques MIGOZZI, *A médiakultúra napja keleten is felkel: összegzés és perspektívák egy kutatás beindításához*, ford. KÁLAI Sándor = *Médiakultúra Közép-Kelet-Európában*, szerk. KÁLAI Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016 (Letöltés, 4), 11–24.

MIKOS 2004 = MIKOS Éva, *„Ki a barbarus?” Beszámolók távoli népekről, egzotikus kultúrákról a magyarországi kalendáriumokban 1760–1860 = Fehéren, feketén – Varsánytól Rititiig: Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*, II, szerk. BORSOS Balázs, SZARVAS Zsuzsa, VARGYAS Gábor, Bp., L'Harmattan, 2004, 169–191.

MIKSZÁTH 1979 = MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek és karcolatok*, XXIII, kiad. S. FÜRTH Éva, REJTŐ István, Bp., Akadémiai, 1979 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 73).

MILBACHER 2000 = MILBACHER Róbert, *„...Földben állasz mély gyökökkel...” A magyar irodalmi népiesség genezisének*

akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlata, Bp., Osiris, 2000.

MOHR 1998 = Hans-Ulrich MOHR, *German gothic = The Handbook to Gothic Literature*, ed. Marie MULVEY-ROBERTS, New York, University Press, 1998, 63–68.

MOLNÁR 1979 = MOLNÁR István, *Adalék Szabó Sámuel oktató-nevelő tevékenységének jellemzéséhez*, Keresztény Magvető, 85(1979)/4, 241–248.

MORETTI 2005 = Franco MORETTI, *Graphs, Maps, Trees: Abstract Modells for a Literary History*, London – New York, Verso, 2005.

MORRIS 1985 = David B. MORRIS, *Gothic Sublimity*, New Literary History, 16(1985)/2, 299–319.

NAGY 1974 = NAGY Olga, *Hősök, csalókák, ördögök: Esszé a népmeséről*, Bukarest, Kriterion, 1974.

NAGY 1993 = NAGY Olga, *Táltos és Pegazus*, Bp., Holnap Kiadó, 1993.

NAGY 1998 = NAGY Imre, *Utazás egy regény körül: Bessenyei György „Tariménes utazása” című regényének filológiai elemzése*, Pécs, Pro Pannónia Kiadó, 1998.

NAMÉNYI 1908 = NAMÉNYI Lajos, *Nagy Sámuel*, Művészet, 7(1908)/2, 137–138.

NÉMETH 2002 = NÉMETH András, *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete*, Bp., Osiris, 2002.

N. KOVÁCS 2007 = N. KOVÁCS Tímea, *Helyek, kultúrák, szövegek: A kulturális idegenség reprezentációjáról*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2007.

N. KOVÁCS 2008 = N. KOVÁCS Tímea, „A világ háziura”: *Az egzotikum formált idegen, a tudássá formált egzotikum = Az egzotikum: Tanulmányok*, szerk. FEJŐS Zoltán, PUSZTAI Bertalan, Budapest–Szeged, Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2008 (Tabula Könyvek, 9), 23–37.

NOVAK 2001 = Maxmillian E. NOVAK, *Daniel Defoe: Master of Fictions – His life and ideas*, Oxford, University Press, 2001.

PÁL 2012 = *Világirodalom*, főszerk. PÁL József, Bp., Akadémiai, 2012² (Akadémiai Kézikönyvek).

PAPP 2014 = PAPP Júlia, *„Ti vagytok a’ polgári Erény ’s Nemzetiség védangyali...”: Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában = A zsoltártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, Bp., Petőfi Irodalom Múzeum, 2014, 141–161.

PÁRTAY 2020 = PÁRTAY Kata, *A közvetítettség formái a Heroides levélpárjaiban = Világok között: Tanulmányok Ovidius életművéről*, szerk. KRUPP József, Bp., reciti, 2020, 165–179.

PENKE 2000 = PENKE Olga, *„Az ember kétszer születik...”: A szerelem ábrázolása az első magyar regényekben*, ItK, 104(2000)/1–2, 100–114.

PENKE 2001 = PENKE Olga, *Dugonics előszavai*, Tiszatáj, 55(2001)/2, 63–79.

PENKE 2002 = PENKE Olga, *Utószó: Az Etelka története és kontextusai* = DUGONICS András, *Etelka*, kiad. PENKE Olga, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2002 (Csokonai Könyvtár: Források, Régi Kortársaink, 8), 409–456.

PENKE 2008 = PENKE Olga, *Műfaji kísérletek Bessenyei György prózájában*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2008 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 42).

PENKE 2009 = PENKE Olga, *A levélműfaj szerepe Bessenyei első alkotói korszakában = Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., reciti, 2009, 35–44.

PERÉNYI 1922 = PERÉNYI József, *Császár Elemér: A magyar regény története*, It, 11(1922)/1–10, 104–106.

PINTÉR 1931 = PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története 4: A magyar irodalom a 18. században*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1931.

PINTÉR 1932 = PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története 5: A magyar irodalom a 19. század első harmadában*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1932.

PITROFF 1915 = PITROFF Pál, *Garay Obsitosához*, EPhK, 39(1915), 789–791.

PITROFF 1916–1917 = PITROFF Pál, *Révai Miklós ügye-baja Faludi munkáinak győri könyvnyomtatójával*, Erdélyi Múzeum, 33–34(1916–1917)/1, 134–138.

PÓCS 1990 = PÓCS Éva, *Néphit = Magyar Néprajz*, főszerk. DÖMÖTÖR Tekla, szerk. HOPPÁL Mihály, Bp., Akadémiai, VII, 1990, 527–692.

PÓCS 2018 = PÓCS Éva, *Átmeneti rítusok a halál után* = P. É., *Népi vallás és mágia Közép-Kelet-Európában: Válogatott tanulmányok*, II, Bp., L'Harmattan – Könyvpont – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 2018 (Studia Ethnologica Hungarica, 18), 495–520.

POGÁNY 2008 = POGÁNY György, *Nézetek a női olvasásról Magyarországon a felvilágosodás első szakaszában*, Könyvtári Figyelő, 54(2008)/3, 450–462.

PORKOLÁB 2011 = PORKOLÁB Tibor, *A Virág Benedek' Poétai Munkái peritextusai és kötetrendje* = *Virág Benedek' Poétai Munkái*, kiad. PORKOLÁB Tibor, Budapest, Universitas, 2011 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század), 94–126.

PROPP 1995 = Vlagyimir Jakovlevics PROPP, *A mese morfológiája*, ford. SOPRONI András, Bp., Osiris–Századvég, 1995² (Osiris Könyvtár).

PUKÁNSZKY 2001 = PUKÁNSZKY Béla, *A gyermekkor története*, Bp., Műszaki Könyvkiadó, 2001.

PUKÁNSZKY–NÉMETH 1996 = PUKÁNSZKY Béla, NÉMETH András, *Neveléstörténet*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

PUSZTAI 2011 = PUSZTAI Gábor, *Robinsonok között: Jelky András kalandjai és a robinzonádok*, Alföld, 62(2011)/10, 66–77.

PUSZTAI 2014 = PUSZTAI Gábor, *A nem létező Jelky András: Fikció és valóság a világhíró bajai szabólegény történetéből*, Alföld, 65(2014)/1, 72–85.

RÁKAI 2008 = RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete: Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*, Bp., Universitas, 2008.

RICHETTI 2017 = John RICHETTI, *A History of Eighteenth-Century British Literature*, Oxford, Wiley Blackwell, 2017.

ROCHE 2011 = Daniel ROCHE, *A könyv mint fogyasztási cikk – gazdaság és olvasás között*, ford. BÁRDOS Miklós, Korall: Társadalomtörténet folyóirat, 2011/43, 25–41.

RUTHNER 2010 = Clemens RUTHNER, *Zur Theorie der Liminalität oder Die Grenzwertigkeit der Fantastik* = *Der Schauer*

(roman). *Diskurszusammenhänge – Funktionen – Formen*, hrsg. Mario GRIZELJ, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2010, 77–90.

SAGE 1998 = Victor SAGE, *Gothic Novel = The Handbook to Gothic Literature*, ed. Marie MULVEY-ROBERTS, New York, University Press, 1998, 81–89.

SAID 2000 = Edward W. SAID, *Orientalizmus*, ford. PÉRI Benedek, Bp., Európa, 2000.

SÁNDOR 1874 = SÁNDOR János, *Szabó Sámuel életrajza*, Keresztény Magvető, 9(1874)/2, 105–117.

SÁRKÖZY 2005 = SÁRKÖZY Péter, *Faludi Ferenc*, Pozsony, Kalligram, 2005 (Magyarok Emlékezete).

SCHÖPFLIN 1922 = SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar regény története*, Nyugat, 15(1922)/6, 428–429.

SIMON 1990 = SIMON Zoltán, *Az irodalom peremvidéke*, Bp., Múzsák Közművelődési Kiadó, 1990.

SIMON 2020 = SIMON Beáta, *Köznemesek magánkönyvtárai a 18. századi Zalában, hagyatéki leltárak alapján = Könyvek magántulajdonban (1770–1820)*, szerk. DÓBÉK Ágnes, Bp., reciti, 2020 (ReKonf, 6), 99–120.

SIMON-SZABÓ 2009 = SIMON-SZABÓ Ágnes, *Kifeslettek „a nem-létel méhéből”: 19. századi magyar Werther-utánpótlások és -fordítások*, Filológiai Közöny, 55(2009)/1–2, 20–48.

SÓTÉR 1965 = *A magyar irodalom története*, III, főszerk. SÓTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965.

STAUD 1999 = STAUD Géza, *Az orientalizmus a magyar romantikában*, Bp., Terebess, 1999².

STOHL 2009 = STOHL Róbert, *Fragmenta Takatsiana: Források és kiegészítések péteri és téti Takáts József (1767–1821) életrajzához*, Doktori értekezés, Szeged, 2009.

SUTHERLAND 1988 = John SUTHERLAND, *Sikerkönyvek: Bestseller regények az 1970-es években*, ford. BALABÁN Péter, Bp., Európa, 1988.

S. VARGA 2010 = S. VARGA Pál, *A valóság nyelvi megalkotottságának tudatosodása a 19. század második felének magyar elbeszélő irodalmában: Elméleti-módszertani bevezető egy szövegcsoporthoz* = *Studia Litteraria: Tanulmányok a klasszikus magyar irodalom köréből*, XLVIII, szerk. GÖNCZY Monika, IMRE László, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2010, 192–211.

S. VARGA 2014a = S. VARGA Pál, *Akkulturációs stratégiák a 19. századi magyar irodalomban* = S. V. P., *Az újraszótt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, Bp., Ráció, 2014, 28–37.

S. VARGA 2014b = S. VARGA Pál, *Idegenség és önkép az irodalomban: Néhány példa a 19. század magyar irodalmából* = S. V. P., *Az újraszótt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, Bp., Ráció, 2014, 75–86.

SZABÓ 1939 = SZABÓ T. Attila, *Néhány szó a magyarországi „Robinson-nyomok”-hoz*, ItK, 49(1939)/1, 73–74.

SZABÓ 2000 = SZABÓ Katalin Viola, *Révai Miklós harmadik híradása*, ItK, 104(2000)/5–6, 776–783.

SZABÓ 2017 = SZABÓ Tibor Benjámin, *Szépséges breakeven: a pénzkánon és az „über hoch Literatur”*: Sikerértelmezések a magyar és a nemzetközi könyvszakmában, Alföld, 68(2017)/3, 35–42.

SZAJBÉLY 1999 = SZAJBÉLY Mihály, *A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában*, It, 80(1999)/3, 424–440.

SZAJBÉLY 2001 = SZAJBÉLY Mihály, *„Idzadnak a’ magyar tollak”*: Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig, Bp., Akadémiai-Universitas, 2001 (Irodalomtudomány és Kritika).

SZAJBÉLY 2007 = SZAJBÉLY Mihály, *Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban* = *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, mtárs. JENEY Éva, JÓZAN Ildikó, Bp., Gondolat, 2007, 73–90.

SZAKOLCZAI 2015 = SZAKOLCZAI Árpád, *Marginalitás és liminalitás: Státuszon kívüli helyzetek és átértékelésük*, Regio, 23(2015)/2, 6–29.

SZALISZNYÓ 2014 = SZALISZNYÓ Lilla, *„Imhol a’ Jelentés”* *A magyar irodalom propagálása a 19. század első évtizedeiben* = *Piacok a társadalomban és a történelemben*, szerk. HALMOS Károly, KISS Zsuzsanna, KLEMENT Judit, Bp., Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2014, 368–379.

SZÁVAI-Z. VARGA 2016 = SZÁVAI Dorottya, Z. VARGA Zoltán, *Előszó*, Helikon, 62(2016)/3, 347–349.

SZEMERKÉNYI 2005 = SZEMERKÉNYI Ágnes, *Irodalom és folklór* *Dugonics András Etelka című regényében* = *Folklór és*

irodalom, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2005, 139–153.

SZERB 1931 = SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Révai, 1931.

SZILÁGYI 1998 = SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 1998 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 16).

SZILÁGYI 2007 = SZILÁGYI Márton, *Dugonics András és az „idegenek”* = Sz. M., *Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 92–102.

SZILÁGYI 2009 = SZILÁGYI Márton, *Az érzékeny levélregény magyar variációja: Kazinczy Ferenc: Bácsmegyei öszve-szedett levelei = Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve*, 19. kötet, szerk. KOVÁTS Dániel, Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 2009, 21–26.

SZILÁGYI 2015 = SZILÁGYI Márton, *A keretes elbeszélés poétikai lehetőségei a 18. századi magyar prózában: Mikes Kelemen: Mulattságos napok, Faludi Ferenc: Téli éjtszakák = Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára – Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, főszerk. LENGYEL Réka, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit, LÉNÁRT Orsolya, Bp., reciti, 2015, 232–238.

SZILÁGYI 2020a = SZILÁGYI Márton, *Vannak változások: Az elfeledés és a felfedezés műveletei az irodalomtörténetben* = Sz. M., *Omniárium: Irodalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Ráció, 2020, 34–42.

SZILÁGYI 2020b = SZILÁGYI Márton, *A közjó Bessenyei György Tariménes útazása című regényében (1804)* = Sz. M., *Omniárium: Irodalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Ráció, 2020, 63–70.

SZILÁGYI 2020c = SZILÁGYI Márton, *Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna irodalmi szalonja: Legenda és valóság* = Sz. M., *Omniárium: Irodalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Ráció, 2020, 132–141.

SZILÁGYI 2021 = SZILÁGYI Márton, *Az íróvá válás mikro-története a 19. század első felében: Lisznyai Kálmán és az „irodalmi gépezet”*, Bp., reciti, 2021 (Vitae, 3).

SZINNYEI 1906 = SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XI, Budapest, Hornyánszky, 1906.

SZINNYEI 1925–1926 = SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig I–II.*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1925–1926.

SZÖRÉNYI 1996 = SZÖRÉNYI László, *Dugonics András* = Sz. L., *Memoria Hungarorum: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Balassi, 1996, 108–140.

TAKÁCS 2021 = TAKÁCS Réka, *A 18. századi gótikus regény = Az angol irodalom története: Az 1640-es évektől az 1830-as évekig – Második rész*, szerk. KOMÁROMY Zsolt, GÁRDOS Bálint, PÉTI Miklós, Bp., Kijárat, 2021, 247–251.

TAKÁTS 2000 = TAKÁTS József, *Irodalom és historizmus*, Tiszatáj, 54(2000)/1, 51–58.

TARJÁNYI 2002 = TARJÁNYI Eszter, *A szellem örvényében: A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*, Bp., Universitas, 2002.

THIMÁR 2007 = THIMÁR Attila, *Hős és áldozat: Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete*, Bp., Universitas, 2007 (Historia Litteraria, 22).

TIMÁR 2019 = TIMÁR Andrea, *Dehumanizáció: az elkövető alakja az irodalomban, a filmművészetben, a színpadon és a filozófiában*, Helikon, 65(2019)/1, 3–9.

TINYANOV 1981 = Jurij TINYANOV, *Az irodalmi tény*, ford. RÉTHY Ágnes, SOPRONI András, Bp., Gondolat, 1981.

TOLDY 1854 = TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története: Zrínyitől Kisfaludy Sándorig*, Pest, Heckenast Gusztáv sajátja, 1854.

TOLNAI 1934 = TOLNAI Vilmos, *Báró de Manx és Münchhausen*, It, 23(1934)/1–2, 21–24.

TÓTH 2009 = TÓTH Sándor Attila, *A szép-jó hatalma és a jezsuita szellem: Szerdahely György költészetelmélete és poézise*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2009.

TÖRÖK 2020 = TÖRÖK Zsuzsa, *Kísértő emlékek: Vachott Sándorné és a gótikus irodalom*, It, 101(2020)/4, 383–406.

TRATTNER 1818 = TRATTNER János Tamás, *Az Előfizetésnek módja, neme, célja és haszna*, Tudományos Gyűjtemény, 2(1818)/10, 109–115.

TRÓCSÁNYI 1956 = TRÓCSÁNYI Zoltán, *Rabló kiadás-e a Kartigam kolozsvári, 1778-i kiadása?*, MKSz, 72(1956)/3, 244–246.

TURNER 2002 = Victor TURNER, *A rituális folyamat: Struktúra és antistruktúra*, ford. OROSZ István, Bp., Osiris, 2002 (Osiris Könyvtár).

TURÓCZI-TROSTLER 1942 = TURÓCZI-TROSTLER József, *Fenékkel felfordult világ: Tanulmány a mesés képzetek történetéből*, Bp., Ranschburg Gusztáv, 1942.

TURÓCZI-TROSTLER 1947 = TURÓCZI-TROSTLER József, *A holdvilágos éj: Képzettörténeti tanulmány Vörösmarty mese-novellájáról*, EphK, 70(1947), 37–59.

TÜSKÉS 2019 = TÜSKÉS Gábor, *A 18. századi irodalom kor-szakolásának kérdéséhez*, It, 100(2019)/4, 369–392.

VADERNA 2013 = VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Bp., Ráció, 2013 (Ligatura).

VADERNA 2017 = VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Bp., Universitas, 2017.

VÁRINÉ 1999 = VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya, *Siker-minta, siker-ideológia és retorika = A siker lélektana: Szociálpszichológiai és szociológiai tanulmányok a sikerről*, szerk. VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya, SOLYMOSI Zsuzsa, Bp., Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum, 1999, 17–41.

VÁRÓ 1913 = VÁRÓ Gedeon, *Két régi Robinzon-fordításról*, Magyar Nyelvőr, 42(1913), 390–393.

VESZELY 2021 = VESZELY Anna, *Normakövetések és normatörések a Zomilla című heroikus románban = Nyom-követés 6. Tanulmánykötet*, szerk. B. KISS Mátyás, Bp., Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály, 2021, 217–237.

VINCZE 2013 = VINCZE Kata Zsófia, *A zsidó kópé, Osztrópoli Herschele intertextualitása és humorának kontextusa Kelet-Európában*, Néprajzi Látóhatár, 22(2013)/4, 87–101.

VOGEL 2007 = VOGEL Zsuzsa, *Faludi Ferenc munkáinak erdélyi olvasóiról*, Erdélyi Múzeum, 69(2007)/3–4, 94–112.

VOGEL 2014 = VOGEL Zsuzsa, *Faludi Ferenc magyar műzsájának köntösei: Kiadói olvasatok*, Erdélyi Múzeum, 76(2014)/2, 29–43.

VÖRÖS 1974 = VÖRÖS Imre, *Haller László írói portréja*, ItK, 78(1974)/5, 529–542.

VÖRÖS 1987 = VÖRÖS Imre, *Fejezetek a XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*, Bp., Akadémiai, 1987 (Modern Filológiai Füzetek, 41).

WALDAPFEL 1935 = WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1935.

WALLMANN 2000 = Johannes WALLMANN, *A pietizmus*, ford. SZABÓ Csaba, Bp., Kálvin Kiadó, 2000.

WEBER 1995 = Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, ford. JÓZSA Péter, LISSAUER Zoltán, SOMLAI Péter, Bp., Cserépfalvi, 1995² (A Társadalomtudomány Klasszikusai).

WÉBER 1959 = WÉBER Antal, *A magyar regény kezdetei. Fejezetek a magyar regény történetéből*, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 5).

WEINRICH 1966 = Harald WEINRICH, *Das Zeichen des Jonas: Über das sehr Große und das sehr Kleine in der Literatur*, Merkur: Deutsche Zeitschrift für Europäisches Denken, 20(1966)/8, 737–747.

WESZELY 1900 = WESZELY Ödön, *Robinson, mint ifjúsági könyv*, Magyar Pedagógia, 9(1900), 623–632.

WITTMANN 2000 = Reinhard WITTMANN, *Az olvasás forradalma a 18. század végén? = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi, 2000, 321–347.

WOLF 1995 = Eric R. WOLF, *Európa és a történelem nélküli népek*, ford. MAKAI György, Bp., Akadémiai – Osiris – Századvég, 1995.

ZOLNAI 1917 = ZOLNAI Béla, *Garay Obsitosához*, EPhK, 41(1917), 63–64.

ZOLNAI 1955 = ZOLNAI Béla, *Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai*, ItK, 59(1955)/3, 288–295.

ZSIGMOND 1941 = ZSIGMOND Ferenc, *György Lajos: A magyar regény előzményei*, ItK, 51(1941)/4, 399–400.

SUMMARY

This book attempts to describe the novel corpus at the turn of the 18th and 19th centuries by considering its specific genre and narrato-poetic patterns, as well as aspects of the history of ideas, and contexts of reading and social history. In doing so, the early history of the genre is approached from the perspective of the phenomenon of popularity, which is conceptualised as a process of pragmatic rearrangement. We can speak of rearrangements, transformations, and “origins” in the historical-poetic, sociological and ideological aspects of the prose literature of the late 18th and early 19th centuries. Thus, the novel corpus of the period is particularly suitable for describing modification processes of a similar nature. The book approaches its goal from the perspective of a complex system of aspects: sociological literature, historical-poetics and the history of genre. The genre was organized according to ideological-functional-pragmatic guiding concepts in such a way that each textual work was ideologically interested, and mediated a social worldview, while the instructor-educator had a pedagogic function, or was considered as a publishing business organization, and the marketability of the work directly addressed the readership, and was brought to life by a pragmatic principle that hoped for material gain in the publication of popular works. My premise is that by interpreting rearrangement as a history of evolution, teleological intentionality can be avoided. Since this premise views the events of genre history and the mutability of literature as non-development, it takes into account not only the fundamental continuities but also the phenomena of a “timeless”, anachronistic quality. The examples show that in the last third of the 18th century, one more outstanding work, one specific text, achieves an outstanding degree of fame. The success of novels, and

their decade long popularity highlights the fact that they had a remarkable potential to increase their readership from the last decades of the century, with the gradual involvement of readers and, last but not least, with the flourishing of book publishing and the book trade in Hungary. It is well known that success can mean different things to different eras, cultures, nations, social strata, or individuals, and can include aspects such as financial gain, social recognition, and internal satisfaction. In fact, in many respects the present works illustrate the ideological pattern of success by the consistent implementation of the principle of *utile et dulce*. The book tries to outline the practices of publishing and popularizing contemporary novels, including the organizing concepts of serialisation, and to view them in context. Serialisation as a mode of literary production has a kind of insurance function; it can be a guarantee of the systematic creation, promotion and sale of “text goods” as a market product. This consequence is articulated in the fourth chapter, which shows how, for publishers of the era, concrete practical activities dominated in approaching and winning their readership, making it clear that a venture with a purely ideological approach could no longer succeed with voices which had a purely ideological topos. Our publishers recognized relatively early that entertaining literature existed, and met a realistic social need for which the procedure for publishing texts had been shaped. In my view, foreign source texts were not selected at random, either. Behind the attempts of companies publishing serialised novels to transpose the popular texts of the Western European book market, which boasted a large readership, to Hungary, was the positive reception hoped for from sales in Hungary, which was – not incidentally – closely related to material income. As success was revealed in different aspects in the context of consistent publishing strategies and the results these achieved, in the relevant chapter of the book I tried to approach the elastic, practically indefinable phenomenon from the perspective of the invisible principle of repetition that forms the texture of the novel. From a publishing point of view, the principle of repetition in reproductive practice, manifested in the selection, standardization and application of samples ensured the conditions of production and sales as long as they were considered profitable. It is well

known that in popular literature there are strict conventions and regularities, and works are usually shaped by principles of form and direction, such as repetition, which creates structural, thematic and motivational relationships creating both marginal 'inclusions' and transitional texts. This phenomenon operates archetypal, inherited, constantly reproducing mythologemes, repeating basic motifs, topos, and immortal characters and lives by mixing and varying myths, in the paradox of the "other that is the same," and by making recognizable elements both welcome and enjoyable. So whether it be a prose text that is ideologically, functionally, or pragmatically conceived, the socio-cultural conditions for the production of the turn-of-the-century novel corpus and the internal modifications of the genre were mutually intertwining, and in the contact between these modifications a causal relationship can be detected. Although, according to the concept of authorship, separation performs a structural function, it should be emphasized that there is hardly any "chemically pure" novel. The demarcation and distinction of the three types is necessarily uncertain. Their boundaries are blurred, and in the case of texts conveying ideology, material interests were already being developed, and the first traces of business organization were becoming visible.

NÉVMUTATÓ

- Ábel János 167
Abrudbányai Szabó Sámuel 168,
169, 171, 192, 251, 278, 286, 289
Ádám Péter 272
Adorno, Theodor 165, 279
Ágai Adolf 76, 221
Ajtay Sámuel 192
Alberti Ignác 163
Alberti Ignácné 252, 263
Albrecht, Johann Friedrich Ernst
60
Alexovics Vazul 41, 43, 44, 251
Almási Balogh Sámuel 174, 268
Almási Miklós 203, 248, 268
Ambró Ferenc 163
Andrád Sámuel 98, 241, 251–252,
276
András Csaba 199, 268
Androvics Miklós 35, 44, 270
Ányos Pál 36, 37, 44, 78, 158, 160,
252
Aranka György 117, 129, 136–141,
144, 252, 281, 283
Arany János 204, 230, 268–269, 271
Arkhimédész 190

Bachich József 170, 171, 192, 252
Bahtyin, Mihail 13, 46, 51, 268
Bajcsa András 262
Bajza József 17, 268
Bakai János 167
Balabán Péter 289

Balázs Péter 26, 268, 283
Bálint Lajos 275
Ballagi Aladár 117, 268
Balogh Gergő 199, 268
Balzac, Honoré de 246
Bán Imre 285
Barabási Albert-László 165, 178,
248, 268
Barabási Tünde 278
Barac, Ioan 36, 252
Baranyai Norbert 102, 268
Barbier, Frédéric 151, 153, 163, 164,
268
Barclay, John 253, 256, 258
Barcsay Ábrahám 34, 78, 156, 252,
255, 273
Barczafalvi Szabó Dávid 44, 114–
116, 119, 121, 123–125, 127, 144,
252
Báróczi Sándor 18, 19, 22, 32–34,
36, 38, 77–79, 128, 129, 252, 260,
269
Baróti Szabó Dávid 37, 128
Barta János 230, 268–269, 285
Bartha István 167
Batsányi János 36, 37, 158
Baumaister, Franz Xaver 167
Bayer József 279
Beimel József 163, 261, 283
Beleznayné Podmaniczky Anna
Mária 225–226, 291
Belnay György Alajos 163, 254

- Bence Erika 101, 269
 Bendl Júlia 270
 Benedikt Mihály 163, 257
 Bene Sándor 48, 269
 Benkő Loránd 98, 269
 Bényei Péter 17, 149, 269
 Bényei Tamás 280
 Beóthy Zsolt 17–20, 25, 96, 97, 98, 103, 269
 Bérczes Tibor 271
 Béres Norbert 34, 143, 264, 267, 269
 Beresevich József 187
 Berkeszi István 68, 269
 Berlász Jenő 260
 Bernard, Charles de 246
 Bernáth Csilla 280
 Bertho Lavenir, Catherine 153, 163, 164, 268
 Bertrand, Didier 82, 84, 86, 100, 111, 269
 Berze Nagy János 226, 269
 Bessenyei György 18, 19, 25, 34, 78, 90, 136, 253, 260, 279, 281, 286, 287, 291
 Bíró Ferenc 26, 45, 58, 128, 253, 270
 Bisztray Gyula 154, 167, 270
 Bitskey István 35, 270
 Bitterli, Urs 50, 82, 84, 85, 86, 89, 90, 95, 110, 270
 B. Kiss Mátyás 293
 Bódi Katalin 26, 39, 45, 129, 136, 145, 148, 149, 269, 270
 Bodrogi Ferenc Máté 29, 121, 127, 143, 144, 146, 147, 199, 260, 269, 270–271
 Boér Sándor 19, 44, 253
 Bognár Péter 236, 271
 Bognár Virág 284
 Bohse, August 67
 Boldog-Bernád István 204, 271
 Borbély Szilárd 33, 46–47, 260, 271
 Bornemissza Péter 239, 253
 Borsos Balázs 285
 Bote, Hermann 239
 Botting, Fred 219, 271
 Bourdieu, Pierre 153, 161, 249, 271
 Bölöni Farkas Sándor 116, 257
 Bridgwater, Patrick 205–207, 220, 271
 Briggs, Asa 162, 271
 Bucsánszky Alajos 253
 Budai Ézsaiás 15, 253, 278
 Bujdosó István 268
 Bulwer, Edward 246
 Burián Pál 163, 245–246
 Burke, Edmund 209, 218, 271, 279
 Burke, Peter 162, 235, 236, 271
 Busa Margit 260–261
 Buzogány Áron 170, 272
 Bükyné Horváth Mária 181, 272
 Bürger, Gottfried August 224, 226, 253
 Campe, Joachim Heinrich 97, 98, 100, 172, 255–258, 262, 263, 266
 Cavallo, Guglielmo 272, 294
 Cervantes, Miguel de 246
 Chartier, Roger 67, 154, 166, 182, 202, 272, 294
 Clastres, Pierre 85, 86, 272
 Cochrane, Lydia G. 272
 Cooper, James Fenimore 247
 Coster, Charles de 239
 Czifra Mariann 283
 Czuczor Gergely 194, 272
 Csanda Sándor 36, 272
 Császár Elemér 19, 20, 21, 25, 91, 272, 287
 Csáthy György 163,
 Cséby Géza 158, 272
 Cserey Miklós 79
 Csernus Anikó 274
 Csery Péter 170, 171, 254

- Csetri Lajos 116, 272
 Csiky Gergely 17, 277
 Csímár Péter 272
 Cs. Gárdonyi Klára 261
 Csóka-Jaksa Helga 281
 Csokonai Vitéz Mihály 37, 75, 254, 290
 Csordás Gábor 262
 Csörsz Rumen István 264, 271, 278, 283, 291
 Csukás István 283
 Dajkó Pál 273
 Dániel István 19, 68, 254
 Dapsy József 98, 254
 Deáki Filep Sámuel 68, 245–246, 254
 Debreczeni Attila 36, 40, 53, 54, 57, 58, 78, 98, 116, 118, 126, 127, 129, 136, 142, 144, 145, 183, 254, 269, 273
 Decsy Sámuel 178
 Defoe, Daniel 80, 83, 84, 87, 94, 96, 97, 101, 111, 254, 255, 275, 277, 286
 Demmel József 198, 273
 Déryné Széppataki Róza 37, 255
 Dessewffy Aurél 239, 255
 Dessewffy Emil 255
 Dessewffy József 79, 239, 293
 Devecseri Gábor 256
 Devescovi Balázs 37, 270, 273
 Dickens, Charles 247
 Diepold, Floridus 257
 Dobai Székely Sámuel 95, 96, 274
 Dóbék Ágnes 289
 Dobolán Katalin 222, 273
 Dobosy Mihály 98, 255
 Domokos Lajos 75, 76, 255, 282
 Döbrentei Gábor 79, 169, 255
 Dömötör Tekla 288
 Dréta Antal 160
 Dugonics András 20, 31, 37, 38, 52–63, 192, 255, 270, 273, 279, 280, 287, 290, 291, 292
 Dusnoki József 35, 273
 Eckhardt Sándor 253
 Eggenberger József 163, 173, 183, 184, 188, 191, 195, 196, 259, 265
 Egyed Emese 34, 136, 255, 273, 280
 Éjszaki Károly 37, 220
 Eliade, Mircea 212, 273
 Elias, Norbert 48, 274
 Ellinger István 163, 245
 Ellinger János József 163, 252, 259
 Emich Gusztáv 272
 Endreffy Zoltán 277
 Endrődi János 59
 Engel János 163
 Erdélyi István 228, 255
 Escarpit, Robert 180, 182, 190, 274
 Eschdnfeld, Johann Ferdinand
 Edlen von 267
 Ethey Imre 167
 Euripidész 133, 134, 256
 Fallenbühl Zoltán 95, 96, 274
 Faludi Ferenc 22, 41, 156, 256, 287, 289, 291, 293
 Falus Róbert 134, 274
 Farkas Ferenc 175, 192
 Farmati Anna 273
 Fáy András 37, 192, 277
 Fazekas Sándor 48, 274
 F. Csanak Dóra 77, 274
 Febvre, Lucien 153, 181, 274
 Federmayer István 154, 156, 256, 274
 Fehér Katalin 65, 103, 168, 274
 Fejér Antal 44, 256
 Fejős Zoltán 89, 274, 286
 Fekete Csaba 75, 275
 Feltes, Norman N. 247, 275

- Fénelon, François de Salignac de la Mothe 66, 68, 69, 70, 74, 76, 79, 80, 255–260, 266, 267, 275, 282
 Fenyő D. György 101, 275
 Ferenczi László 90, 275
 Ferenczi Sámuel 167
 Ferenczy János 194, 195, 259
 Ferguson, Niall 83, 275
 Festetics György 157–160, 272
 Fiedler, Gottfried 258
 Flammenberg, Lorenz = Kahlert, Karl Friedrich 206
 Flygare-Carlén, Emilie 247
 Fogarasi György 271, 277
 Fogarasi János 194, 272
 Főrizs Gergely 270, 287
 Földényi F. László 80, 81, 83, 84, 85, 275
 Földes István 167
 Földi Ferenc 98, 256–257
 Földi János 141, 142
 Fried István 12, 147, 148, 275
 Frye, Northrop 232, 275
 Fuchs, Eduard 63, 275
 Funke, Fritz 151, 166, 275
 Fülöp Géza 177, 180, 261, 275
- Gaál György 187
 Galavics Géza 78, 275
 Gans, Herbert J. 152, 276
 Garay János 236, 287, 294
 Gárdonyi Albert 188, 276
 Gárdos Bálint 292
 Gázsity Mila 279
 Gebula Judit 275
 Gecsényi Györgyi 279
 Gedő József 168–170, 272, 282, 283
 Gehlen, Arnold 231, 276
 Gelei József 19, 97, 98, 257
 Gelléri Gábor 271
 Gellériné Lázár Márta 274
- Gellert, Christian Fürchtegott 44, 127, 264, 266
 Geréby György 279
 Gergely Győző 275
 Gergelyi Gábor 167
 Gergye László 116, 276
 Gessner, Salomon 127
 Gesztelyi Hermina 268
 Gindl József Ágoston 73, 257
 Gintli Tibor 11, 14, 145, 187, 276
 Glavina Zsuzsa 277, 279
 Gleich, Joseph Alois 210, 213, 214, 216, 257
 Goethe, Johann Wolfgang 116, 257
 Golyán Ádám 98, 241, 276
 Gombos Mihály 167
 Gomez, Madeleine-Angélique de 105
 Gondol Dániel 247
 Gönczy Monika 289
 Gorove László 192
 Gottlieb Antal 167, 257
 Göbölös Magdolna 271
 Görög Livia 278
 Görömbei András 279
 Granasztói Olga 40–42, 276
 Greguss Ágost 17, 277
 Grizelj, Mario 205, 222, 276, 289
 Grün Orbán 163
 Guzmics Izidor 38
 Gvadányi József 38, 157–158, 236
- Gyalui Farkas 37, 76, 221, 257
 Gyarmathi Sámuel 19, 97, 98, 258
 Gyöngyösi István 38
 Győrfi József 19, 68, 258
 György Lajos 22–25, 91, 97, 104, 105, 192, 207, 224, 240–242, 246, 276, 294
 Győry János 264
 Gyulai Pál 17, 19, 277
 Gyulai Zoltán 83, 111, 277

- Haas, Franz 257
 Habermas, Jürgen 198–199, 277
 Hagedorn, Friedrich von 127
 Hahn-Hahn, Ida 247
 Hall, Daniel 205, 277
 Haller, Albrecht von 127
 Haller Antal 44, 258
 Haller László 18, 19, 66–68, 72, 74, 76–80, 255, 258, 269, 294
 Halmos Károly 153, 174, 199, 277, 290
 Hansági Ágnes 275, 278
 Harmath István 157, 277
 Harmathy Veronika 274
 Harsányi István 260
 Harsányi Pál 246
 Hartleben Konrád Adolf 103, 163, 175, 186–188, 191, 197, 241–243, 259, 265
 Hász-Fehér Katalin 32, 38, 155, 277
 Hauser Arnold 82, 83, 94, 203, 221, 222, 248, 278
 Haykul Antal 163
 Heckenast Gusztáv 163, 255, 259, 266, 292
 Hegedüs Béla 15, 154, 156, 278, 283, 291
 Heinrich Gusztáv 43, 108, 278
 Hermann Gusztáv Mihály 168, 278
 Hermann Zoltán 102, 275, 278
 Hermányi Dienes József 241, 258–259
 Hetesi István 268
 Hevesi Lajos 97, 259
 Hidas Zoltán 282
 Hites Sándor 12, 14, 16, 17, 26, 28, 29, 151, 163, 199, 202, 220, 245, 247, 249, 268, 271, 278–279, 281
 Hochmeister Márton 163, 167, 253
 Holbert, Ludwig 68
 Holosovszky Imre 175, 176, 186, 192, 198, 241, 242, 259
 Homérosz 34
 Hoppál Mihály 288
 Hopp Lajos 106, 262, 279
 Horatius Flaccus, Quintus 75
 Horkay Hörcher Ferenc 218, 279
 Horkheimer, Max 165, 279
 Horváth István 256
 Horvát István 187–188, 194–195, 259
 Horváth János 60, 279
 Horváth Károly 283
 Horváth Károly (fordító) 247
 Hriágyel Márton 77, 259
 Huntington, Samuel P. 87, 279
 Ilosvay Sámuel 173, 174, 183–184, 192, 196, 259
 Ilovai János 167
 Imre László 26, 28, 29, 52–53, 55, 249, 269, 279–280, 289
 Ivánkay Vitéz Imre 129, 131, 132, 135, 136, 140, 141, 144, 166, 168, 259
 Ivichich Ferenc 77, 260, 274
 Jakab István 247
 James, George 247
 Jankovits László 274, 276
 János Szabolcs 60, 221, 280
 János-Szatmári Szabolcs = János Szabolcs 60, 221, 280
 Jánosy István 256
 Jauss, Hans Robert 249, 280
 Jelinek Vencel 163
 Jelky András 96, 257, 259, 264, 267, 288
 Jeney Éva 29, 274, 276, 280, 290
 Jókai Mór 16, 236–237, 260
 Jósika Miklós 16, 19, 22, 26, 247, 269, 278
 Józán Ildikó 274, 276, 290
 Józsa Péter 294

- J. Soltész Katalin 12, 280
 Juranovszky Andrea 204, 280
- Kahlert, Karl Friedrich 206
 Kálai Sándor 285
 Kálmán C. György 13, 280
 Kalmár György 81, 82, 280
 Kantersveller József 167
 Kapronczai Ádám 267
 Karinthy Frigyes 275
 Kármán József 22, 25, 129, 291
 Károlyi Antal 265
 Kárpáti Zoltán 284
 Kárpáty Csilla 256
 Kayser, Wolfgang 45, 280
 Kazinczy Ferenc 19, 22, 32–34, 36,
 38, 53, 54, 78, 79, 90, 98, 108,
 115–117, 128–129, 135–136, 138,
 140, 141, 143, 146–148, 159, 160,
 166, 169, 170, 172, 176, 185, 189,
 242, 260, 269, 270, 276, 277, 291
 Kehlmann, Daniel 239
 Kelemen János 92, 280
 Kelemen Pál 272
 Kemény János 34
 Kemény Zsigmond 16
 Kerényi Ferenc 263
 Kerényi Grácia 256
 Keresztes Balázs 81, 82, 106, 281
 Kertész Botond 270
 Kéri Katalin 181, 281
 Keszeg Anna 152, 201, 281
 Kilián Ádám 167, 208
 Kilián György 167, 208
 Király Emőke 140, 141, 281
 Király István 94, 206, 224, 232, 281
 Kisfaludy Sándor 129, 145, 206, 273,
 292
 Kis János 79, 145, 146, 172, 173, 184,
 185, 261, 270, 283
 Kis János (fordító) 276
 Kiss István 163, 167, 172, 191, 261,
 263
- Kiss József 263
 Kiss Margit 291
 Kiss Zsuzsanna 290
 Klemann József 163, 265
 Klement Judit 290
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 127
 Kókay György 34, 35, 155, 177, 253,
 281
 Kollár Gottfried 167
 Kollár Zsuzsanna 199, 281
 Kollmann József Ferenc 35, 163
 Komáromi Gabriella 101, 102, 281
 Komáromy Zsolt 292
 Konok Péter 271
 Kónyi János 19, 241, 261, 276
 Kopernikusz, Nikolausz 190
 Kornis Gyula 198, 281
 Korompay H. János 279, 287
 Korompay Klára 279
 Koselleck, Reinhart 22, 282
 Koszta József 116, 261
 Kotzebue, August 172
 Kovács Ágnes 233–234, 282
 Kovács Árpád 273
 Kovács Krisztina 272
 Kováts Dániel 291
 Kozma Antal 70, 77, 282
 Kozma Ferenc 168–170, 282
 Kozma Gergely 168–170, 274, 282
 Kozocsa Sándor 96, 282
 Kölcsey Ferenc 37, 261
 Könczöl Csaba 268
 Köpeczi Béla 67–70, 73, 75, 76, 90,
 93, 282
 Krupp József 287
 Kulcsár Adorján 177, 185, 186, 190,
 198, 282
 Kulcsárné Siess Katalin 163, 261
 Kulcsár Szabó Ernő 272
 Kulcsár-Szabó Zoltán 280
 Kulcsár István 158, 194–196
 Kübling József 167

- Labádi Gergely 12, 26, 36, 48, 78,
 95, 145, 146, 151, 170, 172, 183,
 185, 186, 195–197, 261, 273, 274,
 282–283
 Laczházi Gyula 62, 144, 146, 147,
 283
 Ladányi Sándor 139, 140, 283
 Lafontaine, August 172, 245, 254
 Lakner Sándor 247
 Lampel Róbert 253
 Landerer Ferenc 22, 163, 166–167,
 180–181, 210, 246, 251, 260
 Landerer János Mihály 34, 35, 114,
 117, 163, 189, 252, 255, 262, 264
 Landerer Katalin 261
 Landerer Lajos 255
 Landerer Mihály 22, 163, 167, 168–
 171, 182–183, 186, 189–191, 196,
 197, 207, 213, 224, 251, 252, 254,
 255, 256, 265, 266
 Lang Ágoston 167
 Laszkalner Antal 41, 42, 283–284
 Lázár Béla 74, 115, 284
 Léces Károly 35, 284
 Lénárt Orsolya 291
 Lengyel Réka 291
 Lewis, Matthew Gregory 204, 206
 Lezay-Marnézia de Bressey,
 Charlotte Antoinette 138
 Lichtwer, Magnus Gottfried 127
 Lindauer János 163
 Lissauer Zoltán 294
 Locke, John 34
 Longueil, Alfred E. 204, 284
 Lovas László 167
 Löwe Antal 252, 256, 263, 264, 265
 Löwenthal, Leo 13, 164, 181, 182,
 207, 284
 Ludassy Mária 93, 284
 Ludvigh Sámuel 163, 167
 Luhmann, Niklas 113, 122, 124, 131,
 284
 Lukács István 103, 284
 Lukács Móric 247
 Lukácsy Sándor 260
 Magris, Claudio 83, 94, 284
 Magyar István 275
 Magyar László András 218, 284
 Makai György 294
 Mályuszné Császár Edit 187, 241,
 284
 Mándi Sámuel 19
 Marcard, Micaela von 40, 48, 284
 Margitai János 263
 Margócsy István 37, 115–117, 122,
 124, 127, 128, 144, 234, 284
 Mária Terézia 35, 285
 Marmontel, Jean-François 34, 128,
 254, 267
 Martin, Henri-Jean 153, 181, 274
 Martinkó András 263
 Mátyási József 38
 May István 35, 36, 38, 43, 45, 47, 51,
 108, 285
 McInelly, Brett C. 85, 88, 285
 Meletaon = Rost, Johann Leonhard
 34, 262
 Menander = Walther, David
 Christian 34, 262
 Méry, Joseph 247
 Mesterházi Miklós 279
 Mészáros Ignác 18, 31–39, 43–45,
 48, 51, 52, 61, 62, 107, 262, 264,
 269, 278
 Mészáros Márton 275, 278
 Mezei Márta 33, 56, 154, 160, 161,
 164, 285
 Michaelis-Jena, Ruth 239, 285
 Migozzi, Jacques 202, 285
 Mikes Kelemen 105–107, 262, 279,
 291
 Mikos Éva 89, 285
 Mikszáth Kálmán 16, 18, 285

- Milbacher Róbert 235, 285
 Miller, Johann Martin 114, 115
 M. Nagy Miklós 255
 Mogyoróssy János 35, 273
 Mohr, Hans-Ulrich 206, 286
 Molnár Borbála 158
 Molnár István 168, 286
 Molnár Zsigmond 167
 Montaigne, Michel de 86, 89, 262
 Montesquieu 90, 275
 Moretti, Franco 166, 192, 249, 286
 Móré Tünde 273
 Morris, David B. 208, 286
 Mosóczi Institoris Gábor 35
 Mosóczi Institoris Károly 163
 Mulvey-Roberts, Marie 286, 289
 Muraközy Gyula 263
 Müller Ferenc 167
 Münchhausen, Hieronymus Karl
 Friedrich Freiherr von 223, 239
 Mylius, August 266
- Nagy Ignác 246
 Nagy Imre 68, 286
 Nagy Olga 239–240, 286
 Nagy Sámuel 79, 286
 Naményi Lajos 79, 286
 Naszályi János 98, 262
 Nemesné Matus Zsanett 256
 Németh András 65, 286, 288
 Némethy József 216, 262
 Németh Zsuzsa 274
 Neumann Jakab 167
 Newton, Isaac 190
 N. Kovács Tímea 85, 86, 89, 90, 109,
 286
 Novak, Maximillian E. 81, 84, 286
 Nyilas Vera 278
 Nyíri Péter 269
- Orbán László 199, 260–261, 271
 Orczy Lőrinc 34, 78, 156, 252, 255,
 263
- Orlovsky Géza 274, 276
 Orosz István 293
 Orosz Magdolna 284
 Osterwald, Jean-Frédéric 41, 42,
 263
 Ovidius, Publius Naso 134, 135, 263,
 287
 Őri Fülep Gábor 19
- Paalzow, Henriette 247
 Paintner Mihály 156, 256
 Pál József 81, 88, 286
 Pálffy Sámuel 38, 108, 109, 263, 267
 Pándi Pál 25
 Pápay Sámuel 117, 160, 263
 Papp Júlia 181, 287
 Pártay Kata 137, 139, 287
 Patzkó Ferenc Ágoston 163, 257, 258
 Patzkó Ferenc József 163, 251
 Péczeli József 22, 38
 Penke Olga 52, 55, 59–62, 90, 99, 113,
 136, 255, 287
 Peregriny Elek 98, 263
 Perényi József 20, 287
 Peretsényi Nagy László 189–190
 Péri Benedek 289
 Péteri Takáts József 157–161, 263,
 289
 Péter Lilla 278
 Péti Miklós 292
 Petőfi Sándor 37, 236, 247, 263
 Pintér Jenő 21, 22, 287
 Pitroff Pál 156, 236, 287
 Pleyer Ferenc 167
 Pócs Éva 212, 213, 219, 288
 Pogány György 181, 288
 Porkoláb Tibor 159, 288
 Propp, Vlagyimir Jakovlevics 226,
 288
 Pucz Antal 172, 173, 192, 263
 Pukánszky Béla 65, 288
 Pukánszky Kádár Jolán 254

- Pusztai Dóra 279
 Pusztai Bertalan 274, 286
 Pusztai Gábor 84, 97, 288

 Rabener, Gottlieb Wilhelm 127
 Ráday I. Gedeon 54, 78, 139, 140, 189, 283
 Radcliff, Ann 204
 Rákai Orsolya 163, 288
 Rákóczi Ferenc, II. 68–69, 294
 Ramasetter Károly 284
 Raspe, Rudolf Erich 223–224, 263
 Ratzky Rita 263
 Récsi Emil 246
 Redfiled, Robert 236
 Rejtő István 285
 Relle Pál 275
 Réthy Ágnes 292
 Révai Miklós 154–156, 161, 195, 252, 256, 263, 264, 274, 278, 287, 290, 292
 Réz Pál 255
 Richardson, Samuel 94, 145
 Richetti, John 84, 288
 Richter, Joseph 187
 Riethaller Mátyás 241
 Roche, Daniel 164, 288
 Rost, Johann Leonhard 34, 262
 Rousseau, Jean-Jacques 84, 90, 92, 93, 264, 280, 284
 Royer Ferenc Antal 163
 Rózsa Kálmán 253
 Rummy Károly György 78
 Ruszek József 160, 264
 Ruthner, Clemens 211, 213, 288

 Sage, Victor 204, 289
 Said, Edward W. 87, 289
 Sajó Tamás 272, 294
 Saly Noémi 273
 Sand, George 246
 Sándor István 44, 96, 264

 Sándor János 168, 289
 Sárközy Péter 41, 289
 Schauff János 163
 Schiller, Charlotte 145
 Schiller, Friedrich 206
 Schmelcz-Pohánka Éva 281
 Schmid Antal 163
 Schöpflin Aladár 20, 289
 Schwaiger András 167
 Semian, Michal 36, 264–265
 Seregi Tamás 271
 S. Fürth Éva 285
 Siess Antal József 163
 Sigler, Johann 167
 Simó Károly 116, 265
 Simon Beáta 35, 289
 Simon-Szabó Ágnes 116, 117, 257, 289
 Simon Zoltán 201, 221, 222, 289
 S. Laczkó András 199, 268
 Smid Róbert 81, 106, 281
 Solymosi Zsuzsa 293
 Somlai Péter 294
 Soós István 259, 261
 Soós Márton 59
 Soproni András 288, 292
 Sótér István 25, 289
 Spaisser Ferenc 163
 Spiess, Christian Heinrich 207, 265
 Sréter Miklós 96
 S. Sárdi Margit 259
 Stark, Susanne 277
 Staud Géza 87, 90, 109, 289
 Steffanics József 35
 Steinicher Katalin 256
 Stohl Róbert 157–159, 161, 289
 Streibig József 156, 163, 264
 Streibig Lipót 163
 Sue, Eugène 246
 Sutherland, John 201, 248, 289
 S. Varga Pál 50, 231, 235, 289–290

- Szabó Ágnes 260
 Szabó Botond 75, 275
 Szabó Csaba 294
 Szabó G. Zoltán 263
 Szabó János 167
 Szabó Katalin Viola 154, 156, 290
 Szabó Márton 282
 Szabó T. Attila 96, 290
 Szabó Tibor Benjámin 178, 190, 290
 Szabolcsi Hedvig 276
 Szajbély Mihály 26, 40, 163, 177, 179, 206, 290
 Szakolczai Árpád 215, 290
 Szalisznyó Lilla 177, 190, 194, 197, 290
 Számmer Klára 263, 264
 Számmer Mihály 163
 Számmer Pál 163
 Szarvas Zsuzsa 285
 Szász Géza 274
 Szauder Józsefné 259
 Szávai Dorottya 29, 290
 Szeberényi Gábor 281
 Szegedy-Maszák Mihály 274, 276, 290
 Székely Péter 75
 Szekeres Nikoletta 275, 278
 Szekér Joachim 19, 38, 97, 103–105, 107, 109, 110, 192, 265
 Széll Jenő 278
 Szemere Pál 36, 173, 265
 Szemerkényi Ágnes 55, 290–291
 Szentiványi László 95
 Szentmiklósi Alajos 19
 Szerb Antal 19, 291
 Szerdahely György Alajos 14–15, 67, 265, 292
 Szigethy Mihály 163, 253
 Szíjjártó Sámuel 167
 Szilágyi Ferenc 236, 265
 Szilágyi István 167
 Szilágyi Márton (XVIII.) 19, 68, 265
 Szilágyi Márton 26, 55, 57, 58, 68, 90, 106, 127, 144, 148, 199, 226, 261, 266, 271, 279, 283, 291
 Szili József 275
 Szinnyei Ferenc 19, 21, 22, 292
 Szinnyei József 160, 291
 Szörényi László 54, 60, 292
 Szubuly György 163
 Takács Réka 204, 292
 Takács Róbert 271
 Takáts József 26, 277, 292
 Talander = Bohse, August 67
 Tamás Ábel 272
 Tarjányi Eszter 218, 292
 Temesi Alfréd 259
 Teuthold, Peter 206
 Thaisz András 245
 Thimár Attila 155, 161, 292
 Thomka Beáta 268, 280
 Tichy János 163
 Tilsch János 163, 266
 Timár Andrea 88, 292
 Tinyanov, Jurij 249, 292
 Tóbi János 167
 Todero Anna 284
 Toldy Ferenc 17, 33, 43, 292
 Tolnai Vilmos 224, 225, 292
 Tordai Sámuel 44, 266
 Tóth Sándor Attila 15, 292
 Tóth Zsombor 273
 Töröcsik Zoltán 277
 Török Lajos 189
 Török Zsuzsa 204, 271, 292
 Török Zsuzsanna 117
 Trattner János Tamás 163, 198, 214, 216, 227, 255, 262, 265, 266, 292
 Trattner Mátyás 163, 191, 262, 263, 266, 267
 Trattner Tamás 252
 Trautwein, Gregorius 68, 259, 260

- Trencsényi-Waldapfel Imre 256
 Trócsányi Zoltán 35, 293
 Turner, Victor 211, 212, 215, 293
 Turóczi-Trostler József 233, 236, 238, 240, 293
 Tüskés Gábor 11, 279, 291, 293

 Uray Piroska 256
 Uzsoki András 277

 Vachott Sándorné 204, 292
 Váczy János 260
 Vaderna Gábor 63, 121, 124, 143, 148, 239, 270, 272, 293
 Vajda Ernő 275
 Vajda Pál 163
 Vajda Péter 97, 98, 247, 266
 Vargyas Gábor 285
 Váriné Szilágyi Ibolya 27, 31, 63, 293
 Váró Gedeon 98, 293
 Verdion, Otto Bernhard 95
 Veres András 290
 Veresmarti János 167
 Vergilius Maro, Publius 34
 Verseggy Ferenc 91–93, 173, 174, 188, 192, 196, 267, 272
 Veszely Anna 108, 293
 V. Horváth Károly 280
 Vigh Árpád 274
 Vincze Kata Zsófia 240, 293
 Virág Benedek 159, 160, 242, 267, 288
 Virág Csilla 273
 Vogel Zsuzsa 155, 293
 Voltaire 60
 Vörös Imre 66–68, 74, 256, 294
 Vörösmarty Mihály 236, 293

 Vörös T. Károly 279
 Vulpius, Christian August 206

 Wächter, Leonhard 206
 Waidinger Márton 167
 Waldapfel József 15, 294
 Wallmann, Johannes 100, 294
 Walpole, Horace 204, 205
 Walther, David Christian 34, 262
 Warren, Samuel 247
 Weber Antal 24–25, 26, 294
 Weber, Max 83, 294
 Weber Simon Péter 163, 191, 257
 Weber, Veit = Wächter, Leonhard 206
 Weingand János György 257
 Weingand János Mihály 163
 Weinrich, Harald 230–231, 294
 Werfer Károly 163
 Wessely Anna 276
 Weszely Ödön 101, 103, 294
 Wigand György 163, 246
 Wigand Ottó 163, 261
 Wittmann, Reinhard 162, 199, 294
 Wolf, Eric R. 86, 294

 Zádor Anna 276
 Zádor György 78, 108
 Zalányi Péter 19, 68, 267
 Zolnai Béla 69, 236, 294
 Zoltán József 19, 74, 76, 267, 284
 Z. Varga Zoltán 29, 290

 Zsigmond Ferenc 24, 294
 Zschokke, Heinrich 206
 Zsoldos György 167
 Zsoldos István 167
 Zsolt Angéla 276

CSOKONAI KÖNYVTÁR (Bibliotheca Studiorum Litterarium)

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberi lét kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő tanítványok az újabb időkben is megőrzik és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében ma is elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Az intézet és a Debreceni Egyetemi Kiadó közös vállalkozásának, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozatnak az a szándéka, hogy ennek a műhelynek az eredményeiről adjon számot, s emellett nyitott legyen más műhelyek szakemberei számára is. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni. *A klasszikus századforduló népszerű prózairodalma* című könyv a hatvanharmadik kötet.

A CSOKONAI KÖNYVTÁR-SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997, 1998)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)

5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)
Szerk.: *Debreczeni Attila*
9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I–II. (1997)
13. *Tamás Attila:*
KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL
JÓZSEF ATTILÁIG (1998)
14. *Deréky Pál:*
„LATABAGOMÁR / Ó TALATTA / LATABAGOMÁR ÉS FINFI” (1998)
15. *Mezei Márta:*
A KIADÓ MANDÁTUMA (1998)
16. *Szilágyi Márton:*
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNIÁJA (1998)
17. NÉMETH LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLÉLETE (1999)
Szerk.: *Görömbei András*
18. *Gárgó Gábor:*
EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN (1999)
19. *Bene Sándor:*
THEATRUM POLITICUM (1999)
(Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban)
20. NEMZETISÉGI MAGYAR IRODALMAK AZ EZREDVÉGEN (2000)
Szerk.: *Görömbei András*
21. *Hász-Fehér Katalin:*
ELKÜLÖNÜLŐ ÉS KÖZÖSSÉGI IRODALMI PROGRAMOK
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN (2000)
22. *Oláh Szabolcs:*
HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS (2000)
(Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználata)

23. *Nagy Gábor:*
„...LEGYEK VERSEDBEN ASSZONÁNC” (2001)
(Baka István költészete)
24. *Gábor Csilla:*
KÁLDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓI (2001)
(Források, teológia, retorika)
25. *Madas Edit:*
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉBŐL (2002)
(A kezdetektől a XIV. század elejéig)
26. *Ködöböcz Gábor:*
HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÁNYÁDI SÁNDOR
KÖLTÉSZETÉBEN (2002)
(A poétikai módosulások *Természete* a daloktól a „szövegekig”)
27. *Barta János:*
ARANY JÁNOS ÉS KORTÁRSAI I-II. (2003)
28. *Onder Csaba:*
A KLASSZIKA VIRÁGAI (2003)
29. *Tamás Attila:*
HATÁRHELYZETBEN (2003)
30. *Vallasek Júlia:*
ELVÁLTOZOTT VILÁG (2004)
31. RELIGIÓ, RETORIKA, NEMZETTUDAT
RÉGI IRODALMUNKBAN (2004)
Szerk.: *Bitskey István–Oláh Szabolcs*
32. *Lőkös István:*
NEMZETTUDAT ÉS REGÉNY (2004)
33. *Taxner-Tóth Ernő:*
(KÖZ)VÉLEMÉNYFORMÁLÁS EÖTVÖS REGÉNYEIBEN (2005)
34. A PRÓZAÍRÓ NÉMETH LÁSZLÓ (2005)
Szerk.: *Görömbei András*
35. NEMZET – IDENTITÁS – IRODALOM (2005)
(A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban)
Szerk.: *Bényei Péter és Gönczy Monika*
36. „ET IN ARCADIA EGO” (2005)
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
Szerk.: *Debreczeni Attila és Gönczy Monika*
37. *Bitskey István:*
MARS ÉS PALLAS KÖZÖTT (2006)
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
38. *Balogh Piroska:*
ARS SCIENTIAE (2007)
(Schedius Lajos János tudományos pályája)
39. *Bényei Péter:*
A TÖRTÉNELEM ÉS A TRAGIKUM VONZÁSÁBAN (2007)

40. *Tóth Zsombor:*
A KORONATANÚ: BETHLEN MIKLÓS (2007)
41. *Görömbei András:*
SÜTŐ ANDRÁS (2008)
42. *Penke Olga:*
MÚFAJI KÍSÉRLETEK BESSENYEI GYÖRGY PRÓZÁJÁBAN (2008)
43. *Keczán Mariann:*
„MIND KÁNTÁL, AKI SORSOT ÖRÖKÖLT” (2008)
(Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája 1951–56)
44. *Knapp Éva–Tüskés Gábor:*
SEDES MUSARUM (2009)
(Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon)
45. *Tasi Réka:*
AZ ISTENI SZÓ BAROKK SÁFÁRAI (2009)
46. *Bódi Katalin:*
KÖNNY ÉS TINTA
(A magyar levéregény és heroida történeti és poétikai háttere) (2010)
47. *Baranyai Norbert:*
„...VALÓSÁGBÓL TÁPLÁLKOZIK, S MÉGIS KÖLTÉSZET”
(Móricz Zsigmond prózájának újraolvasási lehetőségei) (2011)
48. *Takács Miklós:*
ADY, A KORAI RILKE ÉS AZ „ISTENES VERS” (2011)
49. *Száraz Orsolya:*
PAOLO SEGNERI (1624–1694) ÉS MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA (2012)
50. *Fazakas Gergely Tamás:*
SIRALMAS IMÁDSÁG ÉS NEMZETI ÖNSZEMLÉLET (2012)
(A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben)
51. *Bodrogi Ferenc Máté:*
KAZINCZY ARCA ÉS A CSISZOLTSÁG NYELVE (2012)
(Egy önreprezentáció diszkurzív háttere)
52. *Tóth Réka:*
A SZÖVEGGENETIKA ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA (2012)
53. *Hovánszki Mária:*
CSOKONAI ÉS AZ ÉRZÉKENY ÉNEKELT DALKÖLTÉSZET (2013)
54. *Lapis József:*
AZ ELMŰLÁS POÉTIKÁJA (2014)
(A haláltapasztalat esztétikai közvetítettsége a két világháború közötti magyar költészetben)
55. Szerk.: *Czifra Mariann–Szilágyi Márton:*
TEXTOLÓGIA – FILOLÓGIA – ÉRTELMEZÉS (2014)
56. *Luffy Katalin:*
„ROMLÁS ÉPÍTŐINEK FOGNAK NEVEZTETNI” (2015)
(Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején)

57. *Bényei Péter:*
EMLÉKEZÉSALAKZATOK ÉS LÉLEKTANI REPREZENTÁCIÓ
A JÓKAI-PRÓZÁBAN (2018)
58. *Balajthy Ágnes:*
„EGY EREDENDŐ MÁSHOL” (2019)
Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában
59. *Kusper Judit:*
„ELTÖRT A KIS TÜKÖR” (2019)
Szubjektum, nyelv, emlékezet Vajda János, Czóbel Minka
és Kosztolányi Dezső műveiben
60. *Gönczy Monika:*
„CSILLAGOKKÁ REPESZTETT SZÖVEG...” (2020)
Szövegközi közelítések a 19. század második felének magyar irodalmához
61. *Posta Anna:*
NEOLATIN BIBLIAI KÖLTÉSNET
A 16–17. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON (2022)
62. *Borbély Szilárd:*
„NYUGSZOL A’ NYÁRFÁKNAK LENGŐ HÍVESÉBEN”
Tanulmányok Csokonairól (2023)